

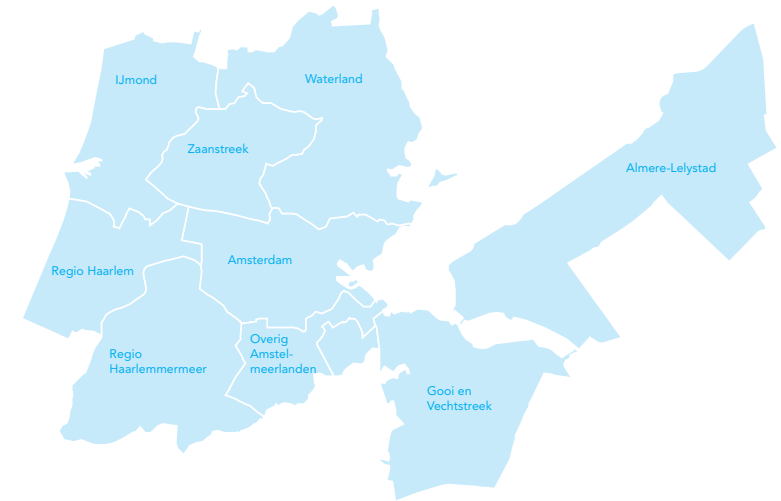

ECONOMISCHE VERKENNINGEN METROPOOLREGIO AMSTERDAM

2016

1^e ILLUSTRUM

Kerngegevens Metropoolregio Amsterdam

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
Nederland								
Bbp in mld euro (marktprijzen, nominaal)	618	632	643	645	651	663		
Economische groei in % (CBS, CPB)	-3,8	1,4	1,7	-1,1	-0,5	1,0	2,0	2,1
Metropoolregio Amsterdam								
Brp in mld euro (marktprijzen, nominaal)	112	117	119	119	121	125		
Economische groei in % (CBS, CPB)	-3,8	2,3	2,8	-0,6	0,3	1,6	2,7	2,6
Werkgelegenheid								
Werkzame personen (x 1.000)	1.360	1.357	1.373	1.376	1.364	1.364	1.374	1.390
Groei in %	-0,8	-0,2	1,2	0,2	-0,9	0,0	0,7	1,2
Bevolking (x 1.000)	2.319	2.343	2.364	2.382	2.400	2.419	2.438	2.457
Groei in %	1,0	1,0	0,9	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8
Potentiële beroepsbevolking, 15-74 jaar (x 1.000)	1.751	1.760	1.776	1.797	1.821	1.835	1.849	1.864
als % van de bevolking	75,5	75,1	75,1	75,4	75,9	75,9	75,8	75,9
Beroepsbevolking (x 1.000)	1.250	1.243	1.249	1.283	1.305	1.303	1.315	1.333
Brutoparticipatiegraad	71,4	70,6	70,3	71,4	71,7	71,0	71,1	71,5
Werkloosheid	58	65	65	78	99	100	101	102
als % van de beroepsbevolking	4,6	5,2	5,2	6,1	7,6	7,7	7,7	7,7

* Prognose

Bron: CBS, CPB, UWV (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Samenvatting	3
1. De economie van de MRA in vogelvlucht	9
1.1 Economische groei	9
1.2 Werkgelegenheid en werkloosheid	14
1.3 Consumptieve bestedingen	16
1.4 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid per sector	19
1.5 Conclusie	22
2. Bevolking en arbeidsmarkt	24
2.1 Bevolking	26
2.2 Bruto-arbeidsparticipatie	28
2.3 Werkloosheid	33
2.4 Veranderingen op de arbeidsmarkt	36
2.5 Conclusie	39
3. Economische structuur en concurrentiekracht	41
3.1 Economische ontwikkeling per sector	42
3.2 Verwevenheid van de MRA	66
3.3 Internationale aantrekkingskracht van de MRA	72
3.4 Conclusie	88
4. Kerncijfers per deelregio	90
4.1 Almere-Lelystad	95
4.2 Amsterdam	101
4.3 Gooi en Vechtstreek	105
4.4 IJmond	109
4.5 Overig Amstel-Meerlanden	113
4.6 Regio Haarlem	117
4.7 Regio Haarlemmermeer	121
4.8 Waterland	125
4.9 Zaanstreek	129
4.10 Conclusie	132

5.	Naar evenwichtige arbeids- en woningmarkten in de MRA	134
5.1	Bevolkingsdynamiek	135
5.2	Woningprijzen: de prijs van de plek	137
5.3	Verklaring van de stedelijke groei: de kenniseconomie	137
5.4	Grip op stedelijke bevolkingsdynamiek in Nederland	141
5.5	Uitdagingen voor beleid	147
	Bijlagen	152

Voorwoord

Voor de vijfde keer komt de *Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam* uit! In meerdere opzichten een feestelijke gebeurtenis. Niet alleen een lustrum, maar bovendien een editie die in gunstiger economische omstandigheden verschijnt dan de eerste editie.

In gedachten gaan wij terug naar 2009 en 2010. Na een periode van vrijwel onafgebroken groei vanaf midden jaren tachtig van de vorige eeuw, werd ook de Metropoolregio Amsterdam (MRA) overvallen door de kredietcrisis. Nieuwe wegen moesten worden ingeslagen. Samenwerking tussen regionale overheden en tussen overheden en bedrijfsleven werd geïntensiveerd. Deze samenwerking moest natuurlijk wel zijn gebaseerd op adequate en grondige kennis van de regionale economie. Een informeel samenwerkingsverband tussen verschillende publieke en private partijen werd gecreëerd en in februari 2011 zag de eerste *Economische Verkenningen MRA* het licht.

Vijf jaar later zijn het boek en het symposium voor veel mensen een vanzelfsprekendheid. De statistische informatie en de analyse van de economische dynamiek en samenhang, vormen een onderbouwing voor beleid ontwikkeld in verschillende regionale samenwerkingsverbanden. Daarnaast helpt de *Economische Verkenningen MRA* gemeenten en provincies bij het ontwikkelen van een adequate positionering van de deelregio's van de MRA. Wij zijn zeer verheugd te merken dat de *Economische Verkenningen MRA* in de gehele regio wordt gezien als een hulpmiddel bij de ontwikkeling van economische strategieën en dat leden van het projectteam worden gevraagd om presentaties te geven en hierover mee te denken.

In de afgelopen vijf jaar was de economische ontwikkeling soms turbulent. Toch nam de onderlinge samenwerking toe, gebaseerd op een toenemend, gezamenlijk gevoel van urgentie. Het besef dat de MRA een logische, functionele samenhang heeft, biedt hiervoor de voedingsbodem. Voorbeelden van deze samenwerking zijn de regionale agenda die op het MRA-congres *De Grenzeloze Stad* op 18 februari 2016 in Haarlem werd gepresenteerd en de op 25 september 2015 vastgestelde 'Uitdagingen' die richting geven aan

Samenvatting

de ambitie van de Amsterdam Economic Board om deze regio te doen excelleren op het gebied van innovatie en leefbaarheid.

Ook deze editie van de *Economische Verkenningen MRA* biedt een analyse van de economische ontwikkeling van de MRA en geeft een vooruitblik op 2016. Per sector en per deelregio zijn de belangrijkste kerncijfers gepresenteerd en geduid. Naast de lange-termijnanalyse van de structurele ontwikkeling van de economie vanaf 1995, zoomt deze editie in op de economische ontwikkeling in de periode 2010 - 2014, zodat de invloed van de kredietcrisis op de dynamiek van de MRA-economie kan worden geanalyseerd. Het themahoofdstuk sluit aan bij het jubileumkarakter van deze editie en heeft als onderwerp *Samenhang in de MRA*.

We hopen dat ook dit jaar de *Economische Verkenningen MRA* een bruikbaar hulpmiddel is voor al degenen die in bedrijven, kennisinstellingen en overheden werken aan de economische ontwikkeling van deze regio.

Namens de stuurgroep Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam,

Martijn van Vliet
Amsterdam, maart 2016

De economie van de MRA in vogelvlucht

De Metropoolregio Amsterdam (MRA) kan een gezonde economische groei tegemoet zien. Er wordt een groei verwacht van 2,7 procent in 2015 en 2,6 procent in 2016. Deze groei wordt in toenemende mate gedragen door binnenlandse factoren: gevoed door toegenomen vertrouwen trekken zowel bedrijfsinvesteringen als consumptie aan. Groei vindt plaats over de hele breedte van de economie, met name dankzij herstel van de woningmarkt en aantrekkende consumptieve bestedingen. De werkloosheid in de MRA stabiliseert zich en komt in 2016 naar verwachting uit op 7,7 procent van de beroepsbevolking.

Het economisch herstel zorgt naar verwachting in 2015 en 2016 – voor het eerst sinds de tweede economische dip in 2012 – voor een toename van de werkgelegenheid in de MRA. Positieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt blijven nog achter bij de economische groei. Tussen 2009 en 2014 nam het arbeidsvolume in de MRA af met gemiddeld 0,1 procent. Met de huidige positieve groeiverwachting is het arbeidsvolume in de MRA eind 2015 naar verwachting weer op hetzelfde niveau als dat van voor de Grote Recessie. De omvang van de economie (bruto regionaal product, brp) bereikte al in 2011 het niveau van voor de Grote Recessie.

Het herstel na de Grote Recessie (die begon met de financiële crisis eind 2008) zet hiermee door. Echter, de economische groei in de westerse wereld zal naar verwachting niet zo hoog zijn als gemiddeld in de periode 1995 - 2008 en zal uitkomen op een gematigder pad. De uitzonderlijk hoge groei in de jaren voorafgaand aan de Grote Recessie werd bevorderd door factoren als grotere arbeidsparticipatie na het Akkoord van Wassenaar, de opkomst van de nieuwe doorbraaktechnologie ICT, de uitbreiding van de Europese markt en deregulering van financiële markten. Deze historisch unieke periode waarin verschillende positieve factoren elkaar versterkten, ligt achter ons: het 'nieuwe normaal' dient zich aan. Dit laat onverlet dat de MRA het goed doet ten opzichte van de rest van Nederland en andere grootstedelijke regio's in Europa.

De prognoses zijn met substantiële onzekerheden omgeven. De wereldhandel wordt geremd door de groeivertraging in China, andere opkomende economieën en olieproducerende landen. Het economisch herstel van de Eurozone, met daarin de belangrijkste handelspartners van Nederland, laat te wensen over. De Europese Commissie benadrukt in haar recente economische raming dat de schuldenproblematiek in de Europese Unie nog altijd omvangrijk is. Het monetaire beleid van de Europese Centrale Bank heeft niet de gehoopte effecten en leidt tot toenemende zorg over het ontstaan van nieuwe zeepbellen. Tot slot kunnen geopolitieke risico's ook Nederland en de MRA raken, waaronder conflicten in het Midden-Oosten en Oekraïne. Deze onzekerheden werden, versterkt door de onrust die de dalende olieprijs veroorzaakt, zichtbaar in de forse dalingen op de beurzen in de eerste weken van 2016.

Bevolking en arbeidsmarkt

De omvang van de bevolking van de MRA nam in 2014 toe met 0,8 procent en bedroeg 2,4 miljoen inwoners. De verwachting is dat ook in 2015 en 2016 de bevolking toeneemt met 0,8 procent per jaar. Deze groei is hoger dan die van Nederland: een uiting van de aantrekkingskracht van de MRA als woon- en werkplaats. De ruimtelijke verdeling van de bevolkingsgroei binnen de MRA is na 2009 veranderd. De toename van de bevolking concentreert zich in de deelregio's Amsterdam, Overig Amstel-Meerlanden en Regio Haarlem. De toename van de bevolking in Almere-Lelystad en Regio Haarlemmermeer is na 2009 teruggevallen en dit blijft naar verwachting zo.

De bruto-participatiegraad (beroepsbevolking als percentage van de potentiële beroepsbevolking) neemt naar verwachting enigszins toe in de MRA. Een belangrijke oorzaak hiervoor is de hernieuwde groei van de werkgelegenheid, gestimuleerd door de aantrekkende economie. In 2014 bedroeg de bruto-participatiegraad 71,0 procent van de bevolking van 15 tot en met 74 jaar. Voor 2016 wordt een geringe toename verwacht naar 71,4 procent. De sterke participatietoename sinds het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw, veroorzaakt door toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen en 45+'ers en een snel stijgend opleidingsniveau, zal naar verwachting de komende jaren verder afvlakken.

De voorspelde werkloosheid in de MRA voor 2016 is 7,7 procent. Dit zijn circa 100 duizend personen en dit aantal neemt zeer licht toe. Ondanks deze stijging blijft het werkloosheidspercentage in 2015 en 2016 naar verwachting gelijk, omdat het aantal werkzame personen en het aantal werkzoekenden in gelijke verhouding toenemen. De werkloosheid in de MRA is hoger dan in Nederland. Ook de trend is anders: in de MRA stabiliseert de werkloosheid zich, terwijl die in de rest van Nederland afneemt. De werkloosheid is relatief hoog in Almere-Lelystad, Amsterdam en Zaanstreek en relatief laag in Waterland, Overig Amstel-Meerlanden, Regio Haarlemmermeer, Regio Haarlem en IJmond. Wanneer we kijken naar groepen op de arbeidsmarkt, zien we dat de werkloosheid relatief hoog is onder laagopgeleiden, niet-westerse allochtonen en jongeren.

Economische structuur en concurrentiekracht

De hogere economische groei in de MRA ten opzichte van de rest van Nederland, wordt met name gedragen door enkele specifieke sectoren die in drie categorieën zijn onder te verdelen. Ten eerste zijn dat zakelijke of commerciële diensten, zoals Groothandel, Specialistische zakelijke diensten, Overige zakelijke diensten, Financiële diensten en Onroerend goed. Een tweede categorie wordt gevormd door sectoren die vooral rechtstreeks aan consumenten leveren, namelijk Horeca en Detailhandel. Tot slot is er een bovengemiddeld groeiende restcategorie die bestaat uit Onderwijs en Overige diensten.

De toegevoegde waarde van Industrie is na een tweede dip in 2011 ook weer gegroeid. Binnen deze sector herstellen zich met name de voedingsmiddelenindustrie, basismetaleen en chemie. Daarnaast lijkt de farmaceutische industrie (verder) in opkomst in de MRA. In de sector Vervoer en opslag is sprake van duidelijk herstel van de luchtvaart na 2009. Vervoer over land en opslag ontwikkelden zich minder gunstig. Van structurele aard is het afnemende belang van wegtransport van goederen en opslag in de economie van de MRA.

De MRA manifesteert zich steeds meer als een hoogwaardige diensteneconomie. De regio is in sterke mate gespecialiseerd in Financiële dienstverlening, Informatie en communicatie, Specialistische zakelijke diensten, Groothandel, Horeca, Vervoer en opslag en Overige Zakelijke diensten. Ten aanzien van deze sectoren zien we na de Grote Recessie uiteenlopende groeipaden. Overige zakelijke diensten, Horeca en Groothandel groeiden in termen van toegevoegde waarde harder dan het regionaal gemiddelde, terwijl

Financiële diensten en met name Informatie en communicatie als de twee sterkst gespecialiseerde sectoren in de regio minder hard dan gemiddeld groeiden. De sectorale werkgelegenheidsontwikkeling laat een iets ander beeld zien. Hier zien we dat de werkgelegenheid in met name de sectoren Vervoer en opslag en Financiële diensten fors onder druk staat. Automatisering speelt hierbij een belangrijke, structurele rol. Relatief arbeidsintensieve sectoren als Zorg en welzijn, Horeca en Zakelijke dienstverlening, maar ook Informatie en communicatie, dragen positief bij aan de totale werkgelegenheidsgroei in de MRA.

Internationale aantrekkingskracht

Multinationals zijn goed voor meer dan 40 procent van de werkgelegenheid in Nederland (20 procent bij buitenlandse multinationals en 23 procent bij Nederlandse multinationals). Het grootste aandeel banen bij buitenlandse multinationals is geconcentreerd in Groot-Amsterdam (32 procent van de banen in de regio is te vinden bij buitenlandse multinationals), gevolgd door IJmond (29 procent) en Noord-Limburg (25 procent). Ten opzichte van andere grote Europese steden neemt de MRA een vijfde plaats in gemeten naar het aantal buitenlandse investeringen per werknemer. Veruit de meeste buitenlandse investeringen in de MRA en Nederland komen uit de Verenigde Staten, op afstand gevolgd door het Verenigd Koninkrijk. In de MRA hebben sales- & marketingkantoren het grootste aandeel in de investeringen: deze kantoren zijn met 63 procent in de MRA sterk vertegenwoordigd. Op de tweede positie volgen hoofdkantoren, gevolgd door internet-datacentra. Ten opzichte van Nederland vertegenwoordigen productiefaciliteiten en logistiek een relatief klein aandeel. Amsterdam is nog steeds de meest aantrekkelijke Nederlandse stad voor buitenlandse investeerders. Dit blijkt uit het aantal investeringen dat hier plaatsvindt en wordt bevestigd door onderzoek onder 200 respondenten die internationale bedrijven vertegenwoordigen. De internationale zakencultuur (61 procent), de transport- en logistieke infrastructuur (30 procent), de kwaliteit van leven (23 procent) en het opleidingsniveau van lokale werknemers (19 procent) worden gezien als de belangrijkste determinanten van de aantrekkingskracht van Amsterdam.

Ontwikkelingen per deelregio

Binnen de MRA bestaan relatief grote groeiverschillen. De economische groei van de MRA concentreert zich de laatste jaren vooral rond Amsterdam en Regio Haarlemmermeer. In 2014 genereerden Amsterdam en Regio Haarlemmermeer tezamen 63 procent van het

brp en ongeveer 58 procent van de totale werkgelegenheid in de MRA. In de jaren vlak voor de Grote Recessie was dat respectievelijk ongeveer 60 procent en 56 procent. In andere deelregio's is de groei juist lager dan voorheen. De grootste verandering sinds de Grote Recessie vindt plaats in Almere-Lelystad. In de gehele periode 1995 - 2014 groeide Almere-Lelystad het snelst van alle deelregio's, in belangrijke mate gedreven door de bevolkingsgroei die het gevolg was van het aanwijzen van Almere-Lelystad als belangrijke groeikern in de regio. Maar vanaf 2010 was de groei van Almere-Lelystad gemiddeld circa 0,7 procentpunt lager dan die van de MRA als geheel. We zien ook duidelijke verschillen in de groei van de bevolking en werkloosheid. De bevolkingsontwikkeling in 2016 varieert van een verwachte krimp met 0,1 procent (IJmond) tot een verwachte groei met 1,3 procent in Amsterdam en Overig Amstel-Meerlanden. De verwachte werkloosheid is het laagste in Waterland (4,4 procent) en het hoogste in Almere-Lelystad (10,1 procent).

Naar evenwichtige woning- en arbeidsmarkten in de MRA

Het themahoofdstuk beschrijft de revival die de MRA in de afgelopen decennia heeft doorgemaakt en de gevolgen daarvan voor de woning- en arbeidsmarkten. Deze revival hangt in belangrijke mate samen met de opkomst van de informatie- en communicatietechnologie (ICT). Dergelijke nieuwe, opkomende technologieën gedijen bij uitstek in kennis economieën zoals die van de MRA en versterken de clustering van hoogopgeleiden. Concentratie van economische activiteit en hoger opgeleiden biedt allerlei voordelen die zich uiteten in beter betaalde banen en een hogere gemiddelde arbeidsproductiviteit. Agglomeratiekrachten zijn dus een belangrijke potentiële bron van productiviteits- en welvaartswinst in de regio. De OESO (2014) heeft Nederland op dit punt onlangs gewaarschuwd voor een in haar ogen substantieel onbenut potentieel van agglomeratiekracht. Samenwerking tussen gemeenten kan leiden tot goede onderlinge afstemming, inperking van de negatieve gevolgen van beleidsconcurrentie en het optimaal benutten van slimme specialisaties. Stappen die de MRA in deze richting heeft gezet, hebben zonder twijfel een bijdrage geleverd aan het succes van de regio in de afgelopen decennia. Ze zijn consistent met de suggestie van de OESO om tot bestuursstructuren te komen die op het niveau van functioneel samenhangende regio's kunnen leiden tot een optimalere verdeling van economische activiteit over de ruimte.

Overigens leert de geschiedenis dat stedelijke successen uit het verleden geen garanties bieden voor de toekomst. Omgekeerd hoeft stedelijk verval geen onvermijdelijke neergang te betekenen, getuige bijvoorbeeld de fascinerende omslag in de ontwikkeling van Amsterdam in de loop van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Over langere perioden bezien, lijkt stedelijke groei dus in belangrijke mate aan toeval onderhevig. Toch is de afgelopen decennia een aanhoudende groei waarneembaar. Het beste advies is daarom om met de stroom mee te roeien. Dit is geen passief beleid, maar vergt het identificeren van *hot spots* van economische activiteit en aansluiten bij de actuele dynamiek. Voor de MRA is het waardevol om algemeen voorwaardenstellend beleid te voeren dat gericht is op het aantrekken van innovatieve bedrijven en dat ruimte biedt aan hoger opgeleiden. Daarnaast moet de MRA scherpe keuzes maken die voortkomen uit duidelijk geformuleerde maatschappelijke doelen op terreinen als bereikbaarheid, duurzaamheid en ontwikkeling van menselijk kapitaal, die langdurig worden nagestreefd. De kernstad Amsterdam kan hierbij een aanjager worden van dynamiek voor omliggende gemeenten. Dat vergt een verdere concentratie van nieuwbouw in de kern van de MRA. De ontwikkelingen in de afgelopen jaren waarin meer ruimte wordt geboden voor nieuwbouw in Amsterdam en waarin regulering van met name corporatiewoningen geleidelijk wordt losgelaten, zijn een stap in de richting van het optimaler benutten van de agglomeratiekracht die de MRA in zich herbergt.

Het ruimte bieden aan agglomeratievorming leidt tot (relatieve) krimp in andere gebieden. We worden hier geconfronteerd met een onvermijdelijke afweging tussen efficiëntie (het geven van ruimte aan agglomeratiekrachten) en gelijkheid (beleid gericht op herverdeling). Een goed gecoördineerd beleid gericht op interne bereikbaarheid en hernieuwde aandacht voor het slim benutten van schaarse ruimte voor woningbouw en het slim beprijzen van mobiliteit, bieden kansrijke beleidsopties. Investeren in goede verbindingen tussen de gemeenten die tezamen de MRA vormen, blijft van groot belang. Regio's en lokale arbeidsmarkten worden immers groter. Het schaalniveau van de MRA als functioneel samenhangend gebied met een geïntegreerde arbeidsmarkt, past de regio.

1. De economie van de MRA in vogelvlucht

- Economie van MRA groeit weer na 'dubbele dip'
- Deze groei is hoger dan het landelijk gemiddelde...
- ...maar lager dan vóór de Grote Recessie: het 'nieuwe normaal'
- Consumptie en woningmarkt belangrijke groeimotoren
- Werkgelegenheid stijgt, maar werkloosheid daalt (nog) niet

In dit hoofdstuk bespreken we in vogelvlucht de recente economische ontwikkeling van de Metropoolregio Amsterdam (MRA) en geven we prognoses voor 2015 en 2016. We beschrijven de economische ontwikkeling van de MRA aan de hand van de groei van het bruto regionaal product (brp), de werkgelegenheid en werkloosheid. Ook bekijken we de rol van consumenten in de economische groei en welke sectoren in het bijzonder bijdragen aan de economische groei en de werkgelegenheid. De ontwikkelingen in de MRA worden in perspectief geplaatst door de relevante ontwikkelingen in Nederland, Europa en de wereld te bespreken.

1.1 Economische groei

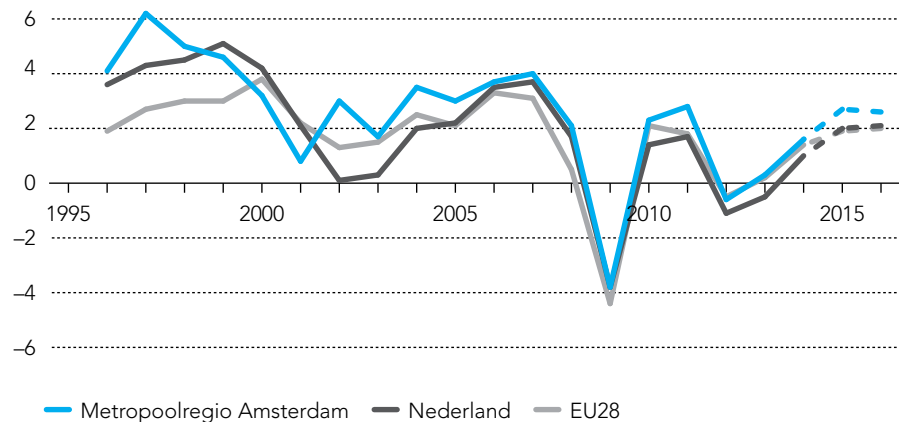
De MRA kan een gezonde economische groei tegemoet zien. Het brp groeit in 2015 naar verwachting met 2,7 procent en in 2016 met 2,6 procent. Het herstel na de dubbele dip (2009 en 2012) zet zich dus door. Het Centraal Planbureau (CPB) voorspelt voor Nederland een economische groei van 2,1 procent in 2016. Nu de economie in Nederland en de MRA na jaren van recessie en fragiel herstel zich stabiliseert, verwachten we dat de MRA sneller groeit dan het landelijk gemiddelde.

Na de Grote Recessie, die eind 2008 begon, is de economische groei zowel in Nederland als in de MRA, lager dan in de jaren daarvoor. Tussen 1987 en 2008 waren voor de Nederlandse economie groeipercentages van tussen de 3 en 5 procent per jaar geen uitzondering. De economie van de MRA bewoog mee op deze uitzonderlijke conjunctuurgolven en kende in 1997 zelfs

een groei van 6 procent. Deze perioden van sterke economische opgang berusten deels op een aantal unieke gebeurtenissen, zoals de toenemende arbeidsparticipatie na het Akkoord van Wassenaar begin jaren tachtig van de vorige eeuw, de opkomst van de nieuwe doorbraaktechnologie ICT in de loop van de jaren negentig (zie ook hoofdstuk 5), de uitbreiding van de Europese interne markt en de deregulering van de financiële sector. De uitzonderlijk gunstige effecten van deze (historische) gebeurtenissen op de Nederlandse economie zijn grotendeels uitgewerkt. Naar verwachting begeeft de economie van zowel de MRA als Nederland zich de komende jaren op een gematigder groeipad. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat dit groeitempo op de korte termijn wezenlijk verandert. Deze gematigde groei moet beschouwd worden als 'het nieuwe normaal' (zie ook Gordon, 2016).

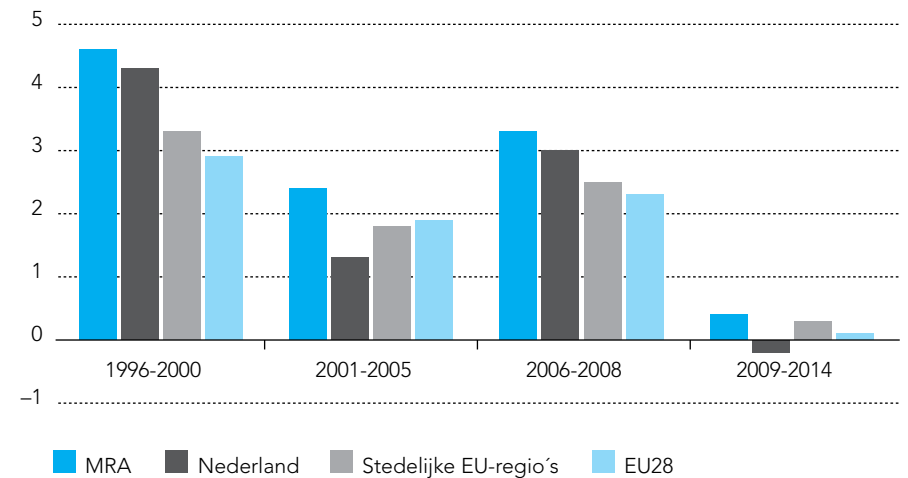
Binnen de MRA bestaan relatief grote groeiverschillen. De economische groei van de MRA concentreert zich de laatste jaren vooral rond deelregio Amsterdam en Regio Haarlemmermeer, in andere deelregio's is de groei juist lager dan voorheen. In hoofdstuk 4 wordt de economische ontwikkeling per deelregio van de MRA besproken.

Figuur 1.1 Economie herstelt van grote recessie
Brp en bbp; groei in procenten; MRA, Nederland en EU28; 1996 - 2016*

* Prognose 2015 en 2016
Bron: CBS, CPB, Eurostat, Europese Commissie (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 1.2 De MRA groeit sneller dan Europese grootstedelijke regio's
Brp en bbp; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten; MRA, Nederland, Europese grootstedelijke regio's en EU28; 1996 - 2014

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

Ook in internationale vergelijkingen doet de MRA het goed. Sinds 1995 groeide de economie van de MRA gemiddeld sneller dan het gemiddelde van de Europese Unie en Europese grootstedelijke regio's (zie figuur 1.2).¹ De MRA wijkt hierin af van geheel Nederland; over de gehele periode verging het Nederland tussen 2009 en 2014 slechter dan de EU28. De verwachte groei voor de MRA in 2015 en 2016 (in beide jaren rond de 2,5 procent) is iets hoger dan het gemiddelde voor de periode 2001 - 2005, maar nog (ver) onder het gemiddelde van de twee succesperiodes (1995 - 2000 en 2006 - 2008).

¹ In eerdere edities van de Economische Verkenningen MRA liep de MRA na 2008 achter op andere grootstedelijke regio's in Europa. Recente gunstige jaren van de MRA-economie en bovenwaartse bijstellingen door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van cijfers over de crisisjaren, leiden tot dit positievere beeld van de MRA in Europa. De verschillen in groeicijfers in de periode 2009 - 2014 zijn echter klein in vergelijking met andere perioden. Het CBS geeft de regionale cijfers voor 2013 een 'nader voorlopige' en voor 2014 nog een 'voorlopige' status.

Om de economische ontwikkeling van de MRA in een bredere context te plaatsen, schetsen we in kader 1.1 relevante macro-economische ontwikkelingen in Nederland, Europa en de wereld.

Kader 1.1 Macro-economische ontwikkelingen

Binnenlandse ontwikkelingen

De Nederlandse economie herstelt zich verder in 2015 en 2016, zo verwacht het CPB. Een belangrijke aanjager van dit herstel is het consumentenvertrouwen dat na jaren uit een diep dal is geklommen (zie figuur 1.3). Diverse factoren dragen hieraan bij, waaronder gunstige vooruitzichten op de woningmarkt, loongroei en hogere besteedbare inkomens, een sterkere arbeidsmarkt en een aangekondigde belastingverlaging. Al met al neemt de bereidheid van consumenten om bestedingen te doen merkbaar toe.

Het Nederlandse bedrijfsleven profiteert van een aantrekkende wereldhandel en meer binnenlandse bestedingen. De vraag trekt aan, de bezettingsgraden lopen op en het producentenvertrouwen neemt toe, wat zich uit in meer bedrijfsinvesteringen (onder andere in technologie en software). De lagere energie- en grondstofprijzen hebben een relatief groot positief effect vanwege het energie-intensieve karakter van de Nederlandse industrie.

De overheid houdt de vinger op de knip; grote, nieuwe overheidsbestedingen zijn niet te verwachten. Evengoed heeft de overheid de financiën weer op orde. Dit wordt onderstreept door een hernieuwde AAA-rating van een van de belangrijkste internationale ratingskantoren. Bovendien gaan genationaliseerde banken terug naar de beurs (wat de overheid geld oplevert), voldoet het begrotingstekort aan de norm van het Stabiliteits- en Groeipact van de Europese Unie en stabiliseert de staatsschuld zich. De belastinginkomsten stijgen als gevolg van de verbeterde conjunctuur.

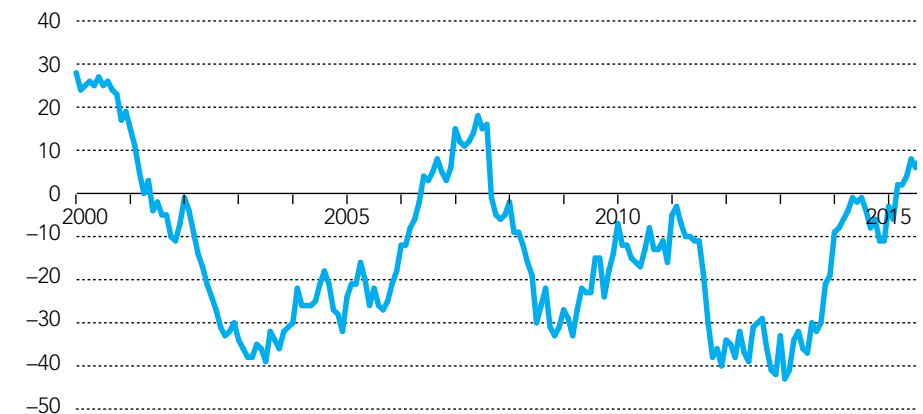
Europese en mondiale ontwikkelingen

Ondanks deze positieve factoren is de groei van de Nederlandse economie bescheiden en blijven er risico's bestaan. De wereldhandel wordt geremd door de groeivertraging van de Chinese economie en olieproducerende landen. Het economisch herstel van de Eurozone, met daarin de belangrijkste handelspartners van Nederland, laat te wensen over.

Hoewel financiële risico's in de EU, zoals de situatie in Griekenland, redelijk onder controle zijn, benadrukt de Europese Commissie (EC) in haar recente economische raming dat de schuldenproblematiek in de EU nog altijd omvangrijk is. De onrust op de aandelenbeurzen in de eerste weken van 2016 onderstreept deze zorg. De EC wijst erop dat ook in Nederland huizen nog 'onder water staan' ondanks de aantrekkende woningmarkt. De Europese Centrale Bank (ECB) verruimt de geld- en kapitaalmarkt met krachtige hand, maar

Figuur 1.3 Sinds jaren hebben consumenten weer vertrouwen

Consumentenvertrouwen; saldo pessimisten en optimisten; Nederland; 2000 - 2015

Bron: CBS

dit leidt slechts in beperkte mate tot meer kredietverlening door banken. Bedrijven en consumenten verhogen nog steeds hun kapitaalbuffers en lossen hun schulden af, in plaats van meer te investeren en meer te besteden. De historisch lage rente zorgt in principe voor voldoende kapitaal om te investeren. Het lijkt voorsnog echter te ontbreken aan (goede) investeringsplannen in Europa. Dit is een tweede oorzaak waardoor het door de ECB gecreëerde geld (nog) niet terecht komt bij bedrijven en consumenten.

Tot slot kunnen enkele geopolitieke risico's ook Nederland en de MRA raken, waaronder conflicten in het Midden-Oosten en Oekraïne. Deze ontwikkelingen creëren onzekerheden voor de wereldhandel en daarmee voor de economie van Nederland en de MRA. De migrantencrisis kan leiden tot politieke en sociaaleconomische spanningen – op lokaal niveau, maar ook tussen EU-lidstaten onderling – hetgeen de intra-Europese handel kan afremmen en het herwonnen vertrouwen onder druk kan zetten.

1.2 Werkgelegenheid en werkloosheid

Het economisch herstel zorgt naar verwachting in 2015 en 2016 – voor het eerst sinds de tweede economische dip van 2012 – voor een toename van de werkgelegenheid in de MRA. De werkloosheid stabiliseert naar verwachting in 2015 en komt in 2016 uit op 7,7 procent van de beroepsbevolking.

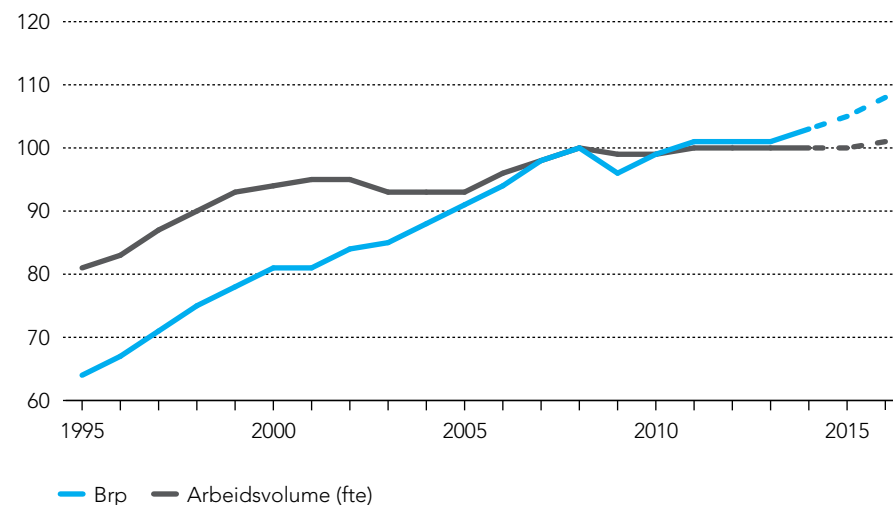
In de MRA groeit het arbeidsvolume (de totale werkgelegenheid uitgedrukt in voltijdseenheden) in 2015 en 2016 naar verwachting met respectievelijk 0,5 en 0,8 procent. Deze groei is in lijn met de landelijke werkgelegenheidsontwikkeling. Gemeten in werkzame personen pakt de werkgelegenheidsontwikkeling binnen de MRA waarschijnlijk iets gunstiger uit dan het Nederlands gemiddelde. Dit komt vooral door een bovengemiddelde groei van de werkgelegenheid in arbeidsintensieve diensten met een relatief groot aandeel parttimers. Dit type economische activiteit, zoals in de sectoren Horeca en Cultuur, sport en recreatie, is in de MRA sterker aanwezig dan in de rest van Nederland.

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt blijven achter bij de economische groei. Tussen 2009 en 2014 nam het arbeidsvolume in de MRA af met gemiddeld 0,1 procent (zie figuur 1.5). Met de huidige positieve groeiverwachting is het arbeidsvolume in de MRA eind 2015 naar verwachting weer op hetzelfde niveau als vóór de Grote Recessie. De omvang van de economie (brp) bereikte al eerder (namelijk in 2011) het niveau van vóór de recessie (zie ook figuur 1.4 en figuur 1.5). Met andere woorden: de beperkte economische groei ging niet gepaard met een evenredig grote stijging van de werkgelegenheid. Dit komt doordat werkgevers in eerste instantie de aantrekkelijke vraag opvangen met hun reeds in dienst zijnde werknemers (wat leidt tot een hogere arbeidsproductiviteit). Pas als de vraag verder aantrekt, worden extra werknemers aangetrokken.

De verwachte toename van de werkgelegenheid in 2015 en 2016 is waarschijnlijk niet sterk genoeg om een daling van de werkloosheid te bewerkstelligen. De verklaring hiervoor ligt in een toenemend arbeidsaanbod. Voor een deel betreft dit een stijging van de beroepsbevolking van de MRA zelf, door een toenemende participatie van niet-actieven (mensen die niet werkend en niet

Figuur 1.4 Sinds recessie is werkgelegenheid nauwelijks toegenomen

*Brp en arbeidsvolume (fte); index 2008 = 100; MRA; 1995 - 2016**

* Prognose 2015 en 2016

Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

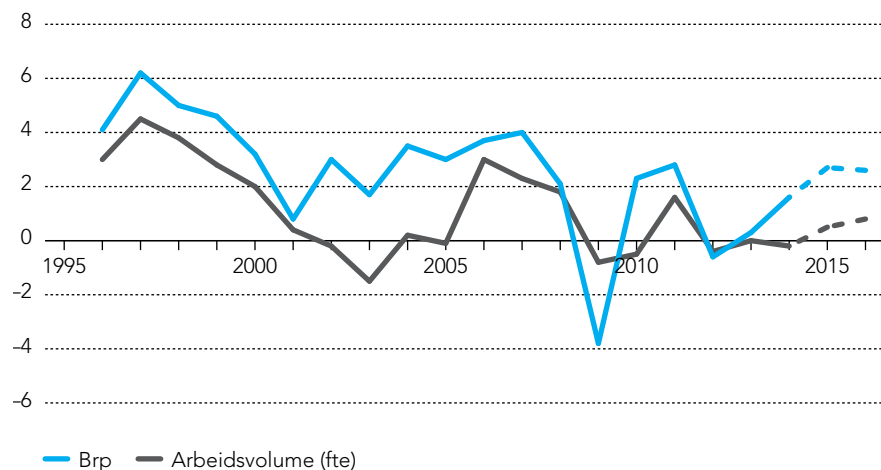
officieel werkloos waren). Daarnaast is er sprake van inkomende pendel (forensen van buiten de MRA), waardoor de licht stijgende werkgelegenheid niet volledig ten goede komt aan inwoners van de MRA die op zoek zijn naar werk. In hoofdstuk 2 wordt deze ontwikkeling verder besproken. Daarnaast vinden er nog flinke herstructureringen plaats, onder andere in Financiële diensten en Detailhandel. Deze herstructureringen voeden de werkloosheid.

1.3 Consumptieve bestedingen

De verwachte economische groei wordt onder andere veroorzaakt door een toename van de consumptie. Hoe werkt de toename van de consumptieve uitgaven door in de economie van de MRA?

Allereerst lijkt het erop dat inwoners van de MRA eerder dan elders in het land tot grote aankopen bereid zijn nu het economisch tij weer meezit. De MRA kent immers een groter aandeel hoger opgeleiden en daarmee hogere lonen dan gemiddeld (zie ook hoofdstuk 2 en 5). De MRA profiteert echter niet alleen van de stijging van de consumptie

Figuur 1.5 Economie groeit sneller dan werkgelegenheid
Brp en arbeidsvolume (fte); groei in procenten; MRA; 1996 - 2016*

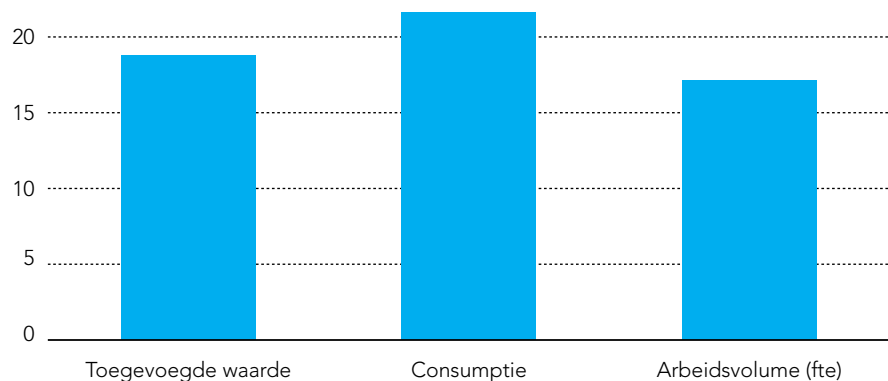
* Prognose 2015 en 2016
Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

van inwoners van de MRA. Consumenten in de rest van Nederland geven ook geld uit in de MRA, bijvoorbeeld als binnenlandse toerist. Ook zonder de MRA te bezoeken consumeren zij in de MRA, bijvoorbeeld door goederen en diensten aan te schaffen die vooral door bedrijven in de MRA worden geproduceerd. Denk aan het afsluiten van nieuwe hypotheeklen waarvan de financiële sector in de MRA profiteert, het boeken van reizen via internet bij in de MRA gevestigde bedrijven of bloemen die via Regio Haarlemmermeer worden verhandeld en vervoerd. Producenten in de MRA merken het direct als het toegenomen vertrouwen van Nederlandse consumenten zich vertaalt in extra bestedingen.

Bedrijven en instellingen in de MRA leveren dus goederen en diensten aan consumenten in het hele land. De cijfers wijzen uit dat de MRA bovengemiddeld profiteert van een toename in de bestedingen van Nederlandse consumenten. Met andere woorden: als Nederlanders vaker de portemonnee trekken om te consumeren, komen die uitgaven relatief vaak in de MRA terecht. Figuur 1.6 laat dit principe zien. Bijna 19 procent van de totale toegevoegde waarde in Nederland wordt in de MRA voortgebracht (linkerstaaf). In de MRA is de werkgelegenheid (gemeten in voltijdbanen) iets meer dan 17 procent van de totale werkgelegenheid Nederland (rechterstaaf), terwijl ruim 20 procent van alle consumptie geproduceerd wordt door bedrijven in de MRA (de middelste staaf). De economie van de MRA profiteert dus bovengemiddeld van een stijging van de consumptieve uitgaven van alle Nederlanders (zie ook de Economische Verkenningen MRA 2015, pagina 14).

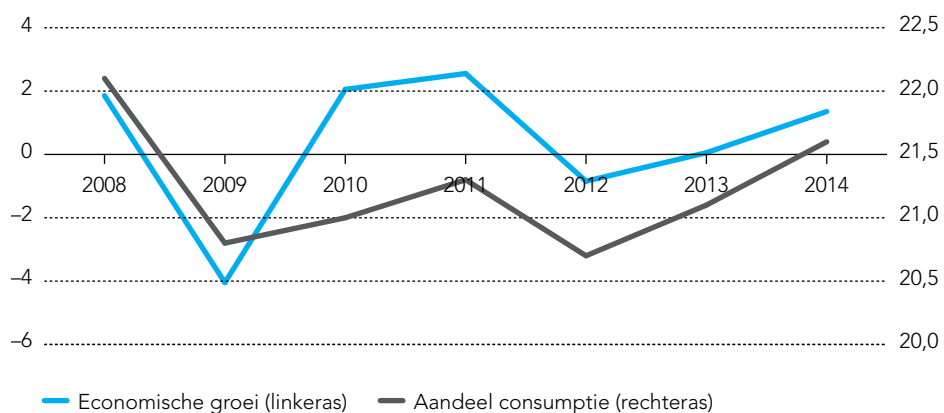
Bovendien heeft het aandeel van de MRA in de consumptieve uitgaven van Nederlandse huishoudens, de neiging om toe te nemen in een opgaande economie (zoals in 2010 en 2014, zie figuur 1.7). Dit aandeel neemt juist weer af bij een neergaande economisch tij. Dit wijst erop dat de bedrijven in de MRA luxegoederen en -diensten produceren; in slechte tijden laten consumenten deze immers makkelijker aan zich voorbijgaan (denk aan het boeken van een verre reis of het afsluiten van een hypotheek), terwijl deze bij een opkomend economisch tij sneller worden gekocht.

Figuur 1.6 Nederlandse consumenten besteden relatief veel in de MRA
 Toegevoegde waarde, productie van goederen en diensten die Nederlandse huishoudens consumeren, arbeidsvolume (fte); procentueel aandeel MRA in Nederland; 2014

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

Figuur 1.7 In opgaande conjunctuur profiteert de MRA nog sterker van consumenten
 Aandeel MRA in uitgaven consumptie Nederlandse huishoudens, brp; aandeel en groei in procenten; 2008 - 2014

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

1.4 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid per sector

In deze paragraaf zoomen we in op de sectoren van de MRA. Aan bod komen de groei van de toegevoegde waarde per sector en de werkgelegenheid die dat oplevert in de periode 2009 - 2014. In bijlage 3 staat een overzicht van de sectorindeling (welke type bedrijf bij welke sector hoort).

Crisisjaar 2009

In 2009 – het jaar waarin de Grote Recessie zich voor het eerst in volle omvang manifesteerde – werden de sectoren Vervoer en opslag, Overige zakelijke diensten, Specialistische zakelijke diensten, Groothandel en Financiële diensten het hardst geraakt. De toegevoegde waarde van deze sectoren kromp sterker dan het MRA-gemiddelde. Deze sectoren zijn bovendien sterk met elkaar verweven. Met andere woorden: deze bedrijven leveren relatief veel diensten aan elkaar, waarbij zowel de leverende als de afnemende partij vaak in de MRA gevestigd is. De bovengemiddelde krimp in de genoemde sectoren is daarom mede het resultaat van onderlinge ‘besmetting’ in crisistijd. In paragraaf 3.2 wordt dieper ingegaan op de verwevenheid van sectoren.

De werkgelegenheid in Groothandel en Specialistische zakelijke diensten (zoals geleverd door advocaten, accountants, onderzoekers en consultants) steeg in 2009 nog licht. Daarentegen hadden Vervoer en opslag, Overige zakelijke diensten (waaronder uitzendbureaus, arbeidsbemiddeling en reisbureaus) en Financiële diensten juist te maken met een sterker dan gemiddelde daling van de werkgelegenheid. Daarnaast kende ook Detailhandel in 2009 een relatief sterke daling van de werkgelegenheid.

Groei per sector na 2010

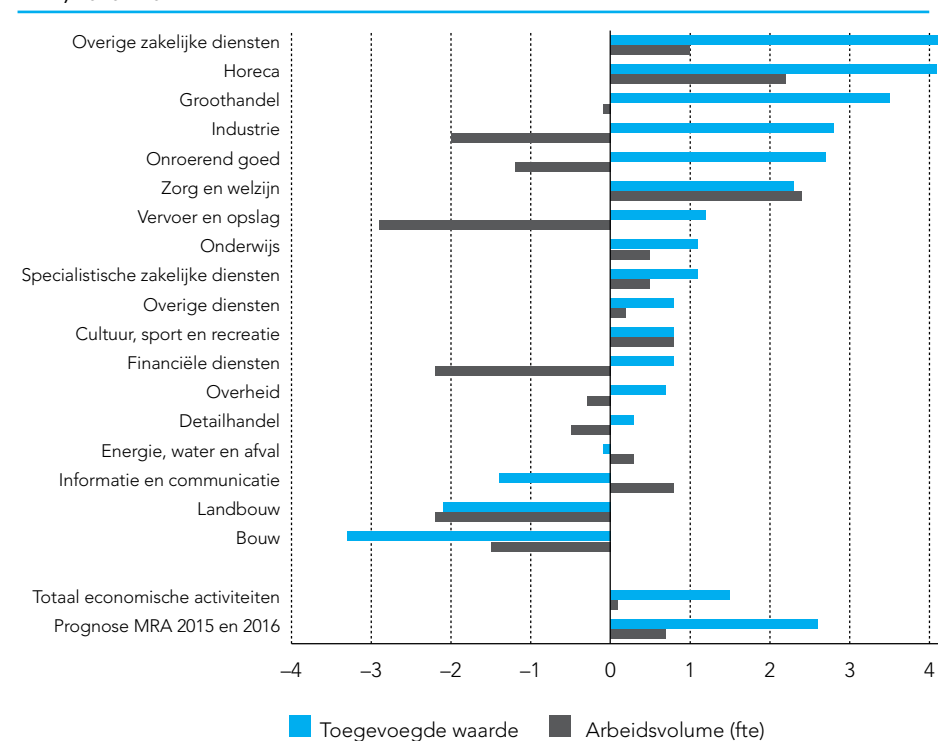
Tussen 2010 en 2014 was er sprake van economisch herstel in de MRA. De totale toegevoegde waarde van de MRA, het equivalent van brp op sectorniveau, groeide gemiddeld met 1,5 procent per jaar. Met name door het initiële herstel in 2011, voorafgaand aan een tweede dip in 2012 en 2013, groeide het arbeidsvolume gemiddeld met 0,1 procent tussen 2010 en 2014. Welke sectoren droegen het economisch herstel van de MRA? Figuur 1.8 toont dat Groothandel en Overige zakelijke diensten (beide sectoren met een

groot aandeel in het brp van 2014) een bovengemiddelde groei van hun toegevoegde waarde kenden. Maar Financiële dienstverlening, de grootste sector in de MRA, groeide in de periode 2010 - 2014 slechts beperkt. Ondanks aanhoudend herstel in voorgaande jaren, was de toegevoegde waarde (voor inflatie gecorrigeerd) van de financiële sector in 2014 net iets minder dan in 2008. Daarentegen was de toegevoegde waarde van Industrie, een relatief kleine sector in de MRA, tussen 2010 en 2014 meer dan gemiddeld gegroeid.

De sector Specialistische zakelijke diensten kampte tijdens de recessie met tijdelijke vraaguitval en groeide minder snel. Recentelijk zijn er tekenen van doorzettend herstel. Met de positieve prognose voor 2015 en 2016 voor de MRA, herstelt de vraag naar specialistische zakelijke diensten zich naar verwachting verder. Na 2009, een periode gekenmerkt door laagconjunctuur, nam de vraag naar Overige zakelijke diensten niet of nauwelijks af. Aanvankelijk daalde de werkgelegenheid in 2009, wat erop wijst dat de (tijdelijke) vraaguitval werd opgevangen met bezuinigingen op personeel. Nu het economisch tij weer meezit en andere sectoren zich herstellen, veert de sector Overige zakelijke diensten weer op. Het gaat hier om diensten als schoonmaak, beveiliging en uitzendwerk, die worden geleverd aan nagenoeg alle sectoren in de MRA. Overige zakelijke diensten is daarmee in sterke mate afhankelijk van de economische ontwikkeling in andere sectoren.

De grootste daling in werkgelegenheid tussen 2010 en 2014 trad op in Vervoer en opslag, Financiële diensten en Industrie. Met name in de sector Vervoer en opslag, actief in een zeer competitieve markt, wordt waarschijnlijk sterk bespaard op personeelskosten. De sector met de grootste werkgelegenheidsgroei is tevens de grootste werkgever binnen de MRA: Zorg en welzijn. Naast Zorg en welzijn en de al eerder genoemde Overige zakelijke diensten groeide de werkgelegenheid vooral in de sectoren Horeca en Cultuur, sport en recreatie. De groei van deze sectoren toont aan dat de MRA zelfs in een periode van laagconjunctuur bovengemiddeld profiteert van consumptieve bestedingen. De bijdrage van Horeca aan de groei van de MRA na 2009 is derhalve opmerkelijk. Consumenten gaven in de afgelopen jaren minder uit en toch groeide Horeca in de MRA. Voor een groot deel is dit te verklaren door het culturele aanbod van de hoofdstad Amsterdam, dat zowel binnen- als buitenlandse toeristen trekt. Daarnaast draagt het relatief hoge opleidingsniveau van de werkzame inwoners in de MRA – met over het algemeen

Figuur 1.8 Beperkt aantal sectoren heeft een bovengemiddelde groei
Toegevoegde waarde en arbeidsvolume (fte) per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten; MRA; 2010 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

een dito hoog inkomen – hier waarschijnlijk positief aan bij. Zij gaan bijvoorbeeld ook relatief vaker buiten de deur eten of halen maaltijden bij een afhaalrestaurant.

In de sector Informatie en communicatie groeide tussen 2010 en 2014 het arbeidsvolume met gemiddeld 0,8 procent per jaar, terwijl de toegevoegde waarde jaarlijks afnam met gemiddeld 1,4 procent. Dit betekent dat de arbeidsproductiviteit – de voortgebrachte hoeveelheid toegevoegde waarde per voltijd baan – is afgenomen. Dit effect is waarschijnlijk toe te schrijven aan de opkomst van zzp'ers. In andere sectoren waar de werkgelegenheid en toegevoegde waarde

een tegenovergestelde ontwikkeling kenden (de toegevoegde waarde groeide sneller dan de werkgelegenheid), zien we juist toenemende arbeidsproductiviteit. Een mogelijke verklaring hiervoor is kostenbesparing: werknemers in deze sectoren moesten bijvoorbeeld door extra uren te draaien de winstgevendheid van hun bedrijf verbeteren. Dit is een kortetermijnoplossing; als het economisch herstel langer aanhoudt, moeten werkgevers weer mensen aannemen.

Verwachtingen voor 2015 en 2016

In 2015 en 2016 bepalen vooral marktsectoren als Groothandel, Onroerend goed, Overige zakelijke diensten en Specialistische zakelijke diensten de ontwikkelingen van de toegevoegde waarde van de MRA, net als sectoren die vooral profiteren van aantrekkende consumptieve bestedingen, zoals Horeca en Detailhandel. Dit is grofweg identiek aan het patroon van pril economisch herstel na de recessie van 2009 en de tweede dip in 2012. De groei van de toegevoegde waarde van Industrie herstelde zich in 2013 en versnelde in 2014 fors. Vermoedelijk houdt deze positieve ontwikkeling aan in 2015 en 2016. Tevens is de verwachting dat semipublieke sectoren als Zorg en welzijn en Onderwijs belangrijk blijven voor de ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de MRA.

1.5 Conclusie

Het economisch herstel van de MRA zet zich door. De economie groeit in 2015 en 2016 naar verwachting rond de 2,5 procent, hetgeen meer is dan het landelijk gemiddelde. Ook in internationaal opzicht groeit de MRA nu sneller dan het gemiddelde van Europese grootstedelijke regio's.

De groeicijfers blijven naar verwachting lager dan tijdens vorige conjunctuurtoppen – de huidige, gematigde groeicijfers moeten worden beschouwd als 'het nieuwe normaal'. De omstandigheden die leidden tot de pieken in de perioden 1995 - 2000 en 2006 - 2008, zoals de uitbreiding van de Europese Unie, het dereguleren van de financiële sector, de opkomst van ICT als doorbraaktechnologie én de sterke toename van het arbeidsaanbod – zijn immers verleden

tijd. Dit heeft gevolgen voor de economische ontwikkelingen in de MRA. Financiële diensten en Specialistische zakelijke diensten waren vóór de Grote Recessie van 2009 de belangrijkste groeisectoren. Nu doen zij een stapje terug ten faveure van Horeca, Industrie en Groothandel. Groothandel is de enige sector die er voor én na 2009 positief uitspringt. Groei van werkgelegenheid vindt nu met name plaats in Horeca en Zorg en welzijn en de extra werkgelegenheid die deze sectoren creëren, is dienstverlenend van aard.

De economische groei van de MRA wordt ook gedragen door aantrekkende consumptieve bestedingen, een aantrekkende woningmarkt en bestedingen in de bouw. Lagere prijzen voor energie geven een verdere impuls aan de groei, met name voor Industrie. Deze groei leidt vooralsnog tot een beperkte toename van de werkgelegenheid, die op haar beurt te zwak is voor een substantiële daling van de werkloosheid.

2. Bevolking en arbeidsmarkt

- Ondanks economische groei, neemt werkloosheid (nog) niet af
- Aangemoedigd door herstel, gaan niet-actieven op zoek naar een baan
- Minder banen door herstructurering (Detailhandel, Financiële diensten)
- Bruto-arbeidsparticipatie stijgt niet meer substantieel
- Hoogopgeleiden participeren maximaal, positie middelbaar opgeleiden verzwakt

De huidige economische groei creëert nieuwe banen. Maar leidt de toenemende vraag naar arbeid ook tot minder werkloosheid in de Metropoolregio Amsterdam (MRA)? Dit is de centrale vraag in dit hoofdstuk. Om deze vraag te beantwoorden, belichten we diverse ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Allereerst bespreken we de ontwikkeling van de bevolking. Daarna kijken we naar bruto-arbeidsparticipatie en de werkloosheid in vier verschillende categorieën: opleiding, etniciteit, geslacht en leeftijd.

Kader 2.1 Definities arbeidsmarkt

Om de ontwikkeling van de beroepsbevolking en werkloosheid in beeld te brengen, wordt de gehele bevolking in de volgende categorieën onderscheiden:

Bevolking	alle personen ongeacht hun leeftijd
Potentiële beroepsbevolking	alle personen van 15 tot en met 74 jaar
Beroepsbevolking	alle personen van 15 tot en met 74 jaar die werken of officieel werkloos zijn
Bruto-arbeidsparticipatie	beroepsbevolking als percentage van de potentiële beroepsbevolking
Werkzame beroepsbevolking	alle personen van 15 tot en met 74 jaar die werken, ongeacht de arbeidsduur
Werkloze beroepsbevolking	alle personen zonder betaald werk, die recentelijk naar werk hebben gezocht en daarvoor direct beschikbaar zijn

Werkloosheid	aantal werklozen als percentage van de beroepsbevolking
Niet-actieve bevolking	alle personen in de leeftijd 15 tot en met 74 jaar die niet werken en niet officieel werkloos zijn
Overige bevolking	personen van 0 tot en met 14 jaar en 75 jaar en ouder

Definitiewijziging

In deze editie van de Economische Verkenningen MRA worden voor het eerst de nieuwe definities van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gehanteerd. Hierin wordt (potentiële) beroepsbevolking ruimer gemeten, namelijk van 15 tot en met 74 jaar. Ten tweede is bij werkzame personen de definitie van een werkweek veranderd; deze was '12 uur of meer per week werken' maar kent nu geen urengrens meer. Met deze wijziging sluit het CBS zich aan bij de definities die de International Labor Organization en Eurostat aanhouden. Hierdoor zijn de cijfers voor Nederland beter te vergelijken met andere landen.

Het gebruik van de nieuwe definities leidt tot getalsmatige verschuivingen. In figuur 2.1 is voor 2013 enerzijds de omvang van de categorieën weergegeven, anderzijds wordt het verschil tussen de oude en de nieuwe definitie getoond (2013 is het laatste jaar waarvoor de cijfers in beide definities bekend zijn).

Het is niet mogelijk om het effect van de leeftijdsgrens en de urengrens afzonderlijk te bepalen. Ruwweg kunnen we stellen dat het vervallen van de urengrens leidt tot een afname van de werkloosheid. Het optrekken van de leeftijdsgrens zorgt voor een toename van de potentiële beroepsbevolking.

2.1 Bevolking

De omvang van de bevolking van de MRA nam in 2014 toe met 0,8 procent en bedroeg 2,4 miljoen inwoners (zie tabel 2.1). De verwachting is dat in 2015 en 2016 de bevolking toeneemt met 0,8 procent per jaar.² Dit is min of meer hetzelfde groeitempo als dat in 2009 tot en met 2014. De bevolkingsgroei van de MRA blijft op peil en is in deze periode voortdurend hoger dan die van Nederland. Dit verschil in bevolkingsgroei tussen de MRA en Nederland heeft de neiging toe te nemen, wat een uiting is van de aantrekkingskracht van de MRA als woon- en werkplaats (zie ook hoofdstuk 5).

Figuur 2.1 Opbouw arbeidsmarkt vanuit bevolking MRA

Aantal personen x 1.000; 2013 (tussen haakjes verschil met vorige definitie)

Bevolking	Overige bevolking 0-14 jaar, 75+	Overige bevolking 0-14 jaar, 75+	Overige bevolking 0-14 jaar, 75+
	579 (-189)	579 (-189)	579 (-189)
	Potentiële beroepsbevolking 15-74 jaar	Niet-actieven 516 (90)	Niet-actieven 516 (90)
			Werklozen 99 (-6)
		Beroeps- bevolking	Werkzamen
2.400 (0)	1.821 (189)	1.305 (99)	1.206 (105)

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

² Volgens de prognose bevolkingsontwikkeling naar regio van het CBS/PBL uit PEARL.

Tabel 2.1 Bevolking Nederland, Metropoolregio Amsterdam en deelregio's

Jaargemiddelde x 1.000, 2014; gemiddelde jaarlijkse groei per tijdvak/jaar, 2005 - 2016*

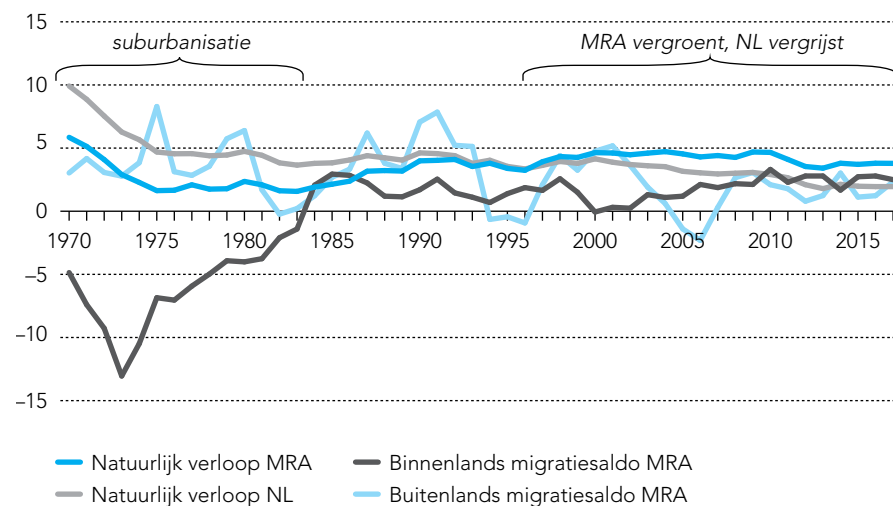
	2014	2005- 2008	2009- 2014	2014	2015*	2016*
	x 1.000	gemiddelde jaarlijkse groei in %				
Nederland	16.865	0,3	0,4	0,4	0,2	0,3
Metropoolregio Amsterdam	2.419	0,6	0,9	0,8	0,8	0,8
Amsterdam	816	0,4	1,4	1,4	1,3	1,3
Almere-Lelystad	273	1,3	0,9	0,4	0,8	0,7
Gooi en Vechtstreek	246	0,1	0,2	0,3	0,2	0,3
Regio Haarlem	227	0,1	0,7	0,9	1,0	1,0
Regio Haarlemmermeer	204	2,1	0,6	0,2	0,3	0,3
IJmond	194	0,5	0,3	0,1	-0,1	-0,1
Zaanstreek	167	0,7	0,8	0,5	0,6	0,5
Waterland	167	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3
Overig Amstel-Meerlanden	126	0,2	1,2	1,7	1,3	1,3

* Prognose 2015 en 2016

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 2.2 Bevolkingsgroei MRA vooral door natuurlijk verloop

Toename bevolking per 1.000 inwoners; MRA; natuurlijk verloop (geboorte min sterfte), binnenlands migratiesaldo (saldo verhuizingen MRA met Nederland) en buitenlands migratiesaldo (saldo verhuizingen MRA met buitenland); 1970 - 2016*

* Prognose 2015 en 2016

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

De ruimtelijke verdeling van de bevolkingsgroei is in het recente verleden veranderd. De toename van de bevolking concentreert zich steeds sterker in Amsterdam, Overig Amstel-Meerlanden en Regio Haarlem. De toename van de bevolking in Almere-Lelystad en Regio Haarlemmermeer is na 2009 teruggevallen en dat blijft naar verwachting zo. De bevolkingsgroei van IJmond krimpt enigszins in de prognose. In Zaanstreek is de bevolkingsgroei hoger dan het landelijk gemiddelde.

Figuur 2.2 laat de ontwikkeling van de bevolking van de MRA in de afgelopen decennia zien. Belangrijke factoren voor de ontwikkeling van een bevolking zijn hierin opgenomen, te weten het natuurlijk verloop (geboorte minus sterfte) en het binnenlands en buitenlands migratiesaldo. Twee momenten vallen op in deze figuur. In 1984 is het binnenlands migratiesaldo van de MRA voor het eerst sinds jaren weer positief. Een tweede belangrijk moment is 1997, als het natuurlijk verloop van de MRA groter is dan landelijke. De MRA is kennelijk een regio geworden waar jonge gezinnen zich thuis voelen, meer dan in de rest van Nederland. De groei door natuurlijk verloop eindigt na 2008, zowel in Nederland als in de MRA, als gevolg van een dalend geboortecijfer. Deze daling wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de economische crisis en het daaruit voortvloeiende verlies van werkgelegenheid en de toegenomen onzekerheid. Het geboortecijfer stijgt waarschijnlijk weer als de groei van de werkgelegenheid versnelt, zodat jonge gezinnen met meer zekerheden aan de toekomst denken. Tot slot valt op dat het buitenlands migratiesaldo (immigranten minus emigranten) relatief klein is. De bijdrage van het buitenlands migratiesaldo aan de bevolkingsgroei van de MRA is ongeveer even groot als die van het binnenlands migratiesaldo.

2.2 Bruto-arbeidsparticipatie

De bruto-participatiegraad (beroepsbevolking als percentage van de potentiële beroepsbevolking, met andere woorden: het deel van de bevolking dat werkt dan wel actief werk zoekt en daarvoor direct beschikbaar is) neemt naar verwachting enigszins toe in de MRA. Een belangrijke oorzaak hiervoor is de hernieuwde groei van de werkgelegenheid. De bruto-participatiegraad lag in 2014 op 71 procent van de bevolking van 15 tot en met 74 jaar; in 2013 was dit nog 71,7 procent. Voor 2015 en 2016 wordt een geringe

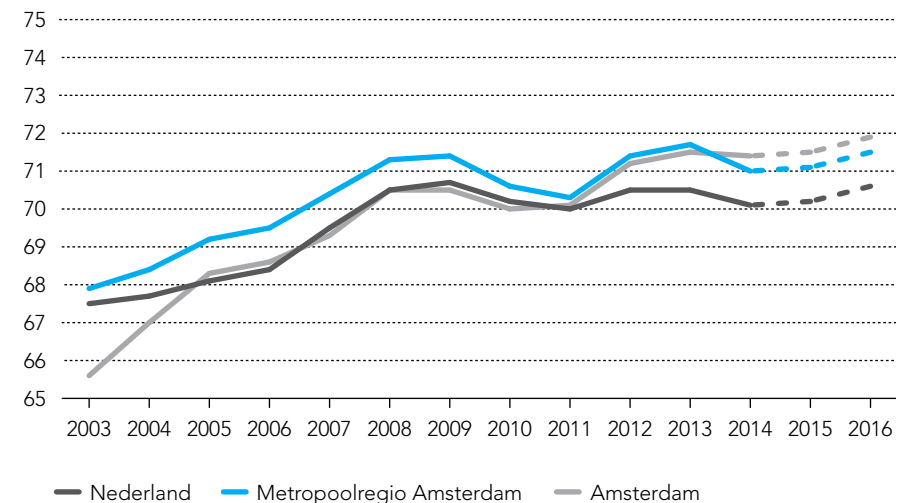
toename verwacht naar respectievelijk 71,1 en 71,4 procent. De bruto-participatiegraad nam vóór 2008 grosso modo jaarlijks sterk toe (zie figuur 2.3), maar deze ontwikkeling lijkt voorbij te zijn. De gemiddelde jaarlijkse groei van het bruto regionaal product (brp) is vooralsnog te laag om substantieel meer mensen een baan te bieden in het tempo dat vóór 2008 gebruikelijk was.

De bruto-arbeidsparticipatie van de MRA is structureel ongeveer 1 procent hoger dan die van Nederland. Dit komt doordat de MRA een grote regio is die agglomeratievoordelen biedt en daardoor relatief veel bedrijvigheid huisvest. Dit laatste leidt tot meer vraag naar werkzame personen, wat vervolgens aanbod van arbeid stimuleert en dus leidt tot een hogere bruto-participatiegraad. Daarnaast zijn er door de sectorstructuur relatief veel bedrijven die diensten leveren en deze creëren (deeltijd)banen waar met name vrouwen voor kiezen.

Opleiding

De bruto-arbeidsparticipatie van hoger opgeleiden is structureel groter dan die van middelbaar en lager opgeleiden. Tot 2008 neemt de bruto-arbeidsparticipatie voor zowel middelbaar

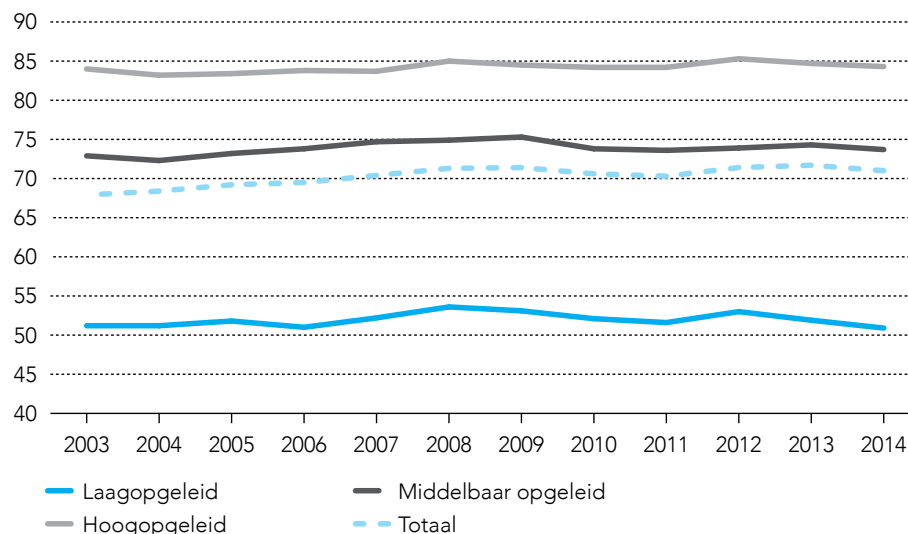
Figuur 2.3 Arbeidsparticipatie het hoogst in Amsterdam
Bruto-participatiegraad; in procenten; Nederland, MRA en Amsterdam; 2003 - 2016*

* Prognose 2015 en 2016
Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 2.4 Arbeidsparticipatie verschilt aanzienlijk per opleidingsniveau

Bruto-participatiegraad; in procenten; naar opleidingsniveau; 2003 - 2014

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

Tabel 2.2 Brutoparticipatie, werkloosheid en niet-actieven naar opleidingsniveau, etniciteit, geslacht en leeftijd

Participatie en werkloosheid in procenten, niet-actieven en werklozen in aantal personen x 1.000, 2014

	Brutoparticipatie		Werkloosheid		Niet-actieven	Werklozen
	MRA	Nederland	MRA	Nederland	MRA	MRA
	%		%		x 1.000	
Totaal	71	70	7,7	7,4	532	100
Laagopgeleiden	51	52	13,7	12,2	249	35
Middelbaar opgeleiden	74	74	8,2	7,6	185	43
Hoogopgeleiden	84	84	4,2	7,6	98	22
Autochtonen	72	71	5,9	6,1	346	52
Niet-westerse allochtonen	69	66	14,6	16,6	114	37
Westerse allochtonen	73	69	7,5	8,7	64	13
Mannen	76	76	7,4	7,2	213	51
Vrouwen	66	65	8,4	7,8	314	51
15- tot 25-jarigen	68	67	13,8	12,7	92	27
25- tot 45-jarigen	87	88	6,4	6,3	86	38
45- tot 75-jarigen	60	59	6,4	6,6	349	33

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

als lager opgeleiden toe, om daarna weer te zakken. De arbeidsmarktaandeel van hoger opgeleiden is in de periode 2009 - 2014 circa 85 procent. De achterblijvende vraag naar arbeid in de jaren na de Grote Recessie heeft met name middelbaar en lager opgeleiden ontmoedigd, waardoor de bruto-participatiegraad van deze categorieën terugloopt (zie figuur 2.4).

Etniciteit

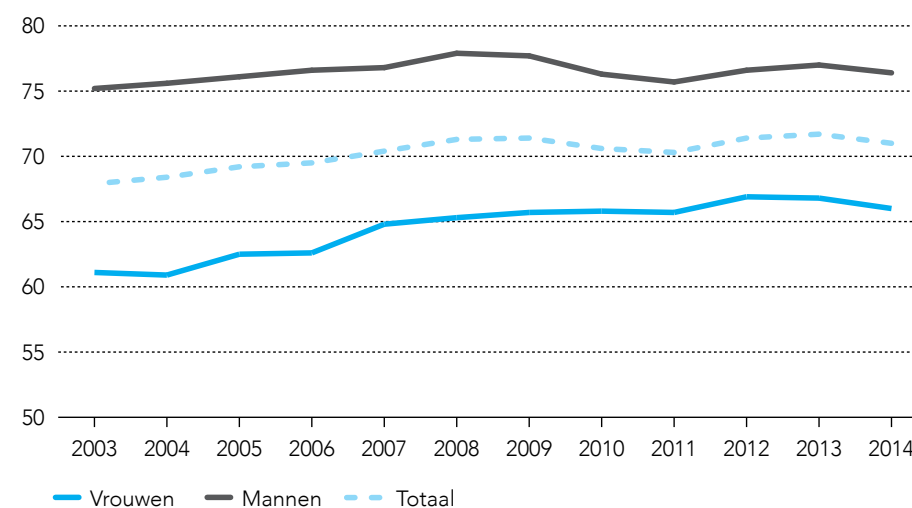
In de MRA is de bruto-participatiegraad van autochtonen 3 procentpunt hoger dan van niet-westerse allochtonen. Westerse allochtonen hebben een hogere bruto-participatiegraad dan autochtonen, waarschijnlijk omdat de meeste westerse allochtonen hoogopgeleide 'expats' zijn. Opvallend is dat in de MRA deze drie groepen actiever zijn op de arbeidsmarkt dan in geheel Nederland. Een mogelijke oorzaak hiervoor is dat grootstedelijke gebieden mensen aantrekken die actief zijn op de arbeidsmarkt; zij zoeken en vinden vaker een nieuwe baan.

Geslacht

De bruto-arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen was in 2014 76 respectievelijk 66 procent (zie tabel 2.2). De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen is sneller opgelopen dan die van mannen (zie figuur 2.5). Van de vrouwelijke potentiële beroepsbevolking is tussen 2003

Figuur 2.5 Verschil arbeidsparticipatie mannen en vrouwen slinkt

Bruto-participatiegraad; in procenten; naar geslacht; 2003 - 2014

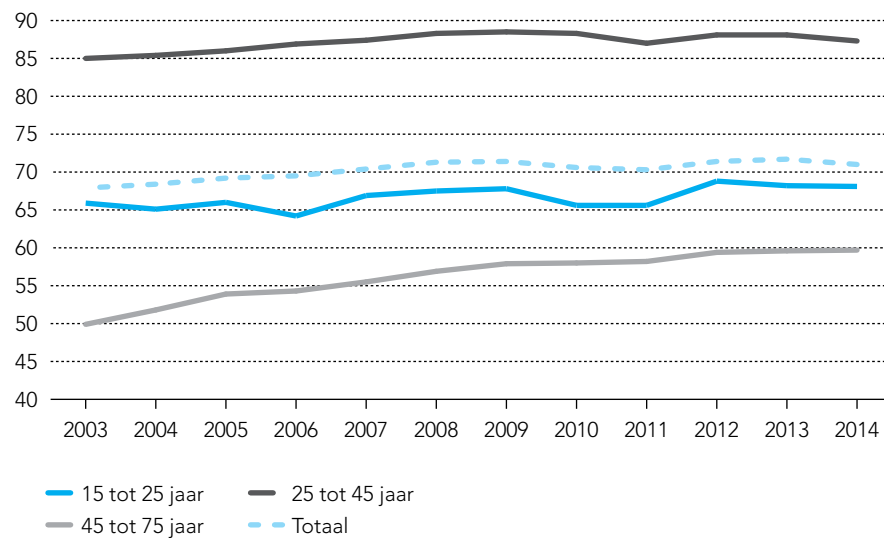
Bron: CBS (TNO/bewerking NEO Observatory)

en 2014 ongeveer 5 procentpunt meer aan het arbeidsproces gaan deelnemen. De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen is na 2008 verder gestegen en piekt in 2012. Dat is opvallend, omdat die van mannen na 2008 daalt. De arbeidsmarktdeelnemers onder mannen is net als die onder vrouwen toegenomen tot 2008, maar na 2009 daalt de bruto-arbeidsparticipatie onder mannen sterker.

Leeftijd

De groep 25- tot en met 44-jarigen is het meest actief op de arbeidsmarkt van de MRA: tussen de 85 en 90 procent van hen werkt (zie tabel 2.2). De bruto-arbeidsparticipatie in deze leeftijdsgroep liep tot 2009 op, om daarna licht te dalen (zie figuur 2.6). Het gebrek aan werkgelegenheidsgroei is hier zichtbaar. De bruto-arbeidsparticipatie onder 15- tot en met 24-jarigen is min of meer stabiel met circa 68 procent. De bruto-arbeidsparticipatie in de leeftijdsgroep 45 tot en met 74 jaar is van de drie onderscheiden leeftijdsgroepen het laagst: 60 procent in 2014 (hoewel deze na 2003 met 10 procentpunt het snelst steeg). De bevolking wordt gemiddeld ouder en dat geldt ook voor de werkzame beroepsbevolking. Dit effect neemt in de loop van de tijd af en lijkt tot stilstand gekomen.

Figuur 2.6 Bruto-arbeidsparticipatie stijgt het meest onder 45-plussers
Bruto-participatiegraad; in procenten; naar leeftijd; 2003 - 2014

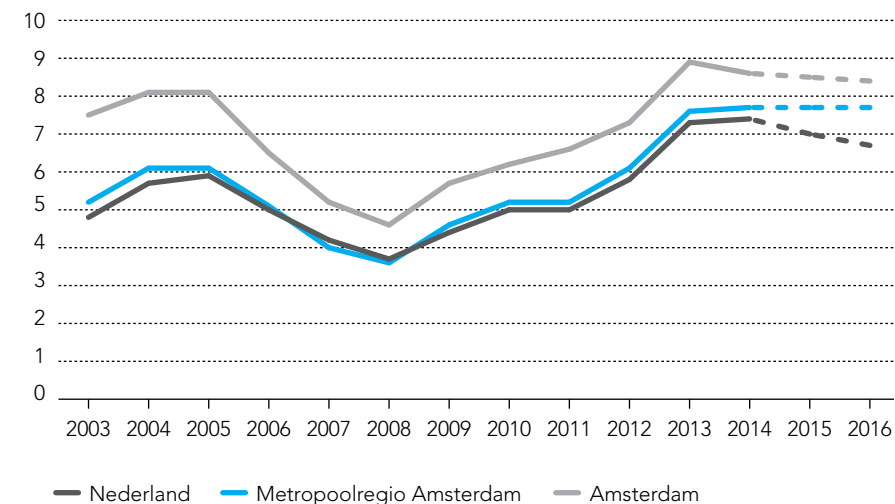

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

2.3 Werkloosheid

De werkloosheid in de MRA was 7,7 procent in 2014. Dit zijn circa 100 duizend personen en dit aantal neemt zeer licht toe. Ondanks deze stijging blijft het werkloosheidspercentage naar verwachting in 2015 en 2016 gelijk, omdat het aantal werkzame personen en het aantal werkzoekenden in gelijke verhouding stijgen. Personen die eerder niet actief op zoek waren naar werk zijn dit nu wel, bijvoorbeeld omdat ze daartoe aangemoedigd worden door de aantrekkende economie of omdat de overheid regelingen voor ouderen om de arbeidsmarkt te verlaten heeft aangescherpt. Uit cijfers van het UWV blijkt dat in de loop van 2015 het aantal niet-werkende werkzoekenden (de niet-actieven, zie ook paragraaf 2.5) flink toenam. Een niet tot traag dalende werkloosheid is niet nieuw, dit was ook waarneembaar in 2010 en 2011, ondanks de groei in die jaren. Daarnaast is de arbeidsmarkt van karakter veranderd. Schokken in de vraag worden niet meer alleen door werklozen opgevangen. Tegenwoordig worden veranderingen in de vraag ook

Figuur 2.7 Werkloosheid stabiel na 2013
Werkloosheid; in procenten; Nederland, MRA en Amsterdam; 2003 - 2016*

* Prognose 2015 en 2016
Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

opgevangen door meer of minder uren te werken door werknemers in deeltijdbanen en zzp'ers. Het grote aantal werkenden, in deeltijdbanen dan wel als zzp'er, heeft een enorme buffer. Veranderingen in het aantal gewerkte uren van deeltijdwerkers en zzp'ers zijn niet zichtbaar in de bruto-arbeidsparticipatie en de werkloosheid.

De werkloosheid in de MRA is hoger dan in Nederland (zie figuur 2.7). Ook de trend is anders: in de MRA stabiliseert de werkloosheid zich, terwijl die in de rest van Nederland afneemt. De werkloosheid is relatief hoog in Almere-Lelystad, Amsterdam en Zaanstreek en relatief laag in Waterland, Overig Amstel-Meerlanden, Regio Haarlemmermeer, Regio Haarlem en IJmond.

Opleiding

De werkloosheid is het hoogst onder lager opgeleiden, gevolgd door respectievelijk middelbaar en hoger opgeleiden (zie figuur 2.8). Onder lager opgeleiden neemt de werkloosheid sinds 2013 toe, terwijl die onder middelbaar en hoger opgeleiden juist afvlakt. Direct na de aanvang van de crisis in 2009 steeg de werkloosheid onder deze kwetsbare groep het snelst. Al met al is tussen 2003 en 2014 de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden met 2 procentpunt en onder lager opgeleiden met 4 procentpunt

Tabel 2.3 Werkloosheid Metropoolregio Amsterdam naar deelregio

Aantal personen x 1.000, 2014; als percentage, 2011 - 2016*

	2014	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
	x 1.000			%			
Nederland	660	5,0	5,8	7,3	7,4	7,0	6,7
Metropoolregio Amsterdam	100	5,2	6,1	7,6	7,7	7,7	7,7
IJmond	7	4,3	4,8	6,0	6,4	6,4	6,6
Regio Haarlem	8	4,5	5,0	6,8	6,5	6,8	6,7
Zaanstreek	7	5,2	6,3	7,5	7,8	8,1	8,1
Amsterdam	39	6,6	7,3	8,9	8,6	8,5	8,4
Waterland	4	2,3	3,4	4,4	4,5	4,5	4,4
Regio Haarlemmermeer	7	4,6	5,4	6,3	6,3	6,9	7,0
Overig Amstel-Meerlanden	4	4,9	4,7	6,2	6,2	6,4	6,2
Gooi en Vechtstreek	9	4,7	5,2	6,6	6,9	7,2	7,2
Almere-Lelystad	15	5,6	7,5	10,0	10,2	10,1	10,1

* Prognose 2015 en 2016

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

gestegen. Dit geldt niet voor hoger opgeleiden: onder hen is de werkloosheid voor en na de crisis min of meer gelijk gebleven. Hoogopgeleiden hebben dus nauwelijks last gehad van de recente conjuncturele bewegingen.

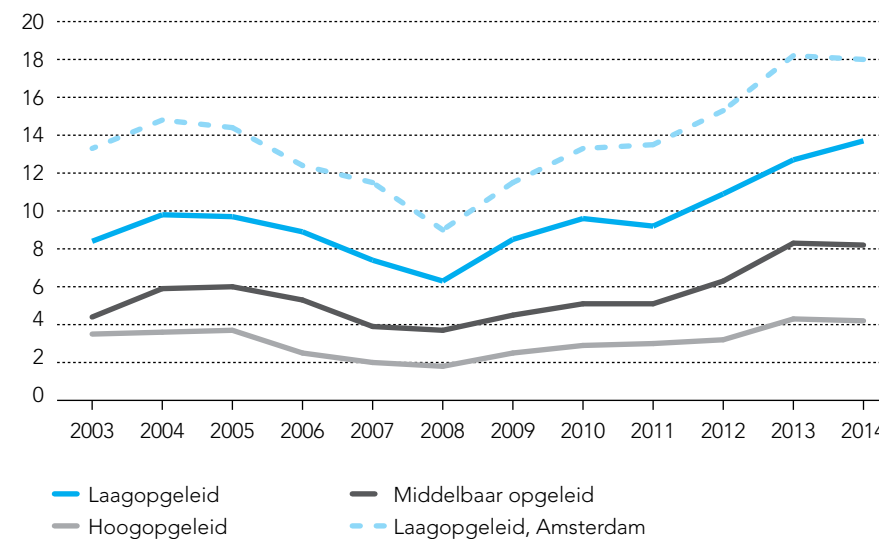
Opvallend is de hogere werkloosheid onder laagopgeleiden in deelregio Amsterdam: circa 18 procent in 2014. Deze vlakt echter af, in tegenstelling tot het MRA-gemiddelde voor lager opgeleiden.

Etniciteit

De werkloosheid onder niet-westerse allochtonen is hoog: 14,6 procent in 2014, tweeënehalf keer zo hoog als onder autochtonen (5,9 procent). Onder westerse allochtonen is de werkloosheid – met 7,5 procent – iets hoger dan onder niet-westerse allochtonen, maar dit percentage ligt onder het MRA-gemiddelde van 7,7 procent. Opvallend is dat de werkloosheid onder al deze groepen in de MRA lager is dan in geheel Nederland.

Figuur 2.8 Werkloosheid hoog onder laag- en middelbaar opgeleiden

Werkloosheid; in procenten; naar opleidingsniveau; 2003 - 2014

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

Geslacht

Het aantal werkloze vrouwen en mannen is even groot: 51 duizend personen. Omdat de vrouwelijke beroepsbevolking kleiner is, is het werkloosheidspercentage onder hen 1 procentpunt hoger. Dit verschil wordt veroorzaakt door het verschil in inactiviteit: het aantal vrouwen dat geen betaald werk heeft of betaald werk zoekt, is groter dan bij mannen. Het betreft hier bijvoorbeeld vrouwen die gezinstaken voor hun rekening nemen.

Leeftijd

De werkloosheid is vooral onder jongeren in de MRA hoog: bijna 14 procent. Het gebrek aan werkgelegenheidsgroei remt de instroom van jongeren in het arbeidsproces, terwijl de werkloosheid onder de oudere inwoners met 6 à 7 procent beneden het gemiddelde ligt.

2.4 Veranderingen op de arbeidsmarkt

In de huidige opgaande conjunctuur neemt de werkgelegenheid toe, maar niet snel genoeg om de werkloosheid te laten dalen. Daarnaast wordt extra werkgelegenheid niet gelijkmatig verdeeld over de verschillende groepen, maar is selectief naar subgroep. In een periode van hoge groei en veel extra banen heeft elke groep voordeel van de extra werkgelegenheid. Iedereen die wil werken, heeft dan ook

Tabel 2.4 Opbouw arbeidsaanbod naar opleidingsniveau in MRA

Aantal personen x 1.000, als percentage van de potentiële beroepsbevolking, 2014

	Totaal	Laag	Middelbaar	Hoog
	x 1.000			
Potentiële beroepsbevolking	1.835	506	704	626
Beroepsbevolking	1.303	257	518	527
Werkzamen	1.201	220	473	508
Werklozen	100	35	43	22
Niet-actieven	532	249	185	98
	%			
Potentiële beroepsbevolking	100	100	100	100
Brutoparticipatie	71	51	74	84
Nettoparticipatie	65	43	67	81
Werkloosheid	7,7	13,7	8,2	4,2
Niet-activiteit	29	49	26	16

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

werk ('volledige werkgelegenheid'). In deze paragraaf wordt beknopt verkend hoe verschillende groepen op de arbeidsmarkt – verdeeld naar opleiding of positie op de arbeidsmarkt – reageren op de nieuwe banen. Dit wordt gedaan door de periode van vóór 2009 te vergelijken met de periode erna, zodat zichtbaar wordt in welke mate de relatief lage groei van na 2008 doorwerkt.

Het aantal werkzame personen nam van 2003 tot en met 2009 met 118 duizend personen toe. Tussen deze twee peiljaren nam het absolute aantal werklozen echter met slechts duizend personen af, het aantal niet-actieven daarentegen met 35 duizend personen. De rest van de werkenden (118 minus 35 duizend personen) was afkomstig uit natuurlijke aanwas van de potentiële beroepsbevolking en uit binnenlandse en buitenlandse migratie naar de MRA. Afgestudeerden in de MRA en sollicitanten uit de rest van Nederland vulden de beschikbaar gekomen vacatures op. De beroepsbevolking en de bruto-arbeidsparticipatie namen in deze periode daardoor per saldo flink toe. Dat het werkloosheidspercentage tot 2009 daalde, werd veroorzaakt door de groeiende beroepsbevolking (extra werkzame personen) en niet door een absolute daling van het aantal werklozen.

Tabel 2.5 Verandering opbouw arbeidsaanbod naar opleidingsniveau in MRA

Vershil in aantal personen x 1.000, 2003 - 2009 en 2009 - 2014

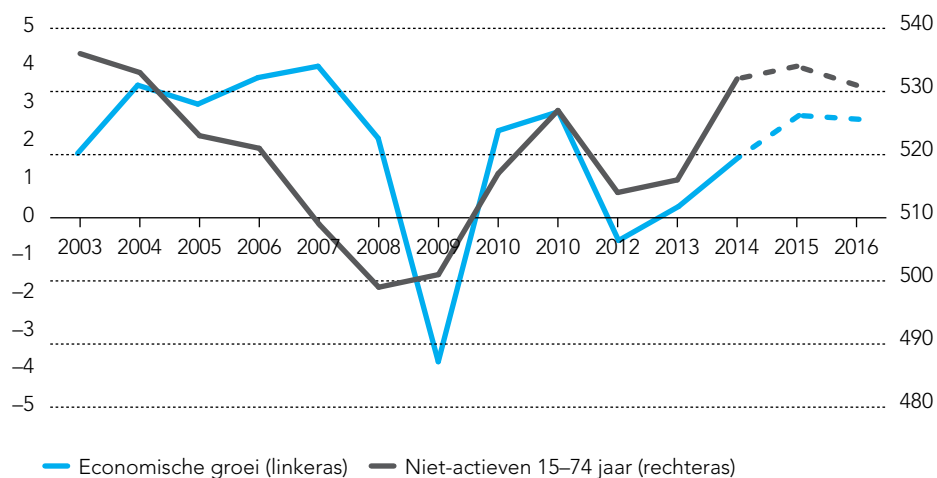
	Totaal	Laag	Middelbaar	Hoog
	x 1.000			
Vershil 2003–2009				
Potentiële beroepsbevolking	79	-54	-2	135
Beroepsbevolking	114	-17	15	117
Werkzamen	118	-16	15	119
Werklozen	-1	-1	1	-1
Niet-actieven	-35	-37	-17	19
Vershil 2009–2014				
Potentiële beroepsbevolking	84	-34	46	72
Beroepsbevolking	53	-29	23	60
Werkzamen	9	-45	-1	55
Werklozen	42	11	20	11
Niet-actieven	31	-4	23	12

Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

In de periode erna, tussen 2009 en 2014, nam het aantal werkzame personen slechts met 9 duizend toe. Het aantal niet-actieven nam na 2009 weer toe met 31 duizend personen tegen een daling van 35 duizend vóór 2009 (zie figuur 2.8). Het aantal werklozen liep echter op met 42 duizend personen. Kortom, de werkloosheid liep in absolute termen niet terug bij een gunstig economisch tij en nam in een periode van stagnatie sterk toe.

Onafhankelijk van de conjunctuur stroomden lager opgeleiden op natuurlijke wijze uit: oudere werknemers stopten met werken en zij zijn gemiddeld lager opgeleid dan jongere werknemers. Na 2009 bleek de arbeidsmarktpositie van de hoger opgeleiden in de MRA sterk te zijn; in 2014 was het zelfs de grootste categorie op de arbeidsmarkt. Hoger opgeleiden vullden de beschikbare nieuwe banen (plus 55 duizend) terwijl de lager opgeleiden er 45 duizend verloren. De arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden werd per saldo slechter. Deze categorie kreeg er geen banen bij en het aantal middelbaar opgeleide werklozen nam met 20 duizend toe. Op de arbeidsmarkt stonden de middelbaar opgeleiden dus onder druk.

Figuur 2.9 Niet-actieven van de MRA bewegen mee met de conjunctuur
Niet-actieven, aantal x 1.000; brp, groei in procenten; MRA; 2003 - 2016*

* Prognose 2015 en 2016
Bron: CBS (bewerking NEO Observatory)

Tot slot blijft de extra vraag naar werknemers (aantal vacatures) in de huidige conjunctuur naar verwachting per saldo gematigd vanwege herstructureringen en ontslagrondes in sectoren als Detailhandel en Financiële diensten. Omdat zowel het aantal werklozen, de potentiële beroepsbevolking en het aantal werkzamen in de MRA enigszins toenemen, daalt de werkloosheid naar verwachting grosso modo niet.

2.5 Conclusie

Ondanks de groei van de werkgelegenheid daalt de werkloosheid niet in de MRA. Deze ligt op 7,7 procent van de beroepsbevolking en dat blijft naar verwachting zo in 2016. Absoluut gezien neemt het aantal werkzoekenden zelfs licht toe. Meer mensen zoeken werk, gestimuleerd door de aantrekkende economie, maar ook door bijvoorbeeld de afschaffing van gunstige regelingen voor ouderen. De bevolking van de MRA groeit echter in een relatief hoog tempo door. De groei is hoger dan het Nederlands gemiddelde en wordt gedreven door zowel natuurlijk verloop als binnen- en buitenlandse migratie. Omdat de potentiële beroepsbevolking daardoor ook groeit (extra arbeidsaanbod), leidt de beperkte toename van het aantal werkzame personen niet tot een evenredige toename van de bruto-participatiegraad. De bruto-participatiegraad stijgt derhalve nauwelijks in 2016 en komt uit op 71,5 procent van de bevolking van 15 tot en met 74 jaar. De extra werkgelegenheid wordt opgevuld door niet-actieven, afgestudeerden die meteen werk vinden en mensen van buiten de MRA die vacatures in de MRA opvullen.

Hoger opgeleiden blijken weinig last te hebben gehad van de beperkte groei van de werkgelegenheid na 2009, het begin van de recessie. Het aantal werkzame hoger opgeleiden neemt voortdurend toe, zowel voor als na 2009. Lager opgeleiden vinden echter weinig extra banen, zowel in een opgaande als neergaande economie. Zij stromen ook vaker uit, omdat ouderen stoppen met werken en deze groep vaak lager opgeleid is. Daarnaast betreden in de MRA relatief veel jonge, hoger opgeleiden de arbeidsmarkt dankzij de aanwezigheid van universiteiten en hogescholen. De positie van middelbaar opgeleiden is zwakker geworden tussen 2003 en 2014. Onder jongeren in de MRA is de werkloosheid hoog (bijna 14 procent).

Concluderend: naar verwachting daalt de werkloosheid in de MRA niet. Ondanks de economische groei – die in de MRA sterker is dan in Overig Nederland – is de toename van de werkgelegenheid vooralsnog niet sterk genoeg om de werkloosheid substantieel te doen dalen. Herstructureringsin verschillende bedrijfstakken, jonge toetreders op de arbeidsmarkt, herintreders en nieuwe bewoners van de MRA zorgen bovendien voor nieuw arbeidsaanbod.

3. Economische structuur en concurrentiekracht

- MRA specialiseert zich in (hoogwaardige) zakelijke diensten
- Herstel in Specialistische zakelijke diensten en Vervoer en opslag...
- ... maar deze sectoren groeien onder MRA-gemiddelde, net als Financiële diensten
- Zakelijke diensten zijn onderling sterk verweven
- Bijna 40 procent buitenlandse investeringen in Nederland naar MRA; relatief veel internet-datacentra

In dit hoofdstuk beschrijven en analyseren we de economische structuur van de Metropoolregio Amsterdam (MRA) in detail. In paragraaf 3.1 kijken we naar de economische ontwikkeling per sector op de langere termijn. We vergelijken de ontwikkeling van de MRA met de economische ontwikkeling van sectoren in de rest van het land, met name de aspecten toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Vervolgens bespreken we in welke sectoren de MRA uitblinkt, ofwel zich specialiseert. Ten slotte beschrijven we de veerkracht van sectoren in de MRA nu de algemene economische context gunstiger is geworden.

In paragraaf 3.2 kijken we naar de samenhang tussen sectoren in de MRA en de rest van Nederland, wat extra context biedt voor de bespreking van de economische ontwikkeling per sector. Paragraaf 3.3 analyseert het internationale investeringsklimaat van de MRA en plaatst dit in het bredere perspectief van ontwikkelingen in concurrerende metropolen. Dit stelt ons in staat om de concurrentiekracht van de MRA op het gebied van internationale investeringen te belichten en uitdagingen voor beleid te identificeren.

Dit hoofdstuk bevat tevens drie verdiepende kaders waarin enkele sectoren worden uitgelicht.

- Zorg en welzijn de grootste werkgever in de MRA.
- Datastromen door de MRA: een groeiende niche.
- Zeehavens MRA – goederenstromen en toegevoegde waarde.

3.1 Economische ontwikkeling per sector

In deze paragraaf belichten we de economische ontwikkelingen per sector in de MRA. We hanteren hierbij de langst mogelijke periode (1995 - 2014) waarvoor data beschikbaar zijn.³

Welke sectoren in de MRA zijn sneller gegroeid dan elders in Nederland?

De economie van de MRA is gemiddeld sneller gegroeid dan de economie van Overig Nederland. Tussen 1995 en 2014 bedroeg het groeiverschil gemiddeld 0,7 procentpunt per jaar (zie figuur 3.1). De totale toegevoegde waarde in de MRA groeide met gemiddeld 2,6 procent per jaar, terwijl de groei in Overig Nederland 1,8 procent bedroeg.

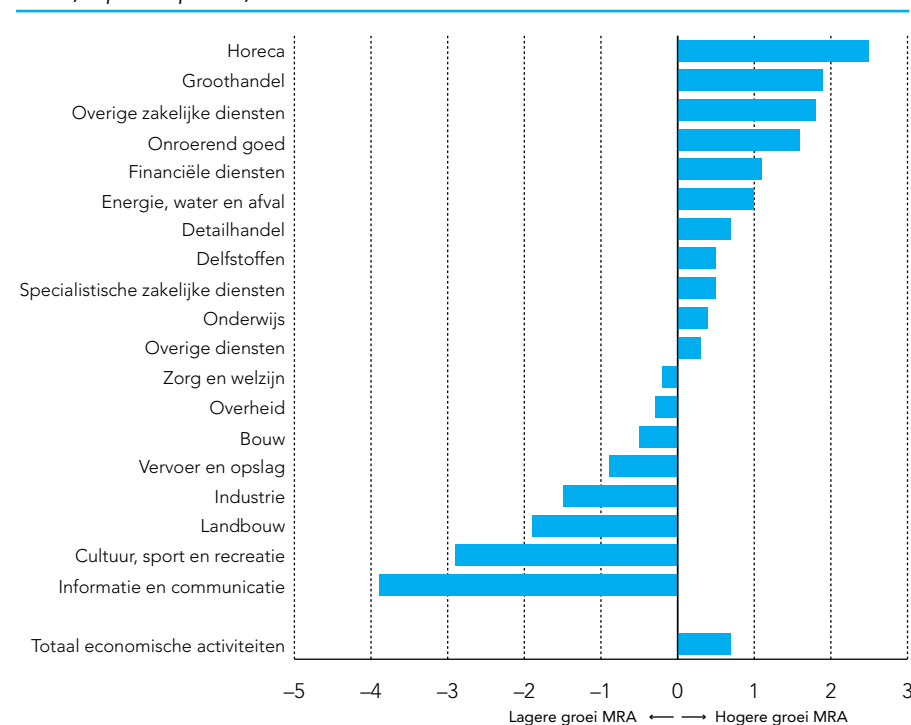
Deze grotere groei in de MRA ten opzichte van de rest van Nederland wordt met name gedragen door enkele specifieke sectoren die in drie categorieën zijn onder te verdelen. Ten eerste zijn dat zakelijke of commerciële diensten, zoals de sectoren Groothandel, Overige zakelijke diensten, Financiële diensten en Onroerend goed. Een tweede categorie wordt gevormd door sectoren die vooral rechtstreeks aan consumenten leveren, zoals Horeca en Detailhandel. Tot slot is er een restcategorie die bestaat uit Specialistische zakelijke diensten, Onderwijs en Overige dienstverlening.⁴

Wat zijn de belangrijkste oorzaken van hun snellere groei in toegevoegde waarde? De groei in de tweede en derde categorie (bestaande uit zakelijke diensten en diensten die vooral leunen op consumptieve bestedingen) kwam vooral tot stand door een toegenomen vraag naar de goederen en diensten die deze sectoren leveren. Omdat toegevoegde waarde als het ware de 'brutowinst' van een sector is, kan de snellere groei ook het gevolg zijn van een 'kostenvoordeel': een hogere productiviteit. De snellere groei berust dan op concurrentievoordelen die horen bij de regio waarin de bedrijven gevestigd zijn (kader 3.2, waarin de specialisatie-index wordt behandeld, gaat hier uitgebreid op in). De sectoren

Groothandel, Overige zakelijke diensten en Financiële diensten, uit de eerste categorie, profiteren duidelijk van dergelijke comparatieve voordelen die de MRA biedt. De MRA is zich in de loop der jaren meer gaan toeleggen op (hoogwaardige) dienstverlening en heeft hierin een voorsprong weten op te bouwen ten opzichte van de rest van Nederland. Juist (kennisintensieve) dienstensectoren gedijen goed in een stedelijk milieu waar veel interactie mogelijk is door nabijheid (clustering van aan elkaar leverende bedrijven) en aantrekkelijke voorzieningen (zoals goede internationale bereikbaarheid, maar ook restaurants, hotels en een hoogwaardig cultureel aanbod).

Figuur 3.1 Snellere groei MRA leunt vooral op dienstensectoren

Verschil MRA en Overig Nederland in gemiddelde jaarlijkse groei toegevoegde waarde per sector; in procentpunten; 1995 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

³ Gebaseerd op nieuwe CBS-cijfers na de 'Revisie 2014'; zie bijlage 5.

⁴ Ook de sector Energie, water en afval groeide in de MRA sneller dan in Overig Nederland. Prijsfluctuaties op energieproductmarkten kunnen een rol spelen in de ontwikkeling van de toegevoegde waarde.

Daarentegen groeiden de sectoren Informatie en communicatie⁵, Cultuur, sport en recreatie alsook Vervoer en opslag juist langzamer in de MRA dan in de rest van Nederland. In (delen van) Informatie en communicatie speelt wellicht het fenomeen van de verplaatsing van ondernemingen in een latere fase van hun levenscyclus een rol, zoals beschreven door Durantou en Puga (2001). Steden, vooral die een diversiteit aan economische activiteiten huisvesten, zijn bij uitstek geschikt als broedplaats voor innovatie. Daarentegen zijn locaties waar vooral gelijksoortige bedrijfsactiviteiten geclusterd zijn meer geschikt voor (massa)productie van uitontwikkelde producten. Vanwege schaalvoordelen verhuizen bedrijven in een latere fase van hun bestaan vaak naar plaatsen buiten de stad. Ook bedrijfsactiviteiten die direct of indirect veel grond gebruiken, 'vertrekken' in toenemende mate naar goedkopere en meer open ruimte elders in het land. Dit verklaart mede waarom Vervoer en opslag – in het bijzonder goederenwegvervoer, opslag en distributie – en Industrie sneller zijn gegroeid in Overig Nederland.

Welke sectoren groeiden in de MRA sneller dan gemiddeld?

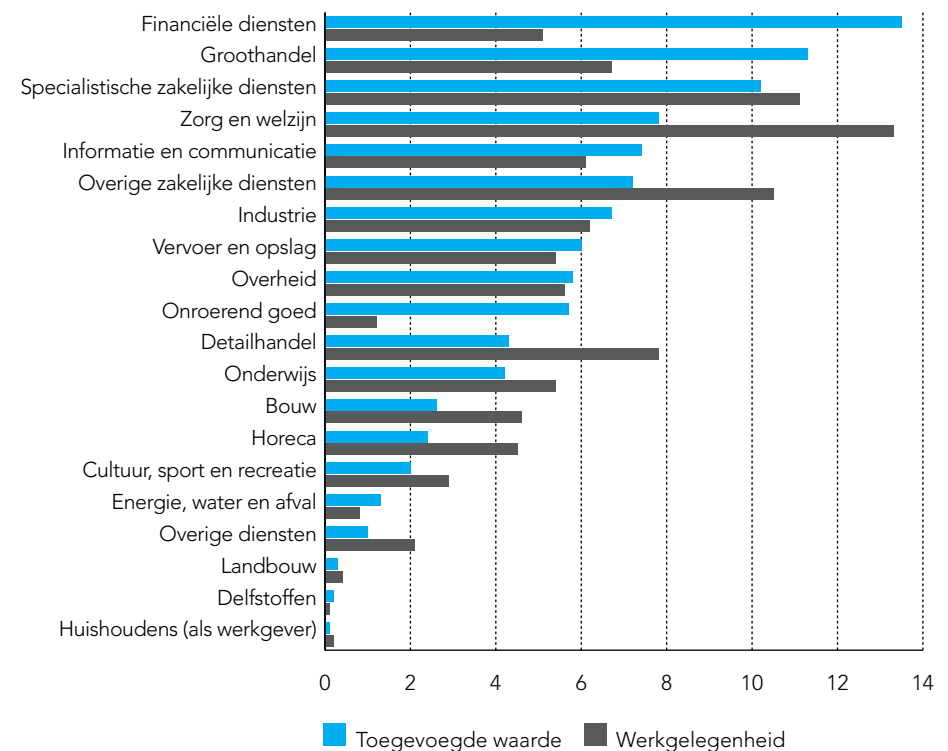
Om deze vraag te beantwoorden, kijken we voor sectoren in de MRA naar de groei van de toegevoegde waarde, de werkgelegenheid en het verschil hiertussen: de arbeidsproductiviteit. De groei van sectoren ten opzichte van het MRA-gemiddelde verklaart veranderingen in het relatieve belang van die sectoren. In figuur 3.3 zijn deze elementen weergegeven. Deze figuur geeft ons context om te begrijpen hoe economische zwaartepunten in de MRA zijn ontstaan. Merk op dat in het kwadrant rechtsboven veel dezelfde dienstensectoren voorkomen als zojuist besproken bij figuur 3.1.

Industrie – de meest omvangrijke sector in 1995 in termen van werkgelegenheid – kende een lage gemiddelde jaarlijkse groei in toegevoegde waarde. Deze groei is voortgebracht met een steeds lagere arbeidsinzet. Dit duidt op een omschakeling naar meer kapitaalintensieve productielijnen waardoor kostenvoordelen konden worden geboekt. Dit komt tot uiting in een hogere productiviteitsgroei dan het gemiddelde voor de MRA (zoals blijkt uit de verticale afstand van de sector tot de 45-gradenlijn). Mede als gevolg van deze ontwikkeling is het zwaartepunt van werkgelegenheid in de MRA

verder opgeschoven richting dienstensectoren. Aan de andere kant van het spectrum is in figuur 3.3 te zien dat in Overige zakelijke diensten de werkgelegenheidsgroei én de groei in toegevoegde waarde hoger dan gemiddeld was in de MRA. Hierdoor heeft deze sector duidelijk aan belang gewonnen in de MRA. Het betreft hier arbeidsintensieve diensten als beveiliging, uitzendwerk, schoonmaak, management- en organisatieadvies.

Omdat de groei van de toegevoegde waarde hoger is dan de groei van de werkgelegenheid, is ook de groei van de productiviteit hoger dan gemiddeld.

Figuur 3.2 Financiële sector genereert meeste brp, zorgsector meeste werk
Toegevoegde waarde en werkgelegenheid (fte's) per sector; aandeel in procenten; MRA; 2014

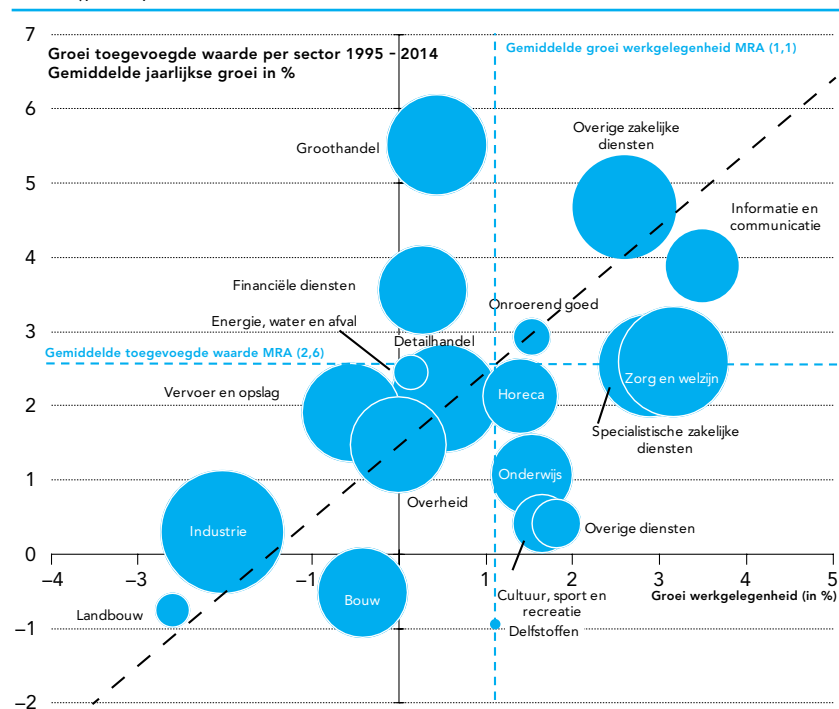

⁵ Onder Informatie en communicatie gaan veel verschillende activiteiten schuil waarvan de economische ontwikkeling verschilt. In kader 3.3 gaan we hier dieper op in.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Groothandel en Financiële diensten laten in figuur 3.4 een relatief sterke toename zien in hun bijdrage aan het bruto regionaal product (brp). Deze gaat gepaard met een afname in het werkgelegenheidsaandeel. Hierin zijn deze twee sectoren uniek in de MRA. Er is sprake van een grote verdien capaciteit per werknemer, getuige ook hun positie linksboven de diagonale lijn in figuur 3.3. In 1995 werd de meeste toegevoegde waarde voortgebracht door Financiële diensten. Anno 2014 was deze sector nog altijd de sector die het meest bijdraagt aan het brp van de MRA. De gemiddelde jaarlijkse werkgelegenheids groei was echter beperkt; weliswaar

Figuur 3.3 Zwaartepunt werkgelegenheid opgeschoven naar dienstensectoren
 Toegevoegde waarde (verticale as) en werkgelegenheid fte's (horizontale as);
 gemiddelde jaarlijkse groei in procenten, 1995 - 2014; omvang arbeidsvolume (grootte van bol), 1995; MRA

De 45-gradenlijn symboliseert de gemiddelde groei van arbeidsproductiviteit in de MRA. Sectoren boven (onder) deze diagonaal hadden een hogere (lagere) arbeidsproductiviteitsgroei dan het MRA-gemiddelde van 1,4 procent per jaar. Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

positief, maar beneden het regionaal gemiddelde. Bij financiële dienstverleners zijn gedurende en na de crisis veel ontslagen gevallen door herstructurering. Daarnaast heeft digitalisering veel banen gekost, wat vooral middelbaar opgeleiden in de financiële dienstverlening heeft geraakt.⁶

Overige zakelijke diensten en Informatie en communicatie groeiden zowel qua toegevoegde waarde als werkgelegenheid bovengemiddeld (zie figuur 3.3). Logischerwijs is in figuur 3.4 dan ook zichtbaar dat hun aandeel in zowel het brp als in de totale werkgelegenheid in de MRA is toegenomen. Hierin zijn deze sectoren uniek. Dit betekent dat de verdien capaciteit per werknemer (de arbeidsproductiviteit) in deze sectoren minder snel is toegenomen dan zojuist is beschreven voor Financiële diensten en Groothandel. Voor Informatie en communicatie was de groei van de arbeidsproductiviteit kleiner dan het MRA-gemiddelde (zie figuur 3.3). De omvang van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid gaat in deze dienstensectoren gelijk op. Er is weliswaar sprake van toegenomen arbeidsproductiviteit, maar de mogelijkheden hiertoe zijn beperkter dan in Industrie. Een deel van dienstverlening blijft immers mensenwerk. Om die reden is – met het verschuiven van het economisch zwaartepunt van de MRA – in figuur 3.4 een algemene trend van concentratie van werkgelegenheid in dienstensectoren in de MRA zichtbaar.

Zorg en welzijn is bij uitstek een arbeidsintensieve sector. Het aandeel van de zorgsector in het totale brp van de MRA is vrijwel gelijk gebleven, terwijl het werkgelegenheidsaandeel als gevolg van de bovengemiddelde banengroei stevig is toegenomen. Een groeiende en vergrijzende bevolking is een belangrijke aanjager van werkgelegenheids groei in deze sector. In 2014 is de sector Zorg en welzijn de grootste werkgever in de MRA (daarom wordt in kader 3.1 het vergrootglas op de zorgsector gelegd).

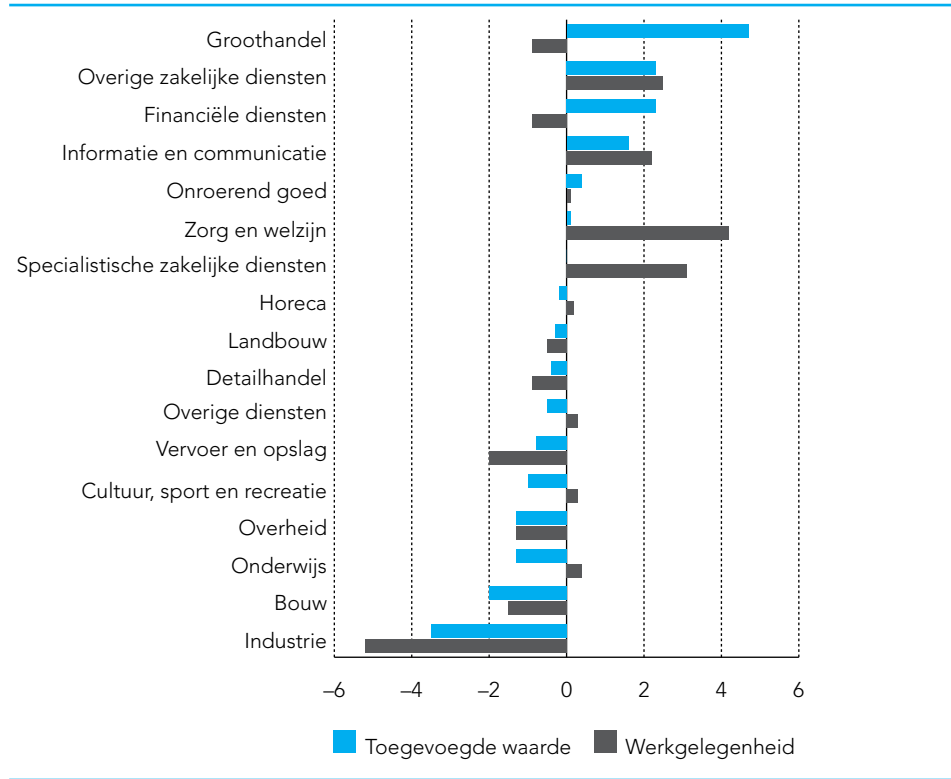
Ook de sector Specialistische zakelijke diensten heeft een arbeidsintensief karakter. Figuur 3.4 suggereert dat deze sector qua werkgelegenheid aan belang in de MRA heeft gewonnen, maar dit is niet correct. Het aandeel van deze sector in de totale toegevoegde waarde van de MRA is, vooral door de crisis, licht verminderd terwijl onder specialisten als advocaten, accountants en onderzoekers

⁶ Zie voor een uitgebreidere beschrijving van dergelijke mechanismen bijvoorbeeld de Preadviezen van de KVS (2015) rond het thema 'De match tussen mens en machine' en het WRR-onderzoek (eveneens uit 2015) 'De Robot de Baas'.

weinig ontslagen vielen. Hier was sprake van zo veel mogelijk behoud van menselijk kapitaal: de specialisten. Het gevolg is een lagere productiviteitsgroei dan gemiddeld in de periode 1995 - 2014.

Uit figuur 3.3 blijken vooral Overige zakelijke diensten, Financiële diensten en in het bijzonder Groothandel een relatief hoge groei van de arbeidsproductiviteit te hebben gekend in de periode 1995 - 2014. Er is, met andere woorden, in deze sectoren sprake van een duidelijk concurrentievoordeel. We zien dit ook terug in het specialisatiepatroon van de MRA, dat in de volgende paragraaf wordt besproken.

Figuur 3.4 Economie MRA specialiseert zich steeds meer in (hoogwaardige) diensten
Aandeel sector in MRA in 2014 vergeleken met aandeel in 1995; verandering in procentpunten

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Kader 3.1 Zorg en welzijn: de grootste werkgever in de MRA

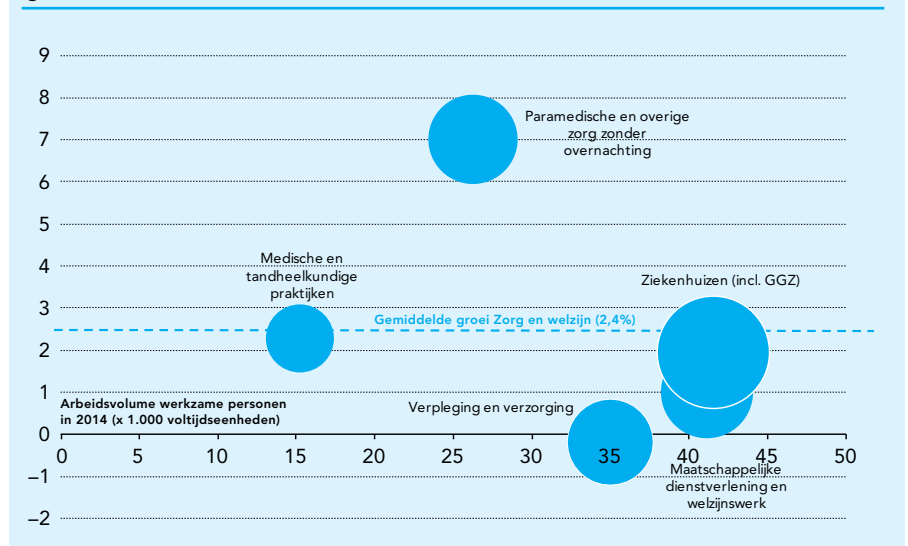
Landelijke trend: toenemende zorgconsumptie

De toenemende vraag naar zorg leidt tot een stabiele stijging van werkgelegenheid en toegevoegde waarde in de sector Zorg en welzijn. Diverse ontwikkelingen dragen bij aan de groeiende vraag naar zorg, zoals demografische ontwikkelingen (waaronder vergrijzing), meer veeleisende zorgconsumenten en een groter aanbod van (duurdere) medicijnen. In Nederland zijn de zorguitgaven de laatste decennia dan ook stelselmatig gestegen. In 1998 bedroegen de totale zorguitgaven 10,4 procent van het bruto binnenlands product (bbp) en 2.566 euro per hoofd van de bevolking. In 2014 bedroegen deze waarden respectievelijk 14,5 procent en 5.630 euro. Diverse demografische ontwikkelingen wijzen op een verdere stijging van de zorguitgaven in de (nabije) toekomst.

Werkgelegenheid binnen Zorg en welzijn in de MRA onder de loep
Als werkgever van bijna 160 duizend voltijdbanen en een

Figuur K1 Snelste groei werkgelegenheid in 'zorg zonder overnachting'

Werkgelegenheid deelsegmenten Zorgsector; arbeidsvolume fte's x 1.000, 2014 (horizontale as); gemiddelde groei in procenten, 2010 - 2014 (verticale as); omvang toegevoegde waarde (grootte van bol), 2014

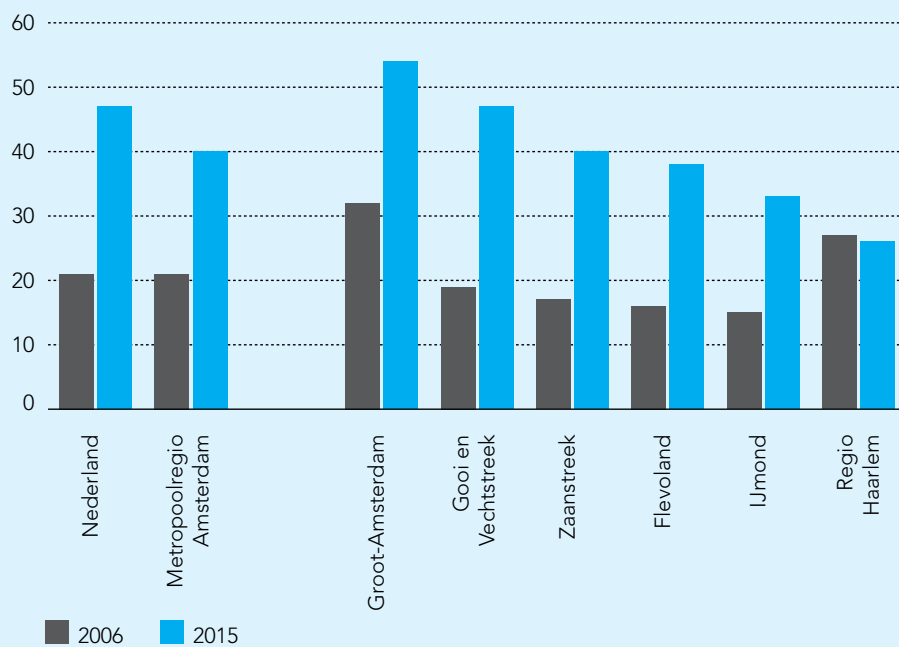
Bron: CBS, LISA, 2014 (bewerking TNO/NEO Observatory)

gemiddelde banengroei van 2,4 procent per jaar (2010 - 2014), is Zorg en welzijn een stuwende kracht achter de arbeidsvraag in de MRA. Zorg en welzijn blijft voorlopig een grote werkgever, want naast de groeiende vraag naar zorg, neemt de arbeidsproductiviteit nauwelijks toe. Het verlenen van zorg is arbeidsintensief en technologische innovatie kan slechts in beperkte mate de noodzaak van 'handen aan elk bed' verminderen.

Zorg en welzijn bestaat uit drie deelsegmenten: *Gezondheidszorg* (in figuur K1 weer opgedeeld in drie domeinen), *Verpleging en verzorging* en *Maatschappelijke dienstverlening en welzijnswerk*. Ongeveer de helft van de totale werkgelegenheid binnen Zorg en welzijn in de MRA

Figuur K2 Gemeentelijke zorgkosten stijgen in de gehele MRA

Saldo baten en lasten op gemeentebegroting volksgezondheid per deelregio*; in euro per inwoner**, 2006 en 2015

* Groot-Amsterdam omvat de MRA-deelregio's Amsterdam, Overig Amstel-Meerlanden, Regio Haarlemmermeer en Waterland.

** In alle regio's zijn de gemeentelijke lasten voor volksgezondheid groter dan de baten.

Bron: CBS (bewerking TNO)

behoort tot het domein (specialistische) Gezondheidszorg. In vergelijking met de rest van Nederland heeft de MRA een lichte economische specialisatie in Gezondheidszorg (in tegenstelling tot Zorg en welzijn; deelsegment Gezondheidszorg is dus een uitzondering). Dit komt met name door de vestiging van twee academische ziekenhuizen in de MRA. Binnen Gezondheidszorg vallen de meeste voltijdeenheden toe aan ziekenhuizen (inclusief geestelijke gezondheidszorg, GGZ).

In het domein Verpleging en verzorging daalt vanaf 2011 de werkgelegenheid licht. Door nieuwe voorwaarden rond de 'eigen bijdrage' aan een verblijf in verpleeghuizen, is de vraag afgenomen en hebben enkele verzorgings- en verpleeginstellingen hun deuren moeten sluiten. Ook verschijnen in de media berichten over bijvoorbeeld thuiszorginstellingen die personeel hebben moeten ontslaan. Daarentegen is recentelijk de werkgelegenheid het snelst gegroeid in het domein gezondheidszorg, zoals paramedische zorg en overige zorg zonder overnachting. Deze stijging is waarschijnlijk het gevolg van overheidsbeleid dat extramuraal zorg wil stimuleren, zoals het langer zelfstandig laten wonen van (hulpbehoevende) ouderen.

Wie betaalt het toegenomen gebruik van zorg?

Via de Zorgverzekeringswet werd in 2014 ruim 56 procent van de zorgkosten gefinancierd door bronnen waar Nederlanders met hun zorgpremies zelf aan bijdragen. Tegelijkertijd zijn de zorgkosten die voor rekening komen van de overheid (rijk, provincies en gemeenten) tussen 2009 en 2015 snel gestegen. De stijgende zorgkosten komen dus in toenemende mate terecht op de begrotingen van (regionale) overheden. De toenemende zorgconsumptie leidt dus enerzijds tot een positief economisch effect, namelijk groeiende (regionale) werkgelegenheid, maar anderzijds trekken de toenemende maatschappelijke kosten een wissel op de begroting van (regionale) overheden.

Huidige specialisatie en groei in de MRA

Waarin blinkt de MRA uit? Hieronder bespreken we de economische zwaartepunten van de MRA aan de hand van het specialisatiepatroon en de economische groei in de periode 2010 - 2014. De specialisatiegraad⁷ in figuur 3.5 en figuur 3.6 is gebaseerd op respectievelijk toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsvolume in voltijdeenheden). Beide berekeningswijzen komen tot vergelijkbare conclusies over het specialisatiepatroon van de MRA. Wel zien we soms tegengestelde groeipatronen van werkgelegenheid en toegevoegde waarde: het verdienvermogen van sectoren en hun bijdrage aan de werkgelegenheid gaan niet altijd hand in hand. Zo ligt de groei van de toegevoegde waarde van Financiële diensten niet ver onder het MRA-gemiddelde, maar is de werkgelegenheid in eerstgenoemde sector fors afgenomen. In de sector Zorg en welzijn zien we het tegenovergestelde: de groei van werkgelegenheid ligt daar substantieel meer boven het MRA-gemiddelde dan de groei van toegevoegde waarde. Deze twee voorbeelden illustreren de grote verschillen tussen sectoren in het potentieel voor arbeidsbesparende, technologische ontwikkelingen.

Figuur 3.5 bestaat uit vier kwadranten die gevormd worden door (a) de groei van de gemiddelde toegevoegde waarde van de MRA (horizontale stippellijn)⁸ en (b) het aandeel van iedere sector in de toegevoegde waarde in de MRA ten opzichte van Overig Nederland (verticale stippellijn). Ten opzichte van Overig Nederland is de MRA sterk gespecialiseerd in de sectoren aan de rechterzijde van deze verticale stippellijn. Een voorbeeld: in de MRA werd in 2013 (het jaar waarvoor de specialisatie-index is berekend) 14 procent van de totale toegevoegde waarde verdiend in de sector Financiële diensten. In de rest van Nederland was dit 7 procent. Dit resulteert in een hoge specialisatiegraad (200), weergegeven in de positie aan de rechterzijde van de figuur. Sectoren waarin de MRA sterk gespecialiseerd is én die bovengemiddeld snel groeiden tussen 2010 en 2014, bevinden zich in het kwadrant rechtsboven in figuur 3.5. Met andere woorden: dit zijn de sectoren waarin de MRA een concurrentievoordeel heeft. Figuur 3.6 geeft op dezelfde manier weer in welke sectoren de MRA een grotere dan wel kleinere concentratie van werkgelegenheid heeft.

⁷ De berekening is als volgt:

$$\frac{\text{Aandeel sector (in \%)} \text{ totale toegevoegde waarde MRA}}{\text{Aandeel sector (in \%)} \text{ totale toegevoegde waarde Overig Nederland}} \times 100$$

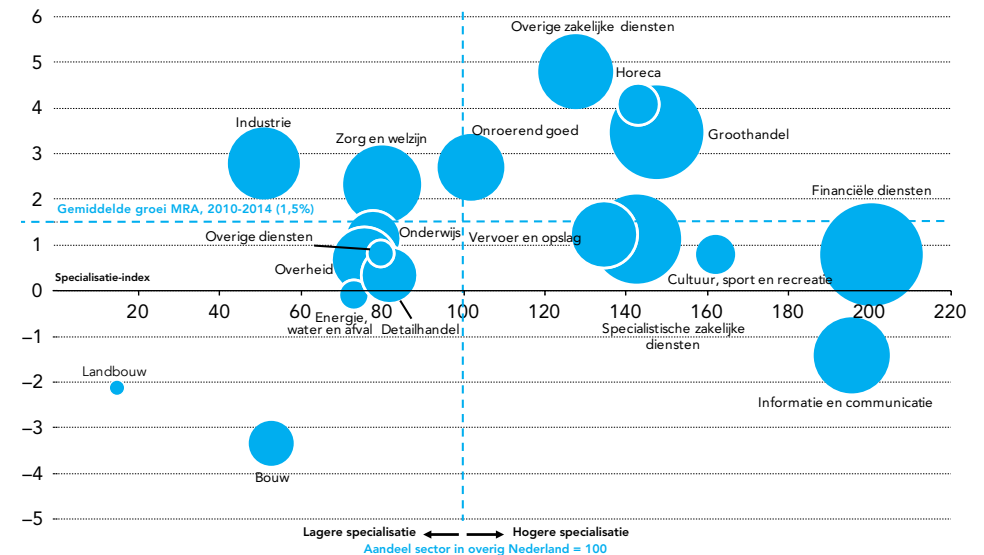
⁸ Merk op dat de recente sectorale groeicijfers lager zijn in vergelijking met de gemiddelde jaarlijkse groei per sector in de gehele onderzoeksperiode 1995 - 2014, zoals eerder weergegeven in figuur 3.3. De periode van economische neergang na 2008 heeft een drukkend effect gehad op de gemiddelde groeicijfers voor de periode 2010 - 2014.

Kader 3.2 De specialisatie-index

De specialisatie-index geeft aan hoe het aandeel van een sector in de economie van de MRA zich verhoudt tot het aandeel van dezelfde sector in de economie van Overig Nederland. Wanneer een sector relatief groot is in de MRA, duidt dit op een sterke positie van de MRA in deze bedrijfsactiviteit. Een dergelijk economisch zwaartepunt komt tot uiting in een indexscore hoger dan 100. Omgekeerd drukt een score lager dan 100 een relatief beperkte vertegenwoordiging van een sector in de MRA uit.

De gedachte achter de index is dat een sectorale oververtegenwoordiging het resultaat is van kosten- en productiviteitsvoordelen die samenhangen met specifieke gunstige regionale productiefactoren. In economisch jargon

Figuur 3.5 Concurrentievoordeel in Groothandel, Horeca en Overige zakelijke diensten
Toegevoegde waarde; specialisatie-index, 2014 (horizontale as); gemiddelde groei, 2010 - 2014 (verticale as); omvang (grootte van bol), 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

spreken we van comparatieve voordelen, zoals unieke kennis, kunde, menselijk kapitaal, bereikbaarheid en vertrouwen. Deze voordelen bepalen in belangrijke mate de concurrentiepositie van bedrijfsactiviteiten binnen de regio. Een vakterm vanuit de geografische economie die hiermee nauw verband houdt, is agglomeratievoordeel. Dit kunnen voordelen zijn voor alle bedrijven in de stad, ongeacht de sector waartoe zij behoren: de zogenaamde 'urbanisatievoordelen' (vanwege de omvang van de stad, de kwaliteit van het voorzieningenniveau, potentieel tot kennisuitwisseling en de diversiteit aan economische activiteiten). Deze maken een stad of regio tot een broedplaats voor innovatie en groei. In de literatuur wordt hier ook wel over 'Jacobs-agglomeratievoordelen' gesproken (vernoemd naar een onderzoek van Jane Jacobs uit 1961). Een ander agglomeratievoordeel hangt samen met het potentieel van grootschalige productie binnen sectoren, zoals Financiële diensten, die baat hebben van enerzijds dicht bij elkaar zittende bedrijven uit dezelfde sector of anderzijds een grote afzetmarkt, zoals Groothandel. Hier wordt ook wel gesproken over 'Marshall-Arrow-Romer-agglomeratievoordelen' of 'lokalisatievoordelen'.

Veerkrachtige sectoren?

In de Economische Verkenningen MRA 2015 beschreven we dat de MRA tijdens de Grote Recessie en de 'dubbele dip' vanaf 2012, bovengemiddeld hard geraakt werd in de grootste sectoren waarin de MRA al sinds 1995 gespecialiseerd is. Het gaat hierbij met name om de sectoren Financiële diensten, Informatie en communicatie, Vervoer en opslag, Groothandel, Specialistische zakelijke diensten en Overige zakelijke diensten. Daarnaast had ook Bouw te maken met een forse krimp in toegevoegde waarde. Ook beschreven we dat het niet zeker is dat de groeimotoren van de periode 1995 - 2008 in de toekomst weer de kar zullen trekken. Hoe is de situatie nu het economisch herstel in 2013 en 2014 doorzette?

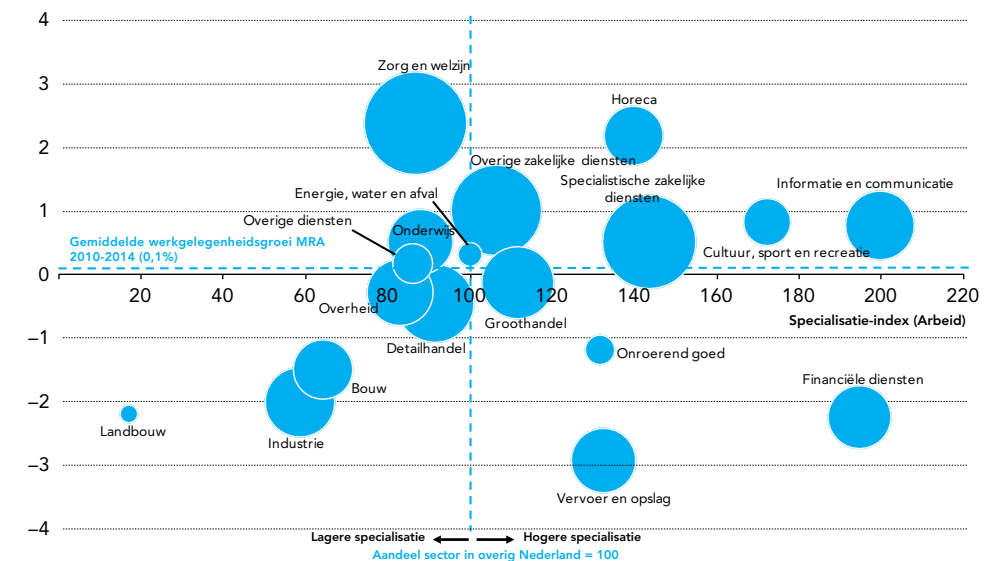
Uit de gemiddelde groei van toegevoegde waarde in de periode 2010 - 2014 (zie figuur 3.5) blijkt nu dat vooral Specialistische zakelijke diensten en Vervoer en opslag zich hebben 'herpakt' in vergelijking met de krimp in de periode 2009 - 2013 die werd beschreven in de Economische Verkenningen MRA 2015. Ook de toegevoegde waarde van Horeca, Onroerend goed, Groothandel en Overige zakelijke

diensten groeide tussen 2010 en 2014 sneller. De Bouwsector had het tot en met 2014 nog altijd moeilijk.

De toegevoegde waarde van Industrie is na een tweede dip in 2011 ook weer gegroeid. Binnen deze sector ondervinden met name de voedingsmiddelenindustrie, basismetalen en chemie herstelgroei. Daarnaast lijkt de farmaceutische industrie (verder) in opkomst in de MRA. In enkele deelregio's vindt bovendien groei plaats in de 'ambachtelijke' maakindustrie, zoals kleding, schoeisel, houtbewerking en meubels. In de sector Vervoer en opslag is sprake van duidelijk herstel van de luchtvaart na 2009. Deelsectoren vervoer over land en opslag ontwikkelden zich minder gunstig, maar vervoer over water genereerde een stabiele toegevoegde waarde in de periode 2010 - 2014. Op hoofdlijnen volgt de MRA hiermee het landelijk patroon. Van structurele aard is het afnemende belang van deelsectoren wegtransport van goederen en opslag in de economie van de MRA. In de Economische Verkenningen

Figuur 3.6 Arbeidsintensieve diensten creëren veel nieuwe banen

Arbeidsvolume (fte's); specialisatie-index, 2013 (horizontale as); gemiddelde groei 2010 - 2014 (verticale as); omvang (grootte van bol), 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

MRA 2015 is deze ontwikkeling nader toegelicht, door onder andere te wijzen op stevige prijsconcurrentie en verhuizingen van logistieke centra in de richting van het Europese achterland. Overige zakelijke diensten ondervindt herstelgroei in de reisbranche, verhuur van roerende goederen en – dankzij de aantrekkende economie vanaf 2013 – de uitzendbranche en personeelsdiensten. Daarnaast is er een autonoom groeiende vraag naar beveiligingsdiensten.

Nu de economie vanaf 2013 voorzichtig de weg omhoog heeft gevonden en het herstel in 2014 doorzette, zien dat we dat van de 'groeimotoren' in de MRA alleen nog Groothandel en Overige zakelijke diensten bovengemiddeld groeiden. De andere zakelijke dienstensectoren (Vervoer en opslag, Financiële diensten en Specialistische zakelijke diensten) kenden een lager dan gemiddelde groei tussen 2010 en 2014.

Na enkele moeizame jaren (in de periode 2010 - 2014 was er gemiddeld genomen sprake van krimp) groeide de toegevoegde waarde van Informatie en communicatie pas weer in 2014. Deze sector kent echter zeer uiteenlopende bedrijven en instellingen die zich in verschillende fasen van economische ontwikkeling bevinden, zoals uitgeverijen (van zowel boeken en kranten als software), producenten en omroepen van films en tv- en radioprogramma's en tot slot telecommunicatie en IT- en informatiedienstverlening. Juist deze laatste deelsector is sterk gegroeid, terwijl de meer 'klassieke' deelsectoren telecommunicatie en uitgeverijen het moeilijk hebben. De ontwikkelingen in film, tv en radio zijn meer volatiel, al dan niet ingegeven door wisselende overheidsfinanciering van de publieke omroep en andere bezuinigingen in de cultuursector.

Kader 3.3 Datastromen door de MRA: een groeiende niche

Dankzij het onderzoek van het Centrum voor Wiskunde en Informatica (CWI) stond Amsterdam aan de wieg van het Europese internet. Op het CWI zijn de eerste computers van Nederland ontwikkeld en is in een vroeg stadium een belangrijke computertaal (Python) ontwikkeld, die nu nog altijd bij veel grote internet- en databedrijven de standaard is. Dankzij dit pionierswerk zijn internet- en databedrijven in de MRA tot bloei gekomen.

Buitenlandse investeerders vinden de MRA een aantrekkelijke vestigingslocatie voor internet- datacentra (zie paragraaf 3.3). Hierbij speelt de aanwezigheid van het voor Nederland belangrijke internetknooppunt (de Amsterdam Internet Exchange, AMS-IX) een

duidelijke rol. Nu betrouwbare glasvezelnetwerken gemeengoed worden in Nederland, zien we overigens ook dat datacentra zich in andere delen van het land vestigen (bijvoorbeeld Google in de Groningse Eemshaven). Naast het Nederlandse fiscale vestigingsklimaat en aantrekkelijke stedelijke voorzieningen, zijn ook goedkope ruimte en energielevering (vooral voor koelen) belangrijke vestigingsfactoren voor internet- en datacentra.

Tegen deze achtergrond schetsen we het economisch belang van datastromen (en datacentra) voor de MRA. Hiermee zoomen we in op IT- en informatiediensten, een groeiende niche binnen de sector Informatie en communicatie.

Groei en omvang van IT- en informatiediensten in de MRA

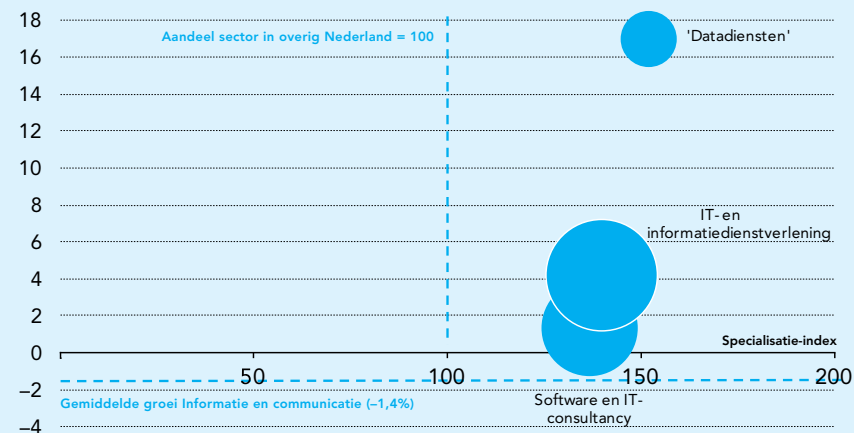
Deelsector IT- en informatiedienstverlening maakt in de MRA ongeveer 43 procent uit van de totale sector Informatie en communicatie. Deze bedrijfsactiviteiten brachten in 2014 ruim 3,5 miljard euro aan toegevoegde waarde voort in de MRA. IT- en informatiedienstverlening bevat voor het grootste deel bedrijfsactiviteiten die we niet tot 'diensten met betrekking tot datastromen' rekenen: softwareontwikkeling, IT-consultancy en persagentschappen. Onder het overkoepelende begrip datadiensten verstaan we hier de bedrijfsactiviteiten: beheer van computerfaciliteiten, gegevensverwerking, webhosting, webportals en overige diensten op het gebied van informatietechnologie. Hiermee hangt ongeveer een kwart van de 3,5 miljard euro toegevoegde waarde van alle IT- en informatiediensten samen met datastromen door de MRA. Dit is ongeveer 0,8 procent van de totale toegevoegde waarde van de MRA in 2014.

De MRA heeft een specialisatie in zowel het 'datadeel' van IT- en informatiedienstverlening als in softwareontwikkeling, IT-consultancy en persdiensten (zie figuur K3). De specialisatiegraad van deze IT- en datadiensten valt lager uit dan de sector Informatie en communicatie als geheel (met een indexscore van 196, zie ook figuur 3.5) dankzij de dominantie van productie en uitzending van film, tv en radio in de MRA. Op dit specifieke terrein heeft de MRA twee regionale zwaartepunten: vooral productiebedrijven in Amsterdam en Aalsmeer en het Mediapark in Gooi en Vechtstreek.

Figuur K3 toont dat datadiensten een snelle groei hebben doorgemaakt in de MRA. Verder inzoomen, leert dat vanaf 2012 vooral de activiteiten beheer van computerfaciliteiten en overige dienstverlenende activiteiten op het gebied van informatietechnologie hard zijn gegroeid. Tevens is voor webportals een flinke werkgelegenheidstoename te zien van 2013 op 2014. Dergelijke groeicijfers doen vermoeden dat er zich recentelijk meer 'databedrijven' in de MRA hebben gevestigd. Gezien de relatief geringe werkgelegenheid in 2005 (het eerste jaar waarvoor wij detailgegevens voor data-gerelateerde bedrijvigheid beschikbaar hebben) lijkt nieuwe bedrijfsvestiging zich vooral voor te doen bij webportals en beheer van computerfaciliteiten. In geval van gegevensverwerking, webhosting en overige IT-dienstverlening lijkt er eerder sprake te zijn van uitbreidingsgroei. In 2005 hadden deze bedrijfsactiviteiten al een ruimere basis in de MRA. Figuur K4 bevestigt dit beeld aan de hand van de ontwikkeling van het aantal bedrijfsvestigingen vanaf 2007.

Figuur K3 Datadiensten vormen een groeiende niche

Toegevoegde waarde; specialisatie-index, 2013 (horizontale as); gemiddelde groei, 2010 - 2014 (verticale as); omvang (grootte van bol), 2014

Bron: CBS, LISA, 2014 (bewerking TNO/NEO Observatory)

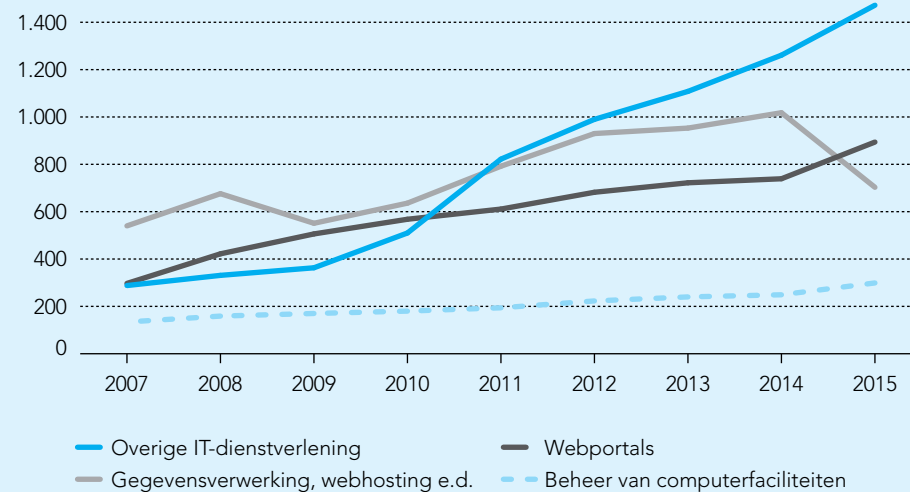
Wie nemen datadiensten af?

De sector IT- en informatiediensten onderhoudt intensieve handelsrelaties. Ruim 30 procent van de productie hing in 2014 samen met export. Iets minder dan de helft van de productie komt tot stand door intermediaire leveringen aan sectoren in de Nederlandse economie. Gemeten naar omzetvolume gaat het dan met name om de sectoren Informatie en communicatie, Specialistische zakelijke diensten, Groothandel, Industrie en Overheid. De MRA heeft een specialisatie in de eerste drie dienstensectoren.

Het is aannemelijk dat clouddiensten in belangrijke mate samenhangen met datacentra. Tot deze diensten behoren onder andere databasehosting, bestandsopslag en rekenkracht voor softwarebedrijven. Figuur K6 toont de belangrijkste afnemers van clouddiensten. Grofweg komt dit beeld overeen met het landelijke beeld op basis van productievolume. De sector IT- en informatiedienstverlening is grootafnemer van

Figuur K4 MRA in trek als vestigingsplaats voor databedrijven

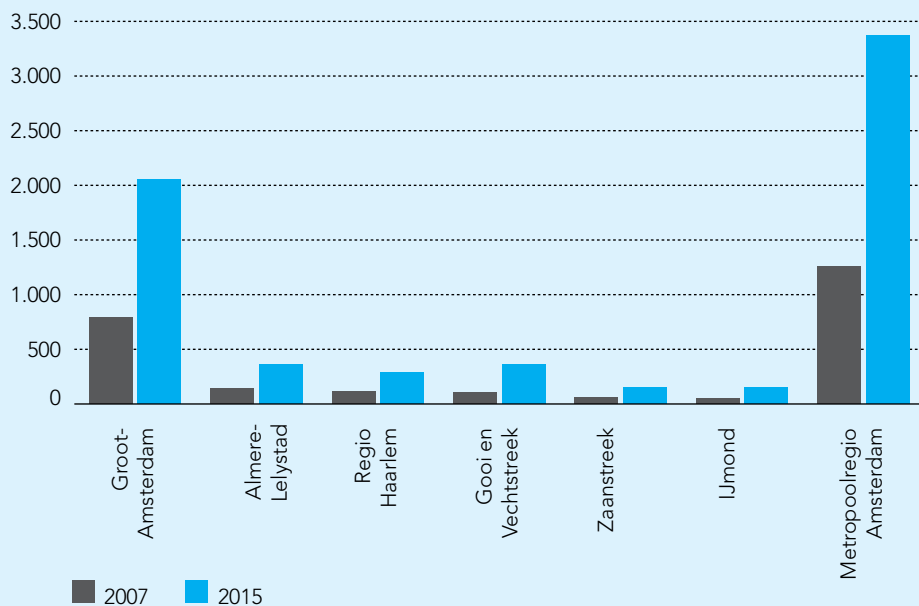
Databedrijven in MRA; aantal nieuwe vestigingen; 2007 - 2015

Bron: CBS (bewerking TNO)

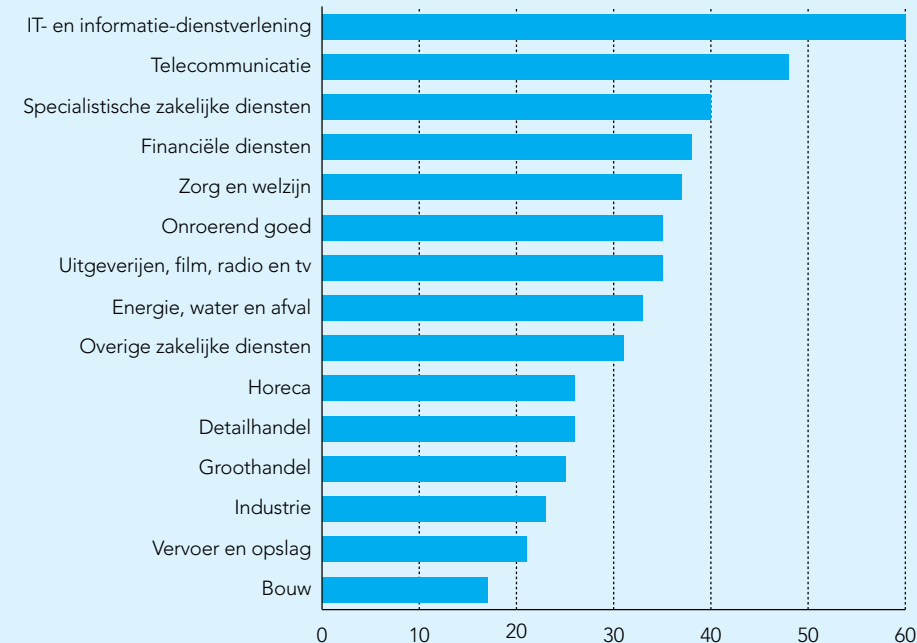
alle type clouddiensten. Daarnaast is bestandsopslag een dienst die door de meerderheid van zakelijke of specialistische dienstensectoren wordt afgenomen. Rekenkracht en databasehosting kennen specifiekere gebruikersdoelgroepen. Rekenkracht wordt, behalve door de softwareontwikkelaars binnen IT- en informatiedienstverlening, vooral gevraagd door een deelsegment binnen de financiële sector: financiële advisering. Databasehosting vindt vooral aftrek van reisbureaus en -organisaties, reclamebureaus, arbeidsbemiddeling en onderzoek. In zijn algemeenheid geldt: hoe groter het bedrijf, gemeten in aantal werknemers, des te meer er gebruik wordt gemaakt van clouddiensten.

Figuur K5 De meeste databedrijven zijn gevestigd in Groot-Amsterdam
Databedrijven; aantal nieuwe vestigingen; per deelregio MRA*; 2007 en 2015

* Groot-Amsterdam omvat de MRA-deelregio's Amsterdam, Overig Amstel-Meerlanden, Regio Haarlemmermeer en Waterland.
Bron: CBS (bewerking TNO)

Figuur K6 Grootste sectoren zijn voornaamste klanten van databedrijven
Gebruik van clouddiensten door bedrijven; aandeel in procenten; 2014

Bron: CBS (bewerking TNO)

Kader 3.4 Zeehavens MRA: het Noordzeekanaal Gebied

Fysieke' sectoren als Vervoer en opslag, Groothandel en Industrie zijn voor een groot deel geconcentreerd in de deelregio's Amsterdam, Zaanstreek en IJmond en verbonden met havenfaciliteiten. De zone die de haven, de bijbehorende grond en bedrijvigheid omvat, heet het Noordzeekanaalgebied (NZKG). In dit kader leggen we de sectoren in dit gebied onder een vergrootglas.

De Havenmonitor 2015 geeft voor alle Nederlandse zeehavens de toegevoegde waarde per sector in de periode 2002 - 2014. Hieruit blijkt dat het NZKG met 4 miljard euro, afhankelijk van

het jaar, ongeveer 3 tot 4 procent van de toegevoegde waarde van de MRA uitmaakt. Bij toeleveranciers aan de bedrijven in het NZKG wordt indirect nog eens 2,5 miljard euro gerealiseerd. De werkgelegenheid bij de havengebonden bedrijvigheid in het NZKG is ruim 34 duizend werkzame personen. De indirecte werkgelegenheid (werkgelegenheid bij toeleveranciers aan havengebonden bedrijvigheid in het NZKG) is eveneens ruim 34 duizend werkzame personen (Havenmonitor, 2015). In de loop van de tijd blijft de directe werkgelegenheid in de haven min of meer constant en lopen toegevoegde waarde en overslag (aanvoer plus afvoer) qua volumegroei met elkaar in de pas (figuur K7).

In de Havenmonitor wordt de havengebonden bedrijvigheid in de Nederlandse zeehavens verdeeld in 'knooppunctactiviteiten' (logistieke diensten zoals vervoer over land en water en overslag/opslag) en 'vestigingsplaatsactiviteiten' (industrie, groothandel en zakelijke diensten). In de Rotterdamse haven is de knooppunctfunctie dominant. In het NZKG daarentegen zijn vestigingsplaatsactiviteiten overheersend (twee derde deel van de havenbedrijvigheid). Het NZKG is een haven met voor Nederlandse begrippen relatief veel verwerkende industrie.

De sector Basismetaleen- en metaalproductenindustrie in IJmuiden is met een geschatte toegevoegde waarde van ruim 1,1 miljard euro in 2014 (tabel K1) het grootste industriële complex in het NZKG. Deze activiteit behelst bijna 30 procent van de totale industriële activiteit (zie figuur K8) en maakt daarmee de helft uit van alle bedrijfsactiviteiten die horen bij de vestigingsplaatsfunctie. Het valt op dat één groot industrieel bedrijf (Tata Steel) domineert in het havengebied en dat daarbuiten relatief veel bedrijvigheid op kleinere schaal plaatsvindt, alle met een min of meer vergelijkbare omvang en aandeel in het totaal. Dat zijn de industriële sectoren Voedingsmiddelenindustrie, Chemische industrie, Overslag/opslag, Wegvervoer, Groothandel, Zeevaart, Zakelijke en Overige diensten.

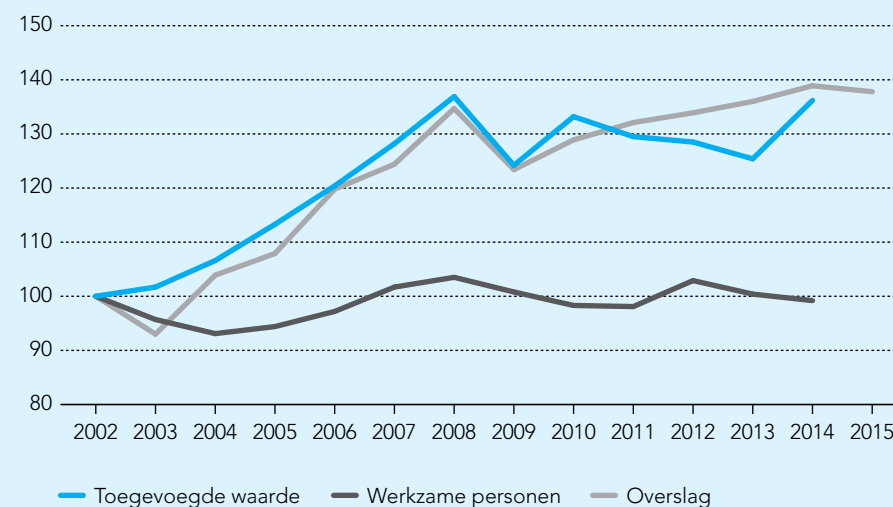
De relatie tussen toegevoegde waarde en overslag

In 2015 werd in het NZKG via de zeevaart 97 miljoen ton goederen aangevoerd. Met andere transportmiddelen werden ook goederen aangevoerd; de totale hoeveelheid aangevoerde goederen en grondstoffen lag in 2014 op 108,5 miljoen ton (CBS). Steenkool en aardolieproducten zijn de laatste decennia een steeds

groter onderdeel geworden van deze aanvoer. Voor steenkool biedt het NZKG een opslagfaciliteit voor de Nederlandse en Duitse en Noordwest-Europese elektriciteits- en staalproductie. Voor steenkool en brandstof (met name benzine) is het NZKG een nationaal en internationaal depot. De twee andere grote grondstofstromen door het NZKG zijn agrarische producten en ertsen. Het aangevoerde volume hiervan is min of meer constant.

De waarde van steenkool en aardolieproducten ontstaat natuurlijk bij het verbruik in de staalindustrie, elektriciteitsproductie en autogebruik. Aan op- en overslag verdienen bedrijven een beperkte marge (toegevoegde waarde). Deze marge lag in 2014 op 8 euro per ton (zie tabel K1). Van de grote stromen is dit de laagste toegevoegde waarde per overgeslagen ton goederen. De hoogste toegevoegde waarde hangt samen met de basismetaleenindustrie: 109 euro per ton aangevoerde grondstof. Op de tweede plaats volgt de voedings- en genotmiddelenindustrie. De toegevoegde waarde per ton overgeslagen goederen voor de chemische industrie en de groothandel ligt in dezelfde orde van grootte (20 tot 25 euro per ton).

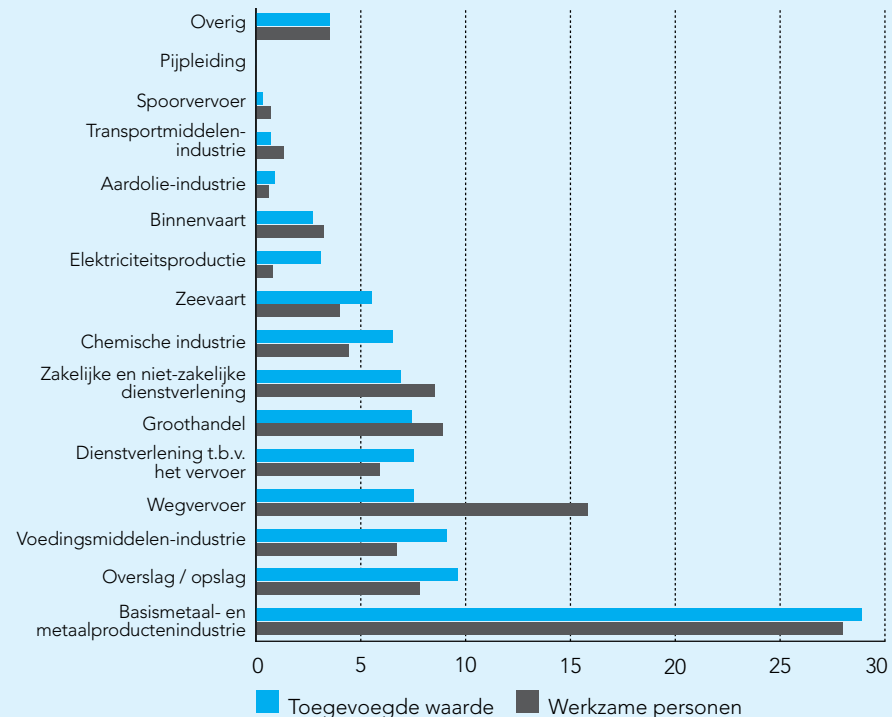
Figuur K7 Overslag en toegevoegde waarde groeien, werkgelegenheid blijft constant
Overslag, toegevoegde waarde en werkgelegenheid; index: 2002 = 100; NZKG; 2002 - 2015

Bron: Havenmonitor 2015 (bewerking NEO Observatory)

Figuur K8 Basismetaal is de grootste industriële activiteit in het Noordzeekanaalgebied

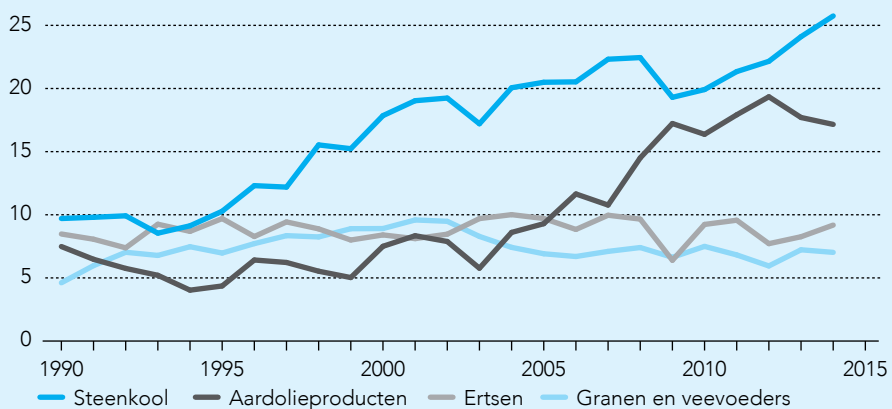
Toegevoegde waarde en werkzame personen; aandeel in procenten; NZKG; 2014

Bron: Havenmonitor 2015

Figuur K9 Overslag van fossiele brandstoffen neemt toe

Aanvoer grondstoffen via zeehaven; overslagvolume x 1.000 ton; 1990 - 2014

Bron: Haven Amsterdam (bewerking NEO Observatory)

Uit de verhouding tussen de omvang van de aangevoerde goederenstromen en de toegevoegde waarde wordt duidelijk dat Basismetaal- en metaalproductenindustrie met 10 procent van het totale goederenaanvoervolume, 29 procent van de toegevoegde waarde realiseert. Omgekeerd realiseert de sector Overslag/opslag (van overwegend steenkool en aardolieproducten) 45 procent van de totale goederenstroom en 10 procent van de toegevoegde waarde in het NZKG. Eventueel verlies van overslag en opslag van steenkool als gevolg van transitie naar een duurzame energievoorziening zal een groot effect hebben op de goederenstroom, maar een relatief beperkt effect op de toegevoegde waarde die in het havengebied van de MRA wordt verdiend. Waarschijnlijk zullen de overslagbedrijven dan overschakelen op alternatieve stromen, maar dat hangt volledig af van deze transitie.

De ontwikkeling van het NZKG is stabiel; de afgelopen jaren is het aandeel van het NZKG binnen de MRA hetzelfde gebleven. Niettemin staat het NZKG voor enige uitdagingen. Een groot (metaal)bedrijf (Tata Steel) heeft een groot deel in de bijdrage aan de toegevoegde waarde van het NZKG. Daarnaast is er een grote afhankelijkheid van de overslag van fossiele brandstoffen. Aan de horizon gloort een transformatie in de energievoorziening en deze kan een grote impact hebben op het NZKG (de invulling daarvan is sterk afhankelijk van het nationale en internationale energiebeleid).

Tabel K1 Basismetaal, een beperkte goederenstroom met een hoge toegevoegde waarde

Aangevoerde goederen per sector; NZKG; 2014

	Toegevoegde waarde	Hoeveelheid	Waarde per eenheid	Toegevoegde waarde	Hoeveelheid
	<i>mln euro</i>	<i>x 1.000 ton</i>	<i>euro/ton</i>	<i>aandeel in %</i>	
Basismetaal- en metaalproductenindustrie	1.170	10.712	109	29	10
Overslag / opslag	389	48.421	8	10	45
Voedingsmiddelenindustrie	366	5.108	72	9	5
Groothandel	300	14.129	21	7	13
Chemische industrie	261	10.828	24	6	10
Subtotaal	2.486	89.198	28	62	82
Overig toegevoegde waarde	1.555	-	-	-	-
Overig goederenoverslag	-	19.245	-	-	-
Totaal	4.041	108.443	37	100	100

Bron: CBS, LISA, Haven Amsterdam (bewerking NEO Observatory)

3.2 Verwevenheid van de MRA

Sectoren staan niet op zichzelf, maar kopen goederen en diensten van andere sectoren. Wanneer een sector groeit, heeft dat derhalve niet alleen een positief effect op de sector zelf, maar ook op toeleverende sectoren. Groei kan het gevolg zijn van meer consumptieve bestedingen (door huishoudens of de overheid), meer bedrijfsinvesteringen of een toename van de wereldhandel. Evenzo kan krimp van een sector een rem op de productie van andere sectoren zetten.

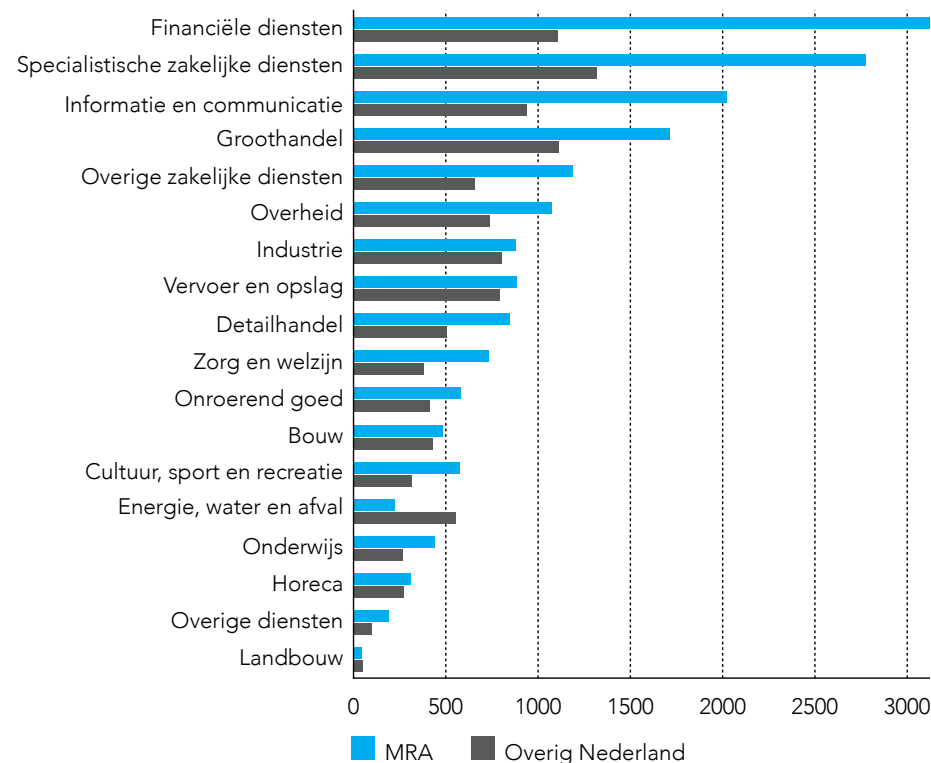
Hoe groot is het effect van de economische ontwikkeling van sectoren in de MRA op andere sectoren in de regionale economie en in Overig Nederland?⁹ In deze paragraaf kijken we naar de zogeheten 'indirecte toegevoegde waarde van sectoren'. We illustreren het principe van de indirecte toegevoegde waarde aan de hand van een voorbeeld. De sector Financiële diensten koopt onder meer juridisch advies en accountantsdiensten in bij de sector Specialistische zakelijke diensten, werving en selectie, beveiliging en schoonmaakdiensten bij de sector Overige zakelijke diensten, catering bij Horeca en ICT-diensten bij Informatie en communicatie. Daarnaast maakt de sector gebruik van financiële diensten die door de sector zelf geleverd worden. Al met al wordt met het leveren van goederen en diensten aan de sector Financiële diensten in de MRA, zo'n 4 miljard euro aan indirecte toegevoegde waarde gecreëerd – circa 3 miljard euro door sectoren in de MRA en circa 1 miljard euro door sectoren in Overig Nederland (2013).¹⁰

In totaal wordt met het produceren van goederen en diensten ten behoeve van de sectoren in de MRA ongeveer 30 miljard euro aan indirecte toegevoegde waarde gecreëerd, waarvan 18 miljard euro in de regio zelf en 11 miljard euro in Overig Nederland (zie figuur 3.7). De reguliere toegevoegde waarde in de MRA in 2013 is

109 miljard euro.¹¹ Dit impliceert dat voor één euro meer (minder) productie in de MRA gemiddeld meer dan een kwart extra (minder) toegevoegde waarde wordt gecreëerd. Dit is het gemiddelde (multiplier)effect van de verwevenheid van sectoren voor de MRA.¹²

Financiële diensten, Specialistische zakelijke diensten, Informatie en communicatie en Groothandel creëren de hoogste indirecte toegevoegde waarde, variërend van circa 3 tot 4 miljard euro.

Figuur 3.7 MRA creëert in eigen regio de meeste indirecte toegevoegde waarde
Indirecte toegevoegde waarde MRA; in miljarden euro; binnen MRA en in Overig Nederland; 2013

Bron: TNO, Ecorys, Vrije Universiteit Amsterdam (bewerking Vrije Universiteit Amsterdam)

⁹ In de *Economische Verkenningen MRA 2014* is de verwevenheid gepresenteerd aan de hand van multipliers. Multipliers liggen ook ten grondslag aan de huidige analyse. Echter, een multiplier is slechts een verhoudingsgetal. Een multiplier van bijvoorbeeld 1,5 betekent dat een sector voor elke euro productie in totaal 1,5 euro aan productie genereert. In deze *Economische Verkenningen MRA* kijken we naar de feitelijke impact sectorale groei. We vermenigvuldigen daartoe de multiplier van een sector met diens omvang, gemeten in termen van toegevoegde waarde.

¹⁰ 2013 is het meest recente jaar waarvoor gegevens over toegevoegde waarde beschikbaar zijn.

¹¹ Gemeten in basisprijzen. Hierdoor wijkt dit cijfer iets af van het cijfer voor het brp in hoofdstuk 1.

¹² Voor Overig Nederland is het gemiddelde multipliereffect geringer: 0,23 vergeleken met 0,27 voor de MRA.

Twee facetten spelen hierbij een rol. Ten eerste de omvang van de sector die goederen en diensten vraagt: grote sectoren creëren per saldo meer vraag bij toeleveranciers dan kleine sectoren. Bij gelijk blijvende overige omstandigheden leidt dit tot meer productie bij toeleverende sectoren. Dit facet bepaalt mede de geringe totale indirecte toegevoegde waarde van Landbouw. Deze sector heeft in de MRA een (relatief) geringe omvang (zie paragraaf 3.1). Een tweede facet is de hoeveelheid intermediaire goederen en diensten die een sector gebruikt ten opzichte van de totale productie. Sectoren die naar verhouding meer intermediaire goederen en diensten gebruiken, hebben een groter intrinsiek aandrijfvermogen. Een voorbeeld is energievoorziening: de productie van de sector Energie, water en afval bestaat voor bijna driekwart uit intermediaire goederen en diensten.

De indirecte toegevoegde waarde wordt uiteraard op verschillende plaatsen gecreëerd. Van de toegevoegde waarde door het produceren van goederen en diensten ten behoeve van Financiële diensten, Specialistische zakelijke diensten en Informatie en communicatie, wordt circa twee derde tot driekwart gecreëerd door bedrijven in de MRA. Dit betekent dat deze sectoren relatief sterk verankerd zijn in de regio. Het bereik van Groothandel daarentegen is over het hele land verspreid. In het algemeen geldt dat indirecte toegevoegde waarde eerder in de regio wordt gegenereerd dan in Overig Nederland. Dit illustreert de rol van nabijheid voor (economische) interacties. Alleen voor Energie, water en afval en Landbouw geldt dat er meer indirecte toegevoegde waarde wordt gecreëerd door sectoren in Overig Nederland dan in de MRA zelf. Deze sectoren kopen (vooral) goederen en diensten in die buiten de MRA worden geproduceerd.

Figuren 3.8 en 3.9 laten de verwevenheid tussen sectoren zien. De stromen geven de verdeling weer van de totale indirecte toegevoegde waarde van sectoren in de MRA (aan de linkerkant van de figuur) en de toeleverende sectoren (aan de rechterkant in de figuur).¹³ De dikte van de stromen is een indicatie van de verwevenheid van sectoren. Sectoren die sterk met elkaar verbonden zijn op basis van onderlinge leveringen, genereren onderling per saldo meer indirecte toegevoegde waarde. Een dikke

¹³ De waarden voor de totale indirecte toegevoegde waarde zijn dezelfde als in figuur 3.7.

stroom in de onderstaande figuren betekent dat een sector rechts in de figuur relatief veel indirecte toegevoegde waarde realiseert met het leveren van goederen en diensten aan een sector links in de figuur. Dit impliceert dus een relatief sterke verwevenheid. De zakelijke diensten – Informatie en communicatie, Financiële diensten, Specialistische zakelijke diensten en Overige zakelijke diensten – genereren veel indirecte toegevoegde waarde bij elkaar (zie figuur 3.8).¹⁴ De indirecte toegevoegde waarde bij andere sectoren (bijvoorbeeld Landbouw, Industrie en Horeca) is aanmerkelijk geringer. De zakelijke dienstensectoren in de MRA zijn dus – op basis van onderlinge leveringen – relatief sterk met elkaar verweven. Met andere woorden, de grootste sectoren in de MRA (zie figuur 3.5) staan niet op zichzelf maar vormen tevens een samenhangend geheel.

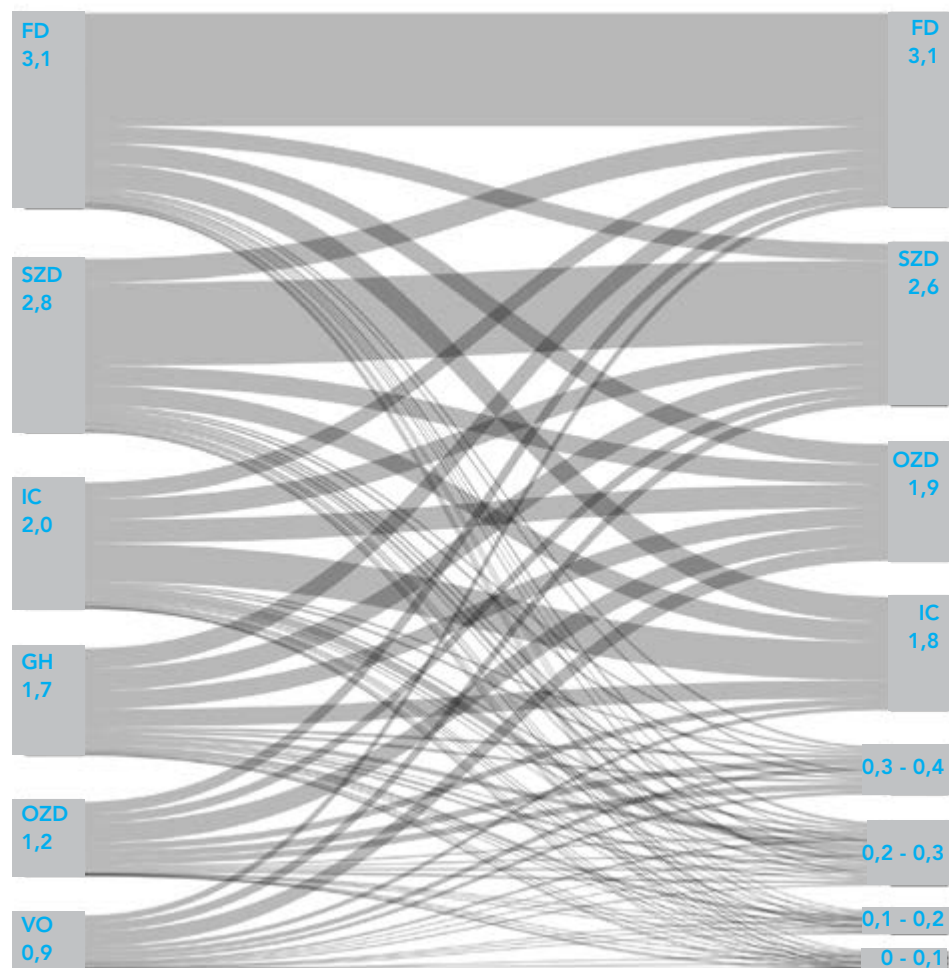
De sector Overige zakelijke diensten ontleent relatief veel indirecte toegevoegde waarde (2,9 miljard euro) aan andere sectoren. De indirecte toegevoegde waarde van Overige zakelijke diensten zelf bedraagt 1,2 miljard euro. Het gaat hier om diensten als schoonmaak, beveiliging en uitzendwerk, die worden geleverd aan nagenoeg alle sectoren in de MRA, maar die zelf beperkt inkopen. Overige zakelijke diensten is dus relatief afhankelijk van (het wel en wee van) andere sectoren in de regio.

De verwevenheid van de zakelijke dienstensectoren in de MRA met Overig Nederland (zie figuur 3.9) is minder sterk. Als we kijken naar de indirecte toegevoegde waarde die bedrijvigheid in de MRA in Overig Nederland creëert, zijn de effecten meer evenredig (qua volume) verdeeld over sectoren. Ook sectoren als Industrie en Energie, water en afval creëren dan meer indirecte toegevoegde waarde. Dit laatste vloeit logischerwijs voort uit het feit dat sectoren als Industrie en Energie, water en afval vooral buiten de MRA zijn gevestigd.

¹⁴ Financiële diensten en Specialistische zakelijke diensten genereren veel indirecte toegevoegde waarde binnen de eigen sector. Financiële diensten en Specialistische zakelijke diensten maken dus veelal gebruik van diensten of producten van toeleveranciers uit de eigen sector. Desalniettemin zijn er substantiële effecten op andere sectoren.

Figuur 3.8 Zakelijke diensten in MRA sterk verweven

Indirecte toegevoegde waarde; in mld euro; 2013*

Tussen 0,3 – 0,4: Vervoer en opslag (0,38), Detailhandel (0,39)

Tussen 0,2 – 0,3: Onroerend goed (0,29), Cultuur, sport en recreatie (0,26), Overheid en onderwijs (0,23), Horeca (0,20)

Tussen 0,1 – 0,2: Groothandel (0,13), Industrie (0,12), Bouw (0,11)

Tussen 0 – 0,1: Energie, water en afvalbeheer (0,09), Zorg en welzijn (0,08), Persoonlijke diensten (0,08), Landbouw (0,06)

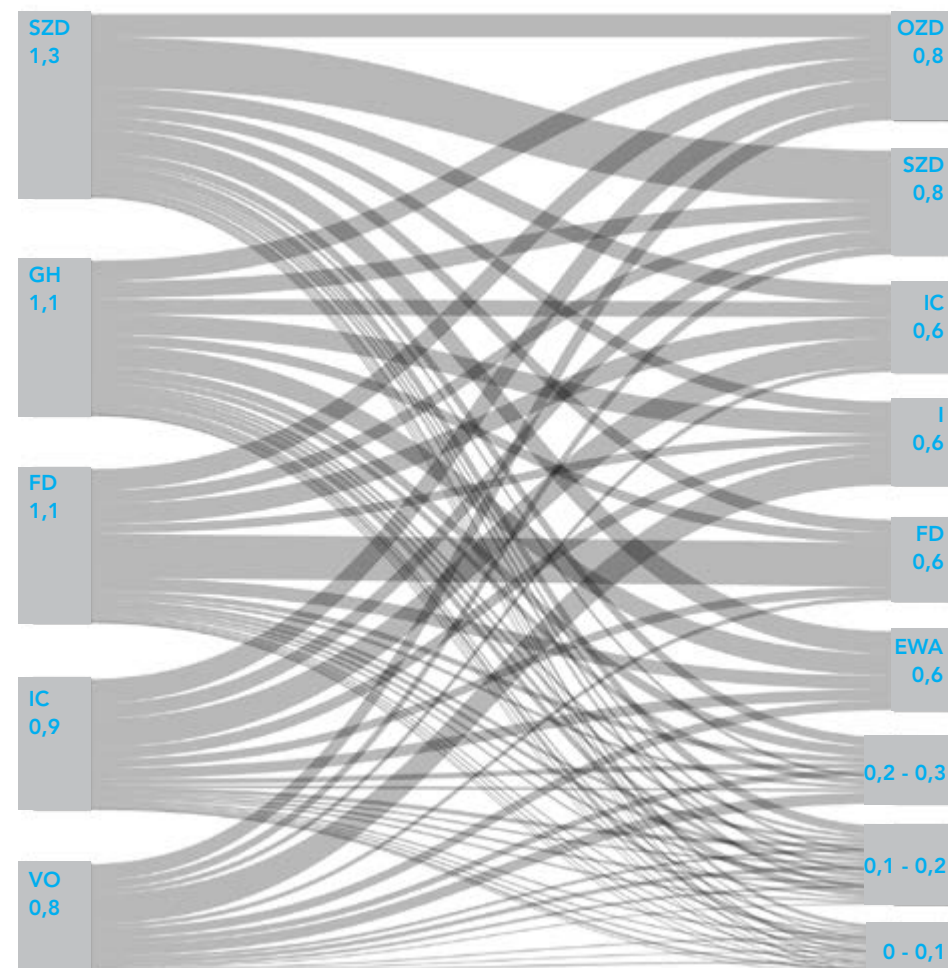
* De blokjes aan de linkerkant geven de totale indirecte toegevoegde waarde weer per sector. Het zijn dezelfde waarden als in figuur 3.7. Welke sectoren deze waarde creëren, kun je zien via de stromen die naar de rechterblokjes lopen. De dikte van de stromen is een indicatie van de verwevenheid van sectoren.

De figuur aan de linkerkant laat de verwevenheid zien binnen de MRA, de rechterfiguur de verwevenheid met Overig Nederland.

Bron: TNO, Ecorys, Vrije Universiteit Amsterdam (bewerking Vrije Universiteit Amsterdam)

Figuur 3.9 Sectoren MRA minder sterk verweven met Overig Nederland

Indirecte toegevoegde waarde; in mld euro; 2013*

Tussen 0,2 – 0,3: Landbouw en Delfstoffen (0,27), Vervoer en opslag (0,20)

Tussen 0,1 – 0,2: Bouw (0,18), Horeca (0,14), Onroerend goed (0,13), Persoonlijke diensten (0,13)

Tussen 0 – 0,1: Overheid en onderwijs (0,09), Groothandel (0,09), Detailhandel (0,08), Cultuur, sport en recreatie (0,05), Zorg en welzijn (0,01)

FD – Financiële diensten
SZD – Specialistische zakelijke diensten
IC – Informatie en Communicatie
GH – Groothandel
OZD – Overige zakelijke diensten
VO – Vervoer en Opslag

DH – Detailhandel
OG – Onroerend goed
H – Horeca
I – Industrie
B – Bouw
Z&W – Zorg en welzijn

CSR – Cultuur, Sport en Recreatie
EWA – Energie, Water en Afval
LD – Landbouw en Delfstoffen
OO – Overheid en Onderwijs
OD – Overige diensten

3.3 Internationale aantrekkingskracht van de MRA

In deze paragraaf kijken we naar het vestigingsgedrag van multinationals in de MRA. Het gaat hier om bedrijven waarvan de uiteindelijke zeggenschap in het buitenland ligt of om bedrijven in Nederlandse handen met dochterbedrijven in het buitenland.

De buitenlandse investeringen in de MRA worden in perspectief gezet door te kijken naar onder meer de buitenlandse investeringen in Nederland en Europa, het land van herkomst, type investering en sector. Daarnaast gaan we in op de vraag hoe de MRA zich verhoudt tot andere Europese stedelijke regio's op een vijftal locatiefactoren.

Buitenlandse investeringen in de MRA

Buitenlandse multinationals zijn goed voor meer dan 40 procent van de werkgelegenheid in Nederland (20 procent bij buitenlandse multinationals en 23 procent bij Nederlandse multinationals).¹⁵ De werkgelegenheid die buitenlandse multinationals creëren, komt vooral tot uiting in de Randstad en in het zuiden van het land. Het grootste aandeel banen bij buitenlandse multinationals is geconcentreerd in Groot-Amsterdam (32 procent van de banen in de regio is te vinden bij buitenlandse multinationals), gevolgd door IJmond (29 procent) en Noord-Limburg (25 procent). Ten opzichte van andere grote Europese steden neemt de MRA een vijfde plaats in, gemeten naar het aantal buitenlandse investeringen per 10 duizend werknemers.

In figuur 3.10 is het aantal buitenlandse investeringsprojecten in Nederland en de MRA geïndexeerd met als basisjaar 2000. De effecten van de internetbubbel rond 2000 en de economische en financiële crisis van 2008 zijn in de data duidelijk zichtbaar. De ontwikkeling van het aantal buitenlandse investeringsprojecten in de MRA volgt in grote lijnen die van Nederland. In 2014 heeft de MRA een gelijk aantal investeringen aangetrokken als in 2000, waarmee het relatieve aandeel ten opzichte van de buitenlandse investeringen in Nederland is afgenomen.

¹⁵ EY European Investment Monitor 2015. De Investeringsmonitor, de belangrijkste bron van deze paragraaf, registreert permanent het aantal grensoverschrijdende fysieke investeringen en fysieke expansies van internationale bedrijven in Europa. Fusies en overnames zijn hierin niet opgenomen. In bijlage 7 is een toelichting op de gebruikte data opgenomen.

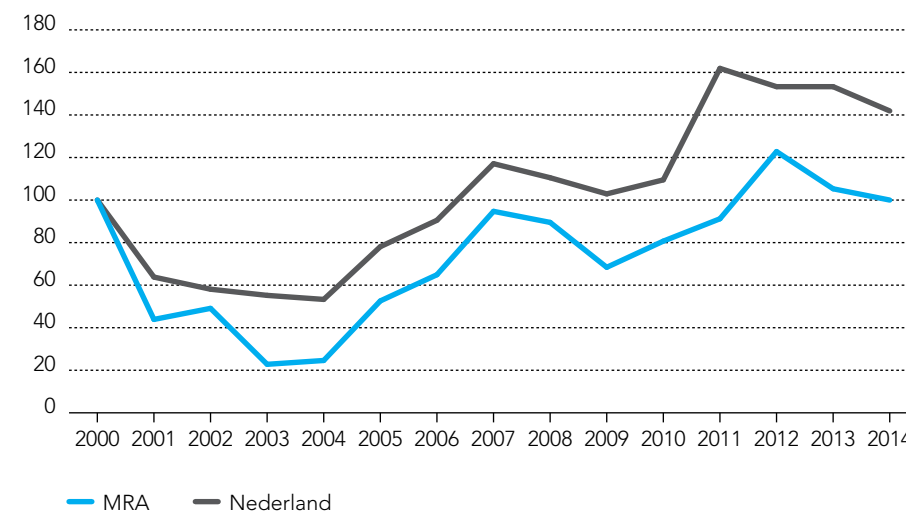
Sectoren – Software grootste aandeel

In de MRA vond in 2014 het grootste aandeel investeringen plaats in de sector¹⁶ Software (30 procent van het aantal investeringsprojecten in de MRA), gevolgd door Zakelijke dienstverlening (16 procent) en de sectoren Chemie en Creatieve activiteiten (met beide circa 5 procent). Ten opzichte van Nederland heeft de MRA een groter aandeel in de sectoren Software en Zakelijke dienstverlening, alhoewel deze voor Nederland zich eveneens in de top 3 bevinden. De sterke vertegenwoordiging van deze sectoren in de MRA is een kracht van de regio, maar brengt in tijden van crises ook risico's met zich mee, zoals de internetbubbel van 2000 laat zien.

Verenigde Staten stabiel de grootste investeerder in de MRA

Tabel 3.1 toont de vijf belangrijkste herkomstlanden van investeringsprojecten in de MRA en Nederland in de periode 2010 - 2014. Veruit de meeste buitenlandse investeringen in de MRA en Nederland komen uit de Verenigde Staten, op afstand gevolgd door het Verenigd Koninkrijk. De nummers drie tot en

Figuur 3.10 Aantal buitenlandse investeringsprojecten volgt Nederlandse trend
Buitenlandse investeringsprojecten; index: 2000 = 100; 2000 - 2014

Bron: EY, 2015

¹⁶ De sectorindeling die in deze paragraaf wordt gebruikt, wijkt licht af van de indeling (zie bijlage 3) die in de rest van deze Economische Verkenningen MRA wordt gehanteerd.

met vijf verschillen tussen de MRA en Nederland: terwijl in de MRA Frankrijk, India en Zweden deze positie innemen, zijn dit in Nederland Duitsland, Japan en China. Deze uitkomsten zijn in lijn met de cijfers over directe buitenlandse investeringen van De Nederlandsche Bank (DNB), waaruit blijkt dat de Verenigde Staten en de landen binnen de Europese Unie verantwoordelijk zijn voor circa 75 procent van de directe buitenlandse investeringen in Nederland in 2014 (DNB, 2015).
Type faciliteiten – Sales & marketingkantoren meest voorkomend

In de MRA hebben sales- & marketingkantoren het grootste aandeel in de investeringen: deze kantoren zijn met 63 procent in de MRA sterk vertegenwoordigd (zie figuur 3.11). Op de tweede positie volgen hoofdkantoren, gevolgd door internet-datacentra. Ten opzichte van Nederland vertegenwoordigen productiefaciliteiten en logistiek een relatief klein aandeel. Dit valt te verklaren uit het feit dat de MRA ook relatief weinig industrie heeft ten opzichte van Nederland.

In de MRA vinden dus voornamelijk investeringen plaats in sales- & marketingkantoren, gevolgd door hoofdkantoren. Hoe verhouden deze aantallen zich tot Nederland en Europa? Figuur 3.11 geeft aan dat 50 procent van de sales- & marketingkantoren die naar Nederland komen, zich uiteindelijk in de MRA vestigt. Dit geldt ook voor shared services centers.¹⁷ Daarnaast heeft 45 procent van de hoofdkantoren zich in de MRA gevestigd. Gemiddeld vestigt 38 procent van de buitenlandse bedrijven in Nederland zich in de MRA. Opvallend is het grote aandeel van internet-datacentra in de MRA: maar liefst 68 procent van de internet-datacentra in Nederland heeft

Tabel 3.1 Top 5 herkomstlanden van investeringen in de MRA en Nederland
Aandeel in procenten; 2010 - 2014

	MRA	Nederland	
	Aandeel in %		
Verenigde Staten	48,1	40,1	
Verenigd Koninkrijk	13,0	11,0	
Frankrijk	4,2	3,6	6e positie
India	3,9	3,0	7e positie
Zweden	3,5	2,8	8e positie

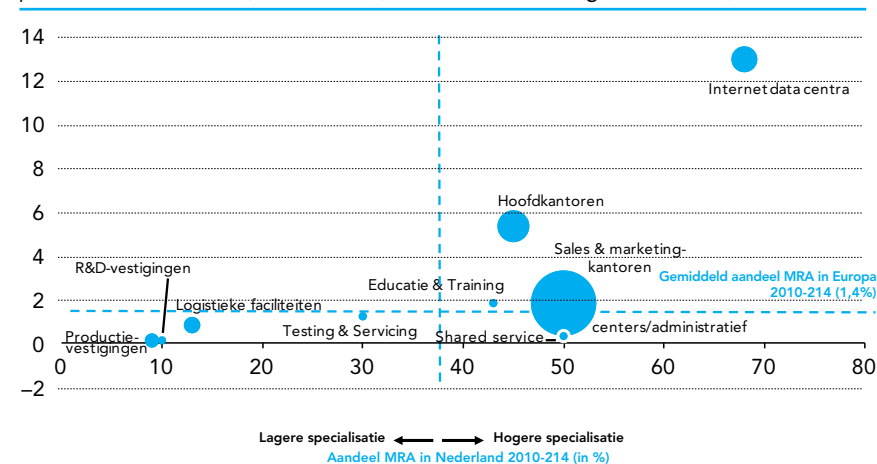
Bron: EY, 2015

¹⁷ Een shared services center (SSC) is faciliteit waarin bepaalde activiteiten (bijvoorbeeld ICT, HR en finance) op één locatie worden gevestigd. Het doel van een SSC is de dienstverlening te verbeteren en tegelijkertijd kosten te besparen.

zich in de MRA gevestigd. Dit zorgt voor omvangrijke datastromen door de MRA, zoals ook besproken in kader 3.3. Dat de MRA een groot aandeel aan internet-datacentra aantrekt, blijkt eveneens uit de Europese vergelijking: 13 procent van alle investeringen in internet-datacentra in Europa vindt plaats in de MRA, terwijl de MRA gemiddeld 1,4 procent van de Europese investeringen aantrekt.

Gevestigde internet-datacentra en datacentra die op zoek zijn naar een locatie in de regio noemen de aanwezigheid van de Amsterdam Internet Exchange (AMS-IX) en NL-IX, de Amsterdamse glasvezelnetwerken, de betrouwbare elektriciteitsvoorziening, de nabijheid van Schiphol én de goede bereikbaarheid voor klanten en werknemers als sterke kwaliteiten van het Amsterdamse vestigingsklimaat (gemeente Amsterdam, 2013). Ook het aandeel hoofdkantoren dat zich in de MRA vestigt is met 5,4 procent van alle Europese investeringen relatief groot. Het Nederlandse vestigingsklimaat voor hoofdkantoren wordt aantrekkelijk bevonden dankzij de kwaliteit van het belastingstelsel, de kennis en kwaliteit van werknemers en een goede infrastructuur (Topteam Hoofdkantoren, 2011).

Figuur 3.11 In Europa trekt MRA relatief veel internet-datacentra aan
Investerings; aandeel in procenten in Europa (verticale as), 2010 - 2014; aandeel in procenten in Nederland (horizontale as), 2010 - 2014; aantal (grootte van bol), 2014

Bron: EY, 2015

Perceptie van investeerders

Amsterdam is nog steeds de meest aantrekkelijke Nederlandse stad voor buitenlandse investeerders. Dit blijkt uit het aantal investeringen dat hier plaatsvindt en wordt bevestigd door de respondenten.¹⁸ De internationale zakencultuur (61 procent), de transport- en logistieke infrastructuur (30 procent), de kwaliteit van leven (23 procent) en het opleidingsniveau van lokale werknemers (19 procent) dragen het meest bij aan de aantrekkingskracht van Amsterdam.

Het gebeurt vaak dat bedrijven als eerste investering in een stad of land een sales- & marketingkantoor opzetten. Indien dit goed bevalt, leidt deze eerste investering vaak tot vervolginvesteringen zoals een hoofdkantoor of een R&D-faciliteit. Zoals besproken, worden in de MRA voornamelijk sales- & marketingkantoren gevestigd, maar tegelijkertijd een relatief groot aantal internet-datacentra en hoofdkantoren. Wanneer gevraagd wordt naar het type investering dat het best past in het huidige Amsterdamse vestigingsklimaat, noemt slechts 14 procent van de respondenten sales- & marketingkantoren. Dit betekent dat het aantal investeringen in sales- & marketingkantoren hoger ligt dan dat je op basis van de perceptie zou verwachten. Voor internet-datacentra geldt eenzelfde tendens. Volgens de respondenten is Amsterdam het meest geschikt voor hoofdkantoren (30 procent), gevolgd door R&D-vestigingen met 21 procent van de respondenten (zie figuur 3.12).

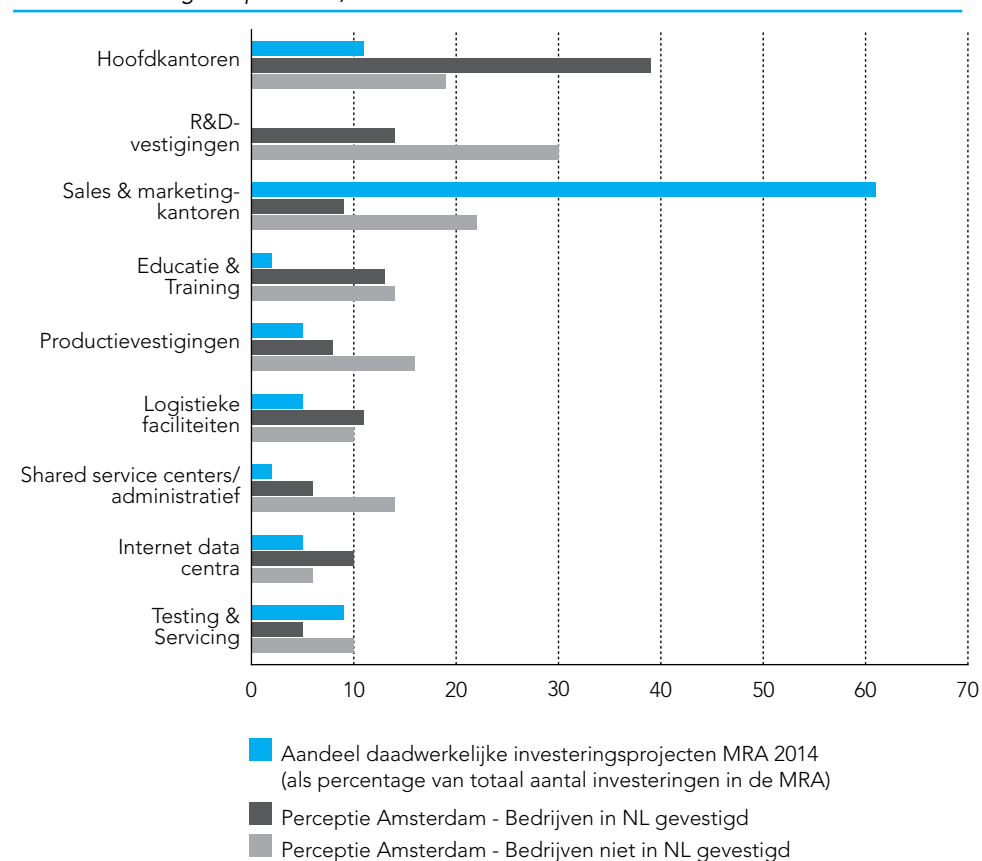
Hierin is een onderscheid te maken tussen buitenlandse bedrijven die reeds gevestigd zijn in Nederland en bedrijven die hier nog niet zitten. Bedrijven die niet in Nederland zijn gevestigd, vinden Amsterdam in mindere mate aantrekkelijk voor hoofdkantoren (19 procent) en juist een geschikte locatie voor R&D- (30 procent) en sales- & marketingkantoren (22 procent). Dit laatste sluit aan bij het feit dat nieuwe bedrijven vaak starten met een sales- & marketingkantoor. Bedrijven die reeds gevestigd zijn in Nederland vinden Amsterdam voornamelijk aantrekkelijk voor hoofdkantoren (39 procent) en in mindere mate geschikt voor R&D- (14 procent) en sales- & marketingkantoren (9 procent).

¹⁸ Voor de EY Barometer Nederlands vestigingsklimaat worden 200 internationale bedrijven gevraagd naar de aantrekkelijkheid van het Nederlandse vestigingsklimaat.

Opmerkelijk is dat het aantal investeringen in sales- & marketingkantoren in de MRA het hoogste is, maar dat dit niet aansluit bij de perceptie van bedrijven die al in Nederland gevestigd zijn. Voor het aantrekken van buitenlandse bedrijven impliceert dit dat de grootste kansen liggen in het aantrekken van sales- & marketingkantoren van bedrijven die hier nog niet zijn gevestigd, ook omdat dit de grootste aantallen betreft. Bedrijven investeren vaak eerst in dit type faciliteit om de markt te verkennen, waarna vaak vervolginvesteringen komen. Wanneer een bedrijf eenmaal in Nederland is gevestigd, zou er voor vervolginvesteringen

Figuur 3.12 Na vestiging verandert perceptie van internationale investeerders

Perceptie ten aanzien van type investering dat het best past in huidige Amsterdamse vestigingsklimaat; aandeel investeringen in procenten; 2015

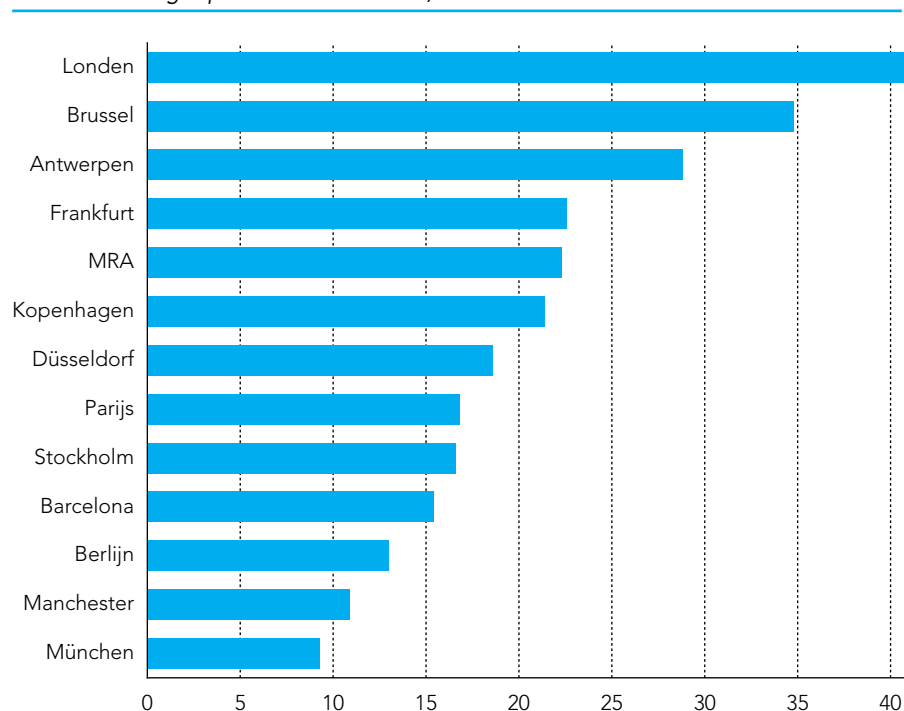

Bron: EY, 2015

ingezet moeten worden op het uitbreiden naar een hoofdkantoor, wat ook blijkt uit de positieve perceptie ten aanzien van hoofdkantoren van bedrijven die reeds in Nederland zijn gevestigd. Accountmanagement is hierbij een belangrijk wapen.

Amsterdam wordt door bedrijven die nog niet in Nederland zijn gevestigd ook als aantrekkelijk gezien voor R&D-faciliteiten. Het aantal investeringen in R&D blijft echter al jaren achter bij de perceptie. Wat betreft investeringen in R&D gaan technologiebedrijven voor de ontwikkeling van nieuwe producten en technologie steeds vaker internationaal op zoek naar de beste mensen, universiteiten en hotspots. Waar het hoofdkantoor staat, doet er dan minder toe. De concurrentiepositie van Nederland als

Figuur 3.13 MRA staat op vijfde plaats qua aantal buitenlandse investeringen*
Aantal investeringen per 10.000 werknemers; totaal 2010 - 2014

* Stedelijke regio gedefinieerd als NUTS-2-gebied; voor de MRA is echter wel de MRA-afbakening aangehouden.
Bron: EY, 2015

aantrekkelijke vestigingsplaats voor innovatieve bedrijven komt hierbij onder druk te staan.

Aantrekkingskracht Amsterdam internationaal

De aantrekkelijkheid van de MRA en Nederland staat niet op zichzelf, maar wordt mede beïnvloed door het vestigingsklimaat van andere landen en regio's. Wanneer andere (Europese) regio's hun vestigingsklimaat (op onderdelen) verbeteren of verslechteren, kan dit gevolgen hebben voor de MRA.

De respondenten zien Duitsland als vestigingsplaats al jaren als de grootste concurrent van Nederland (met 44 procent in 2015). Het Verenigd Koninkrijk volgt op afstand met 14 procent, waarna België (7 procent) en de Verenigde Staten (4 procent) de top 4 compleet maken. Londen wordt de meest aantrekkelijke stad van Europa gevonden als gevraagd wordt de drie meest aantrekkelijke Europese vestigingssteden te noemen. Amsterdam wordt door 7 procent genoemd, op de vijfde positie achter respectievelijk Londen (52 procent), Parijs (29 procent), Berlijn (28 procent) en Frankfurt (11 procent). Om te zien hoe buitenlandse investeringen in de MRA zich verhouden tot buitenlandse investeringen in internationaal verband, wordt de MRA vergeleken met twaalf Europese stedelijke agglomeraties.¹⁹

De regio's Londen en Parijs hebben in de periode 2010 - 2014 het grootste aantal investeringen ontvangen. Echter, wanneer we de investeringen vergelijken naar het aantal per 10 duizend werknemers, ontstaat een ander beeld (zie figuur 3.13). De Belgische steden doen het goed en ook de MRA volgt op korte afstand.

Wanneer we kijken naar het aandeel investeringen in verhouding tot het totaal aantal investeringen per faciliteit binnen Europa (in de periode 2010 - 2014), zien we dat van alle buitenlandse investeringen binnen Europa veruit de meeste investeringen plaatsvinden in Londen, namelijk 8,6 procent. Hierop volgen Parijs en Barcelona met respectievelijk 4,4 en 2,3 procent. De MRA neemt hier de zesde plaats in met 1,4 procent.

¹⁹ De betreffende Europese stedelijke regio's zijn Antwerpen, Barcelona, Brussel, Berlijn, Düsseldorf, Frankfurt, Kopenhagen, Londen, Manchester, München, Parijs en Stockholm. Deze steden worden vaak genoemd als de concurrenten van de MRA, onder andere gebaseerd op onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving (op basis van de NUTS-2-regio provincie Noord-Holland). We houden in deze vergelijking de NUTS-2-regio's aan waarin deze steden zich bevinden.

Binnen de selectie van stedelijke regio's scoort de MRA het hoogst op investeringen in internet-datacentra: de MRA trekt 13 procent aan van alle nieuwe datacentra in Europa. Daarnaast staat de MRA als het gaat om investeringen in hoofdkantoren met 5,4 procent op de tweede plaats na Londen en vóór Parijs. Het gunstige vestigingsklimaat voor internet-datacentra en hoofdkantoren is reeds besproken. De MRA trekt relatief weinig investeringen in R&D, contactcentra en productie aan. Dit kan onder andere verklaard worden door de relatief hoge arbeidskosten in Nederland.

Bij de helft van de faciliteiten heeft Barcelona het grootste aandeel investeringen. Barcelona trekt voornamelijk contactcentra, R&D-vestigingen en shared services centers aan. De lonen in Barcelona zijn relatief laag, hetgeen een verklaring kan zijn voor de investeringen in dit type arbeidsintensieve faciliteiten. Na Barcelona trekt Londen voor verschillende faciliteiten het grootste aandeel investeringen aan. Londen scoort voornamelijk hoog op investeringen in sales- & marketingkantoren en hoofdkantoren, net als de MRA. Antwerpen scoort het hoogst (4 procent) op logistiek, wat waarschijnlijk komt door de aanwezigheid van de Antwerpse haven.

Steden als Brussel, Düsseldorf en Frankfurt scoren in geen enkel type faciliteit het grootste relatieve aandeel in Europa. Voor de MRA betekent dit niet per se dat ze hier geen concurrentie van ondervindt.²⁰ Juist als steden voor een breed spectrum aan typen faciliteiten aantrekkelijk zijn, kan dit betekenen dat het gehele vestigingsklimaat dusdanig is dat veel bedrijven hier kunnen vinden wat ze zoeken en dat ze daardoor minder geneigd zijn zich in een stad te vestigen die specifiek aantrekkelijk is voor één bepaald type faciliteit. Met andere woorden, dergelijke steden moeten zeker niet onderschat worden in hun aantrekkelijkheid voor buitenlandse investeerders.

Locatiefactoren

Een investeerder maakt zijn locatiebeslissing op basis van verschillende locatiefactoren. Afhankelijk van de sector en het type faciliteit, worden verschillende factoren meer of minder belangrijk geacht. Om te zien hoe de MRA zich hierin verhoudt ten opzichte

²⁰ Zie hiervoor ook het werk van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) over concurrentieposities, zoals het Europese scorebord van regionaal concurrentievermogen.

van de concurrerende regio's, worden verschillende locatiefactoren die in de praktijk belangrijk zijn bij het maken van een keuze voor een nieuwe locatie met elkaar vergeleken. De locatiefactoren zijn onderverdeeld in de categorieën economie, fiscaal, 'quality of life', ondernemingsklimaat en bereikbaarheid. De locatiefactoren zijn per categorie in een 'spinnenweb' gezet. Een positie meer naar de 'buitenkant' van het spinnenweb betekent een hogere score op dit onderdeel, waarbij de maximale score 10 bedraagt. De tabel met alle locatiefactoren is te vinden op amsterdam.nl/economischeverkenningenMRA.

Economie

Binnen de categorie economie wordt gekeken naar arbeidskosten, de top-huurprijs voor kantoorruimte en het daadwerkelijke aantal investeringen per 10 duizend werknemers. In figuur 3.14 zijn deze factoren grafisch weergegeven.

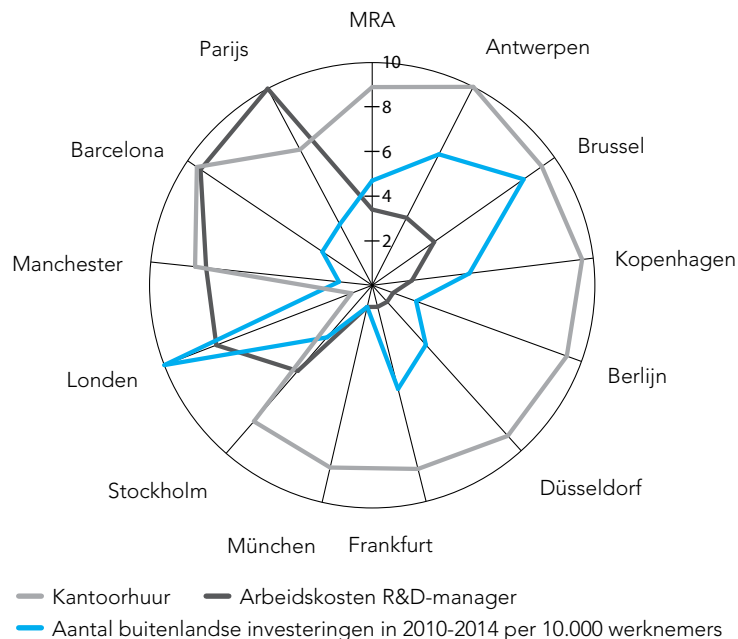
De top-huurprijs voor kantoorruimte in de MRA ligt met 345 euro per m² ruim onder het gemiddelde van circa 470 euro per m² van alle benchmarksteden. Deze huurprijs is significant lager dan die in steden als München, Frankfurt, Stockholm, Parijs, Manchester en Londen. In Antwerpen wordt de minste huur betaald. Een hoge huurprijs vormt voor bepaalde type faciliteiten (bijvoorbeeld shared services centers, productie en logistiek) een onaantrekkelijke locatiefactor, maar voor hoofdkantoren spelen aspecten als zichtbaarheid en prestige doorgaans een grotere rol dan huurprijzen, waardoor dit type faciliteiten vaak op de plaatsen zit waar hogere huren worden betaald (zoals de Zuidas in Amsterdam). De arbeidskosten gemeten voor een R&D-manager in Nederland liggen net boven het gemiddelde van de benchmark. In Duitsland verdient een R&D-manager het meest en in Frankrijk het minst. Zo is te zien dat Antwerpen goed scoort op kantoorhuur, maar minder goed op arbeidskosten. De MRA springt er in de categorie 'economie' noch positief, noch negatief uit. De meeste andere steden kennen minimaal één relatief aantrekkelijke factor ten opzichte van de andere steden. Dit maakt het lastig voor de MRA om zich op deze factoren te profileren in het Europese concurrentieveld.

Fiscaal

Op het gebied van fiscaliteit scoort Nederland uiteenlopend in vergelijking met de andere landen. Het hoogste tarief in Nederland met betrekking tot de vennootschapsbelasting voor

bedrijven, ligt met 25 procent op de vierde plaats na Denemarken (23,5 procent), Zweden (22 procent) en het Verenigd Koninkrijk (21 procent). Ook wat betreft de subsidies door overheden aan publieke en private bedrijven (als percentage van het bbp) scoort Nederland gemiddeld, zoals ook uit figuur 3.15 blijkt. Wanneer men echter kijkt naar de effectieve inkomstenbelasting, dan betalen Nederlanders 25,6 procent belasting, hetgeen – op Denemarken na (29,5 procent) – het hoogste belastingtarief is. Uit figuur 3.15 blijkt dat de steden in het Verenigd Koninkrijk goed scoren op zowel vennootschapsbelasting als op effectieve inkomstenbelasting, maar dat deze een laag percentage aan subsidies bieden (als percentage van het bbp). Met name het belastingaspect is een element waarop de MRA sterke concurrentie van het Verenigd Koninkrijk ondervindt.

Figuur 3.14 MRA profileert zich niet sterk op factor 'economie'
Schaal 1 - 10; positie aan 'buitenkant van spinnenweb' betekent hogere score

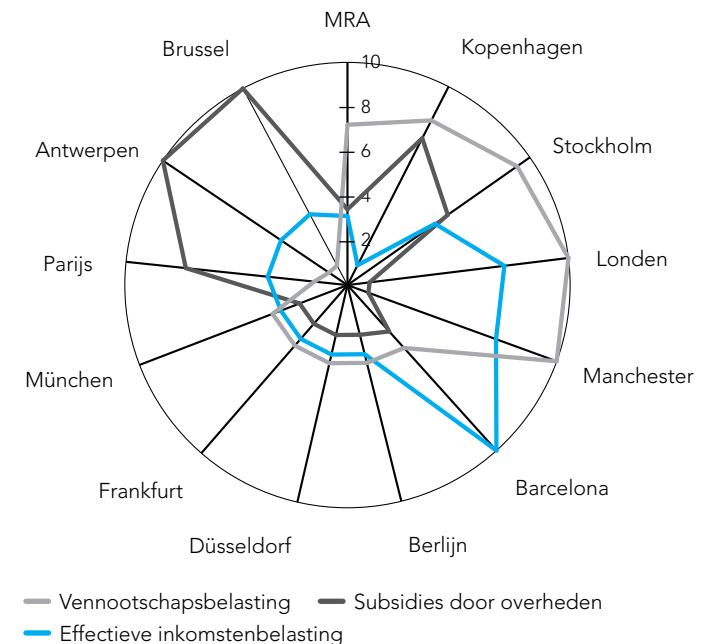
Bron: EY, Jones Lang LaSalle, Mercer, 2015

Voor hoofdkantoren is dit een belangrijke vestigingsfactor, waardoor bijvoorbeeld Londen erg goed scoort in het aantrekken van hoofdkantoren. Opvallend is dat een aantal steden dat minder goed scoort op de belastingaspecten wel goed scoort op de factor subsidies en vice versa. Deze zaken worden door bedrijven dan ook vaak als communicerende vaten gezien.

Quality of life

Binnen de categorie quality of life worden de factoren kosten voor levensonderhoud, kwaliteit van de leefomgeving, appartementshuur en het aantal internationale scholen per stad beschouwd. Wat betreft de kosten voor levensonderhoud staat Nederland en

Figuur 3.15 MRA ondervindt sterke fiscale concurrentie van Verenigd Koninkrijk
Schaal 1 - 10; positie aan 'buitenkant van spinnenweb' betekent hogere score

Bron: IMD, 2015

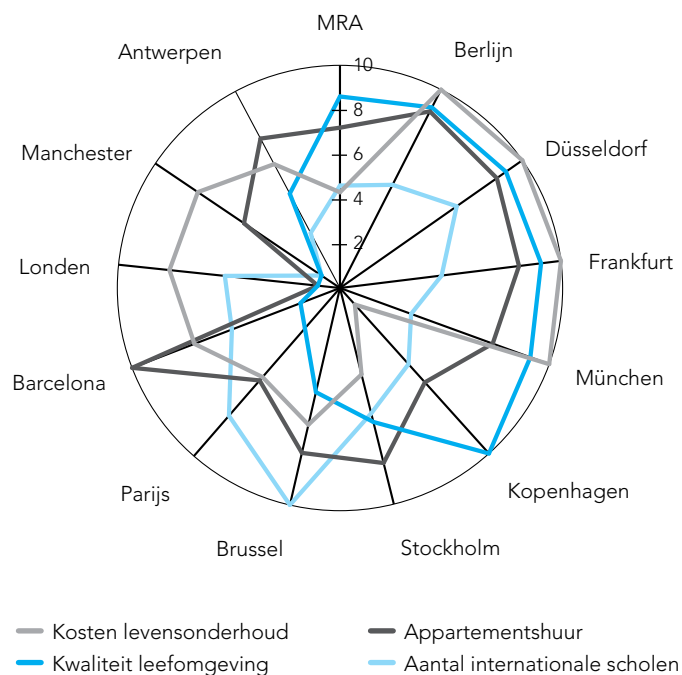
daarmee ook de MRA volgens het IMD (2015) op de 45e plaats (op de ranglijst van 59 landen). Alleen Zweden en Denemarken hebben hogere kosten voor het levensonderhoud (binnen deze selectie van landen). Nederland scoort daarentegen hoog op kwaliteit van de leefomgeving. Nederland neemt hiermee de zevende plaats in en wordt binnen deze selectie enkel overtroffen door Denemarken (plaats 4) en Duitsland (plaats 6). De woonlasten in de MRA zijn relatief laag: een driekamerappartement kost gemiddeld 1.450 euro per maand en ligt daarmee net onder het gemiddelde van de steden van circa 1.500 euro. Voor een driekamerappartement in Kopenhagen, Parijs, Manchester of Londen betaalt men huurprijzen oplopend van 1.800 euro in Kopenhagen tot wel 3.000 euro in Londen. Barcelona sluit de onderkant van de rij met een huur van

ruim 700 euro per maand. Wat betreft het aantal internationale scholen scoort Amsterdam met zes scholen onder het gemiddelde van zeven. Brussel staat hierin bovenaan, wat te verklaren is door de aanwezigheid van vele Europese instellingen. De locatiefactoren van deze categorie zijn weergegeven in figuur 3.16. Ook voor deze categorie geldt dat de MRA zich niet sterk onderscheidt van de benchmarksteden, maar daarentegen ook weinig zeer lage scores kent ten opzichte van de andere steden. Het is een sterke middenmoter.

Ondernemingsklimaat

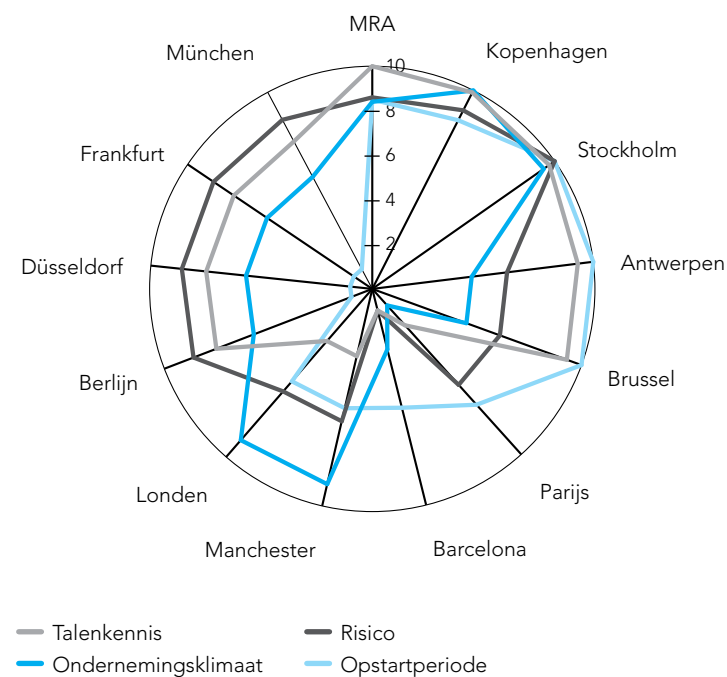
Binnen de categorie ondernemingsklimaat kijken we naar vier verschillende factoren: talenkennis, het gemak van zakendoen,

Figuur 3.16 MRA sterke middenmoter in 'quality of life'
Schaal 1 - 10; positie aan 'buitenkant van spinnenweb' betekent hogere score

Bron: IMD, UBS, 2015

Figuur 3.17 MRA blinkt uit in 'ondernemingsklimaat'
Schaal 1 - 10; positie aan 'buitenkant van spinnenweb' betekent hogere score

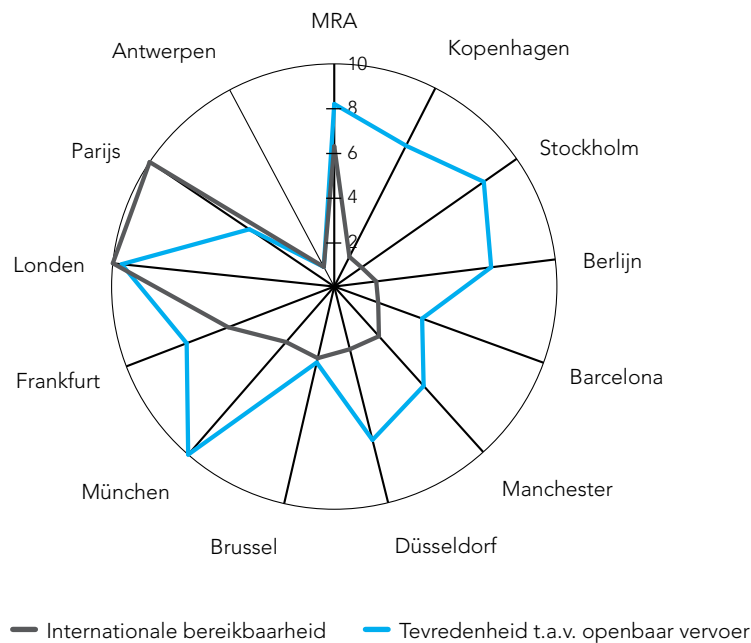

Bron: IMD, 2015

risico en opstartperiode. In figuur 3.17 is te zien dat de MRA relatief sterk scoort op deze vier factoren. Het niveau van talenkennis is in Nederland sterk ontwikkeld en scoort het hoogst van alle landen, direct gevolgd door Denemarken en Zweden. Wat betreft het algemene ondernemingsklimaat blijkt uit de cijfers dat Nederland als land gemiddeld scoort op het gemak om zaken mee te doen. Het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken scoren hoger dan Nederland. Het algehele investeringsrisico²¹ in Nederland en daarmee ook in de MRA staat op de tweede plaats na Zweden.

Figuur 3.18 'Bereikbaarheid' is een troef voor de MRA

Schaal 1 - 10; positie aan 'buitenkant van spinnenweb' betekent hogere score

Bron: Eurostat, 2012; Airport Statistics, 2015

We zien dat zowel Barcelona als Parijs relatief laag scoort op deze factoren. Het opstarten van een bedrijf in Nederland verloopt relatief snel met gemiddeld vier procedures. Dit is een aanzienlijk lager aantal dan bijvoorbeeld in Duitsland, waar gemiddeld negen procedures nodig zijn. De categorie laat zien dat de MRA zich op de locatiefactoren positief onderscheidt van de benchmarksteden en deze factoren ook goed kan inzetten in haar strategie om bedrijven naar de regio te trekken. Het sterke ondernemingsklimaat sluit aan op de eerder besproken goede score op het aantrekken van hoofdkantoren in de MRA.

Bereikbaarheid

Bij de categorie bereikbaarheid wordt gekeken naar de internationale bereikbaarheid en de tevredenheid over het openbaar vervoer. Dit is weergegeven in figuur 3.18. Voor de internationale bereikbaarheid is gekeken naar het aantal directe vluchten per week naar de Verenigde Staten voor de steden New York, Atlanta en Los Angeles tezamen. Parijs en Londen scoren het hoogst met beide 135 directe vluchten per week naar deze Amerikaanse steden. De MRA volgt met 79 directe vluchten per week. Men is zeer tevreden over het openbaar vervoer in de MRA, waarbij 80 procent van de respondenten van de het onderzoek Urban Audit (Eurostat) redelijk tot zeer tevreden is. De MRA scoort gelijk met Stockholm maar blijft achter op Londen (84 procent) en München (85 procent). De tevredenheid over het openbaar vervoer is het laagst in Antwerpen met 60 procent. Een goede bereikbaarheid sluit aan op de gewenste kwaliteiten voor het aantrekken van hoofdkantoren en internet-datacentra waar de MRA hoog op scoort. Door de relatief hoge score op de locatiefactoren in deze categorie kan de MRA ook deze goed inzetten in haar strategie om bedrijven naar de regio aan te trekken.

²¹ Het investeringsrisico betreft een score gebaseerd op de economische beoordeling, politieke beoordeling, structurele beoordeling, toegang tot kapitaal, kredietratings en schuldindicatoren (IMD, 2015).

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de recente ontwikkelingen in de belangrijkste sectoren van de MRA beschreven. Hieruit kan geconcludeerd worden dat Specialistische zakelijke diensten en Vervoer en opslag zich hebben 'herpakt' na een negatieve gemiddelde groei in de periode 2009 - 2013. De groei in beide sectoren in de periode 2010 - 2014 is evenwel lager dan de gemiddelde groei in de MRA. Ook de groei in de sector Financiële diensten is lager dan het MRA-gemiddelde. De sector Informatie en communicatie kampt voornamelijk met krimp. Met andere woorden, een aantal belangrijke 'groeimotoren' van de MRA groeit momenteel niet op het niveau van vóór de crisis. Alleen Groothandel en Overige zakelijke diensten groeiden bovengemiddeld. Deze sectoren kennen een hoge productiviteitsgroei. Er is daarmee sprake van een duidelijk concurrentievoordeel, anders dan bijvoorbeeld Horeca, waar groei vooral het gevolg is van toegenomen vraag.

Zakelijke diensten zijn dus relatief sterk vertegenwoordigd in de MRA, en vormen ook een relatief sterk samenhangend geheel dankzij onderlinge leveringen. Een groot deel van de toegevoegde waarde van sectoren in de MRA wordt gecreëerd door het leveren van goederen en diensten van sectoren aan elkaar. Daarnaast creëert de MRA ook toegevoegde waarde in Overig Nederland. De sector Vervoer en opslag maakt bijvoorbeeld relatief veel gebruik van producten uit de Industrie. Deze is grotendeels buiten de MRA gevestigd.

Van alle buitenlandse investeringen in Nederland komt gemiddeld 38 procent terecht in de MRA, waarbij zelfs 68 procent van de internet-datacentra zich in de MRA vestigt. Ook ten opzichte van andere Europese stedelijke regio's trekt de MRA een groot aandeel internet-datacentra aan. Dit heeft de MRA onder andere te danken aan de AMS-IX en NL-IX, de Amsterdamse glasvezelnetwerken, de betrouwbare elektriciteitsvoorziening en goede internationale bereikbaarheid (Schiphol). Deze sterke kwaliteiten kan de MRA goed inzetten in haar op buitenlandse bedrijven gerichte acquisitiestrategie.

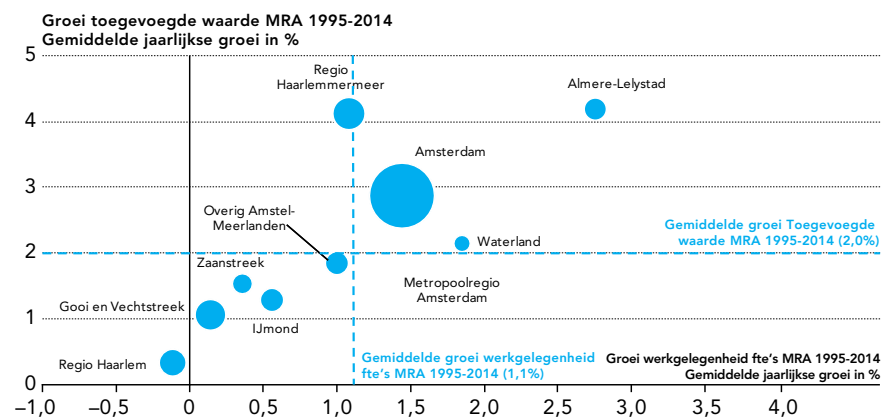
Op enkele punten bestaat er een verschil in perceptie tussen bedrijven die hier al gevestigd zijn en bedrijven die dat (nog) niet zijn. Positief is dat de grootste kansen liggen in het aantrekken van sales- & marketingkantoren van bedrijven die hier nog niet zijn gevestigd en dat een sales- & marketingkantoor vaak ook een eerste investering betreft. Vervolginvesteringen vinden vaak plaats in de vorm van een hoofdkantoor. Dit past goed in de positieve perceptie die al gevestigde bedrijven hebben van de aantrekkelijkheid van het vestigingsklimaat voor hoofdkantoren in de MRA. Accountmanagement is hierbij voor de MRA een belangrijk middel.

4. Kerncijfers per deelregio

- Hoogste economische groei in Amsterdam en Regio Haarlemmermeer
- In alle deelregio's groeit economie; werkgelegenheid stijgt minder snel
- Werkloosheid hoogst in Amsterdam, Almere-Lelystad en Zaanstreek
- Beroepsbevolking Amsterdam, Regio Haarlem en Overig Amstel-Meerlanden relatief hoogopgeleid; Zaanstreek, Waterland en IJmond lager opgeleid
- Amsterdam en Regio Haarlemmermeer zijn vooral werkregio's; andere deelregio's vervullen met name woonfunctie

In dit hoofdstuk kijken we in detail naar de negen deelregio's van de Metropoolregio Amsterdam (MRA). Leidraad hierbij zijn de belangrijkste economische kerncijfers, zoals omvang en groei van de toegevoegde waarde²², de economische ontwikkeling per sector, de arbeidsmarkt en de pendelstromen van forensen. De analyse beslaat de periode 1995 tot en met 2014, en voor 2015 en 2016 worden prognoses gegeven. Elke paragraaf vormt zo een bondige economische verkenning per deelregio.

Figuur 4.1 Tussen 1995 en 2014 groeide werkgelegenheid in bijna alle deelregio's... Toegevoegde waarde (verticale as) en werkgelegenheid fte's (horizontale as); gemiddelde jaarlijkse groei in procenten, 1995 - 2014; omvang toegevoegde waarde (grootte van bol), 1995

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

22 Gebaseerd op nieuwe CBS-cijfers na de 'Revisie 2014'; zie bijlage 5.

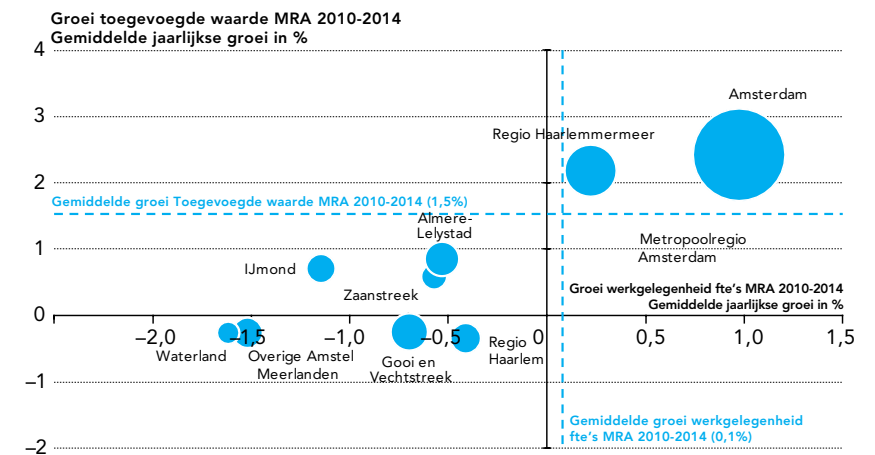
Voordat we de deelregio's afzonderlijk onder de loep nemen, vergelijken we ze onderling op enkele belangrijke criteria, zoals werkgelegenheid en de groei van de toegevoegde waarde. We vragen ons daarbij af of de Grote Recessie de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in de MRA heeft veranderd. Ook blikken we vooruit op 2015 en 2016.

Ruimtelijke spreiding van economische activiteit, voor en na de Grote Recessie

De economische ontwikkeling in de MRA verschilt per deelregio. Amsterdam en Regio Haarlemmermeer bepalen al jaren in belangrijke mate het groeitempo van de gehele MRA. Heeft de Grote Recessie, die zich in volle omvang manifesteerde in 2009, invloed gehad op de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in de MRA? Figuur 4.1 en 4.2 beantwoorden deze vraag. In beide figuren worden zowel de gemiddelde groei in toegevoegde waarde als de werkgelegenheid van de deelregio's en de MRA als geheel weergegeven. De eerste figuur betreft de periode 1995 - 2014 en de tweede figuur de jaren na het begin van de Grote Recessie (2010 - 2014).

Figuur 4.2 ...maar sinds recessie groeit werkgelegenheid alleen in Amsterdam en Regio Haarlemmermeer

Toegevoegde waarde (verticale as) en werkgelegenheid fte's (horizontale as); gemiddelde jaarlijkse groei in procenten, 2010 - 2014; omvang toegevoegde waarde (grootte van bol), 2014

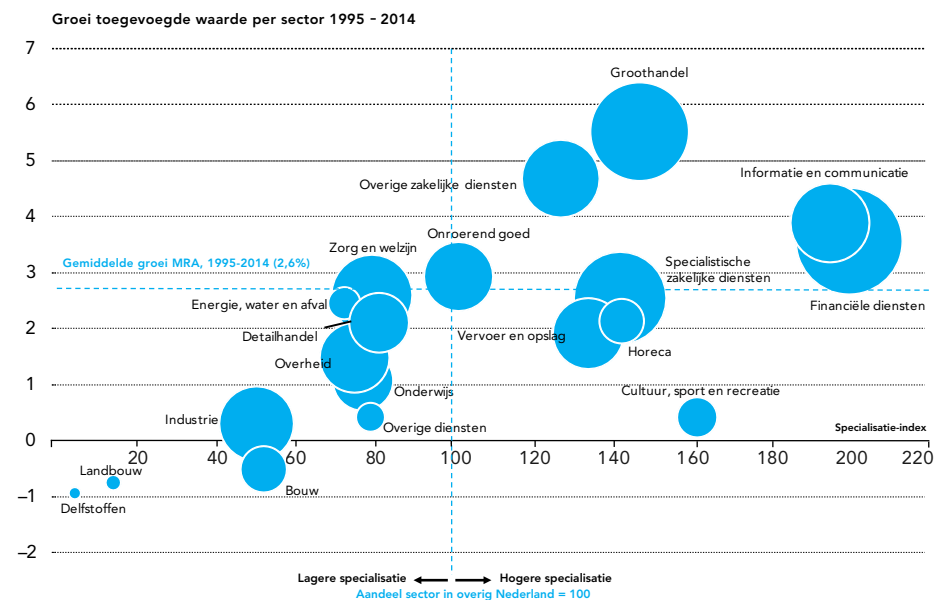

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

De grootste verandering sinds de recessie vindt plaats in Almere-Lelystad. Gedurende de gehele periode 1995 - 2014 groeide Almere-Lelystad het snelst van alle deelregio's. Maar vanaf 2010 was de groei van Almere-Lelystad gemiddeld zo'n 0,7 procentpunt lager dan die van de MRA als geheel. Dit hangt, naast conjuncturele ontwikkelingen, samen met een vertraging van de bevolkingsgroei in Almere-Lelystad. Recentelijk is dit groeitempo voor het eerst ook onder dat van de MRA komen te liggen (hierover meer in paragraaf 4.1).

Daarnaast valt op dat sinds de recessie de economische groei zich in toenemende mate concentreert in Amsterdam en rond de geclusterde handels- en logistieke bedrijvigheid in Regio Haarlemmermeer. In 2014 genereerden Amsterdam en Regio Haarlemmermeer tezamen 63 procent van het brp en huisvestten deze deelregio's ongeveer 58 procent van de totale werkgelegenheid in de MRA. In de jaren vlak voor de recessie was dat ongeveer 60 procent van het brp en 56 procent van de werkgelegenheid. Het gezamenlijke werkgelegenheidsaandeel van Amsterdam en Regio

Figuur 4.3 De sterkste sectoren groeien het snelst tussen 1995 en 2014
 Toegevoegde waarde; specialisatie-index, 2014 (horizontale as); gemiddelde groei, 1995 - 2014 (verticale as); omvang (grootte van bol), 2013

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Haarlemmermeer is vanaf 1995 tot aan de recessie nagenoeg constant gebleven. Daarentegen is hun gezamenlijke aandeel in het brp van de MRA al vanaf 2002 continu gestegen. Dit duidt op een grotere productiviteitstoename dan in de andere deelregio's. Een ander opvallend gegeven is dat in de recessiejaren vier deelregio's krompen in termen van toegevoegde waarde: Regio Haarlem, Overig Amstel-Meerlanden, Waterland en Gooi en Vechtstreek. Zodoende is na 2009 het verschil tussen 'de economische kern' van de MRA (Amsterdam en Regio Haarlemmermeer) en de overige deelregio's toegenomen.²³

Vooruitzichten 2015 en 2016

Met het aanhoudende economisch herstel (zie hoofdstuk 1) is de verwachting dat zowel in 2015 als 2016 alle deelregio's groeien. Dit is een duidelijke verbetering sinds de 'tweede dip' in 2012 waarna alleen Amsterdam en Regio Haarlemmermeer groeiden. Toen hadden vooral Regio Haarlem, Overig Amstel-Meerlanden en Waterland te maken met een bovengemiddeld sterke krimp. De economische groei blijft voorlopig nog het sterkst in Amsterdam en Regio Haarlemmermeer.

Net als in de gehele MRA houdt de werkgelegenheid in de deelregio's geen gelijke tred met de groei van de toegevoegde waarde. Met andere woorden: de economie groeit, maar de arbeidsmarkt reageert vertraagd. Dit komt deels doordat het herstel nog relatief pril is (werkgevers laten bijvoorbeeld eerst hun personeel overwerken voor ze nieuwe mensen aannemen), maar ook doordat het aanbod van arbeid toeneemt als gevolg van het economisch herstel (niet-actieven zien weer kansen en zoeken de arbeidsmarkt op; zie ook paragraaf 2.5). Evengoed zien alle regio's de werkloosheid niet verder oplopen of afnemen, met uitzondering van Regio Haarlemmermeer, waar de werkloosheid naar verwachting oploopt.

²³ In hoofdstuk 5 wordt dieper ingegaan op verschillen in stedelijke groei, in samenhang met een breder historisch perspectief op de bevolkingsdynamiek en de opkomst van de kenniseconomie. Naast de recessie en het economische profiel (de sectorstructuur) van iedere deelregio, blijken ook de bevolkingsdynamiek en specifieke voorkeuren voor woon- en werklocaties een belangrijke rol te spelen.

Voorts blijft de werkloosheid in Almere-Lelystad, Amsterdam en Zaanstreek in 2015 en 2016 hoger dan gemiddeld in de MRA. De werkgelegenheidsgroei bestaat – vooral in dienstensectoren – voornamelijk uit flexibele (parttime)banen. Om deze reden komt de groei duidelijker naar voren wanneer wordt gekeken naar de ontwikkeling in het aantal werkzame personen. Daarin worden deeltijdwerkers (waaronder zzp'ers) namelijk wel volledig meegeteld. In de volgende paragrafen waarin telkens een deelregio centraal staat (paragraaf 4.1 tot en met 4.9), staat in de tabellen met kerncijfers de werkgelegenheidsgroei uitgedrukt in zowel werkzame personen als in het totale arbeidsvolume in voltijdbanen. Vooral in deelregio's met een ruime vertegenwoordiging van dienstensectoren, zoals Amsterdam en Regio Haarlem, is het verschil in groeitempo tussen beide variabelen goed zichtbaar.

Referentie: specialisatie en sectorale ontwikkeling MRA, 1995 - 2014
 In de komende paragrafen belichten we onder andere hoe het specialisatiepatroon van de MRA doorwerkt in de deelregio's. Ter referentie staat in figuur 4.3 daarom (nogmaals) het specialisatiepatroon van de MRA. Anders dan in hoofdstuk 3 is hierin de gemiddelde groei weergegeven voor de periode 1995 - 2014, aangezien deze periode ook wordt gehanteerd in de bespreking per deelregio.

4.1 Almere-Lelystad

Kerncijfers

De economie van Almere-Lelystad heeft na de Grote Recessie een omslagpunt bereikt. Na een aantal jaren van economische krimp en een daling van de werkgelegenheid, kende 2014 weer economische groei die lijkt aan te houden in 2015 en 2016. Wel moeten beide steden rekening houden met een afnemende bevolkingsgroei. De relatief hoge bevolkingsgroei in de periode 1995 - 2014 was een belangrijke motor voor de economische ontwikkeling in Almere en Lelystad. Het tempo van deze 'uitbreidingsgroei' zwakt vermoedelijk verder af, waardoor deze bron van economische groei in kracht afneemt.

Economische ontwikkeling per sector

De economie van Almere-Lelystad wordt gedomineerd door dienstverlening, zowel in commerciële als publieke sectoren. Overige zakelijke diensten, Groothandel, Zorg en welzijn, Overheid en Onderwijs zijn gezamenlijk goed voor bijna de helft van de toegevoegde waarde van Almere-Lelystad. De zorgsector is ongeveer gelijk verdeeld over Almere en Lelystad; voor de overige economische activiteiten ligt het zwaartepunt van de bedrijvigheid in Almere (zie ook figuur 4.6). Met dit economisch profiel sluit de

Tabel 4.1 Kerngegevens Almere-Lelystad

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	mln euro	7.623	6,8	2,7	1,8	-0,6	-1,5	2,0	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	91	7,6	0,3	-0,7	-0,6	-1,4	-0,2	+	+
Werkzame personen	x 1.000	116	8,5	0,7	-1,8	1,9	-1,4	-0,1	+	+
Bevolking	x 1.000	273	11,3	1,2	1,1	1,0	0,7	0,4	0,8	0,7
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	206	11,2	0,5	1,5	1,5	1,5	0,5	0,8	0,7
Beroepsbevolking	x 1.000	147	11,3	-1,4	0,7	2,8	2,0	-2,0	0,9	0,8
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	131	10,9	-2,2	1,5	0,0	0,0	-3,0	1,8	0,8
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	71,4	-	72,4	71,9	72,8	73,2	71,4	71,4	71,5
Werkloosheid	in %	10,2	-	6,3	5,6	7,5	10,0	10,2	10,1	10,1

* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

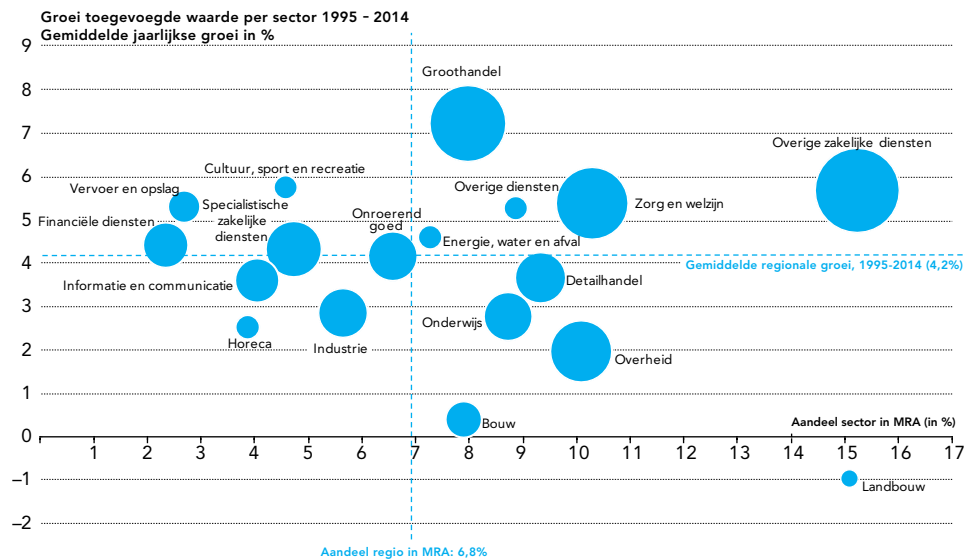
Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

arbeidsvraag in Almere-Lelystad goed aan op het gemiddelde opleidingsniveau van de eigen beroepsbevolking. De sterk vertegenwoordigde sector Overige zakelijke diensten – waaronder verhuur van roerende goederen, uitzendbureaus, reisbureaus en administratiekantoren – moest tijdens en na de Grote Recessie een flink aantal banen schrappen. De vooruitzichten voor deze sector zijn echter met het aantrekken van de economie weer gunstig, wat mogelijk tot nieuwe banen leidt.

Groothandel groeide in de periode 1995 - 2014 stabiel, hoewel de sector een kortdurende inzinking kende tijdens de recessie. Samen met Zorg en welzijn en (de aantrekkende vraag in) zakelijke diensten, is Groothandel een van de aanjagers van de huidige en vermoedelijk ook de toekomstige economische groei van Almere en Lelystad. Vooral in Lelystad blijken zowel Groothandel als Detailhandel bovengemiddeld te groeien. Daarnaast is de sector Specialistische zakelijke diensten in Lelystad in opkomst (hieronder

Figuur 4.4 Overige zakelijke diensten domineren in Almere-Lelystad

Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

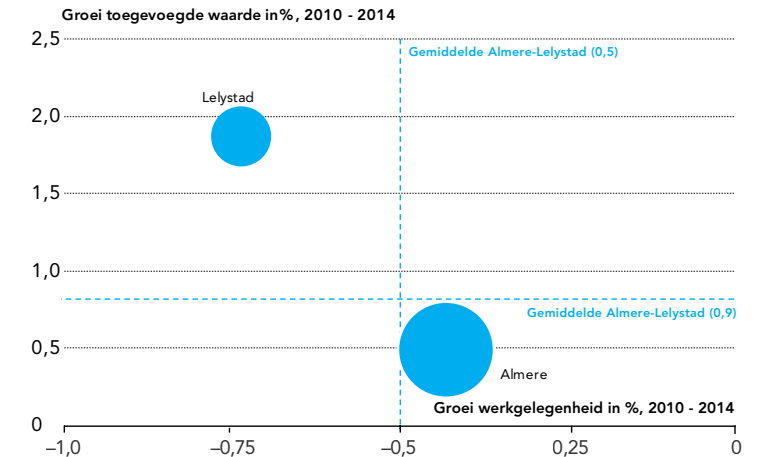
vallen diensten van advocaten, architecten, reclamebureaus en onderzoek en consultancy). Met name deze drie sectoren zorgden ervoor dat Lelystad vanaf 2010 sneller groeide dan Almere (zie figuur 4.5).

Arbeidsmarkt

Een uitdaging voor Almere-Lelystad blijft de relatief hoge werkloosheid, die zich in 2015 en 2016 lijkt te stabiliseren op een iets lager niveau dan in 2014. De werkloosheid in Almere-Lelystad is hoger dan het MRA-gemiddelde. Dit komt met name door extra werkzoekenden uit het – voorheen – niet-actieve deel van de potentiële beroepsbevolking. Door hernieuwde motivatie van mensen om zich te melden als werkzoekende, is het arbeidsaanbod relatief snel gestegen terwijl de vraag naar arbeid achterbleef. In 2012 groeide het aantal werkzame personen weliswaar, maar bleef de werkzame beroepsbevolking van Almere-Lelystad nagenoeg van gelijke omvang. Dit betekent dat de nieuwe banen toen vooral werden opgevuld door inkomende forensen.

Figuur 4.5 Tussen 2010 en 2014 groeide Lelystad sneller dan Almere

Toegevoegde waarde (verticale as) en werkgelegenheid fte's (horizontale as); gemiddelde jaarlijkse groei in procenten, 2010 - 2014; omvang toegevoegde waarde (grootte van bol), 2014

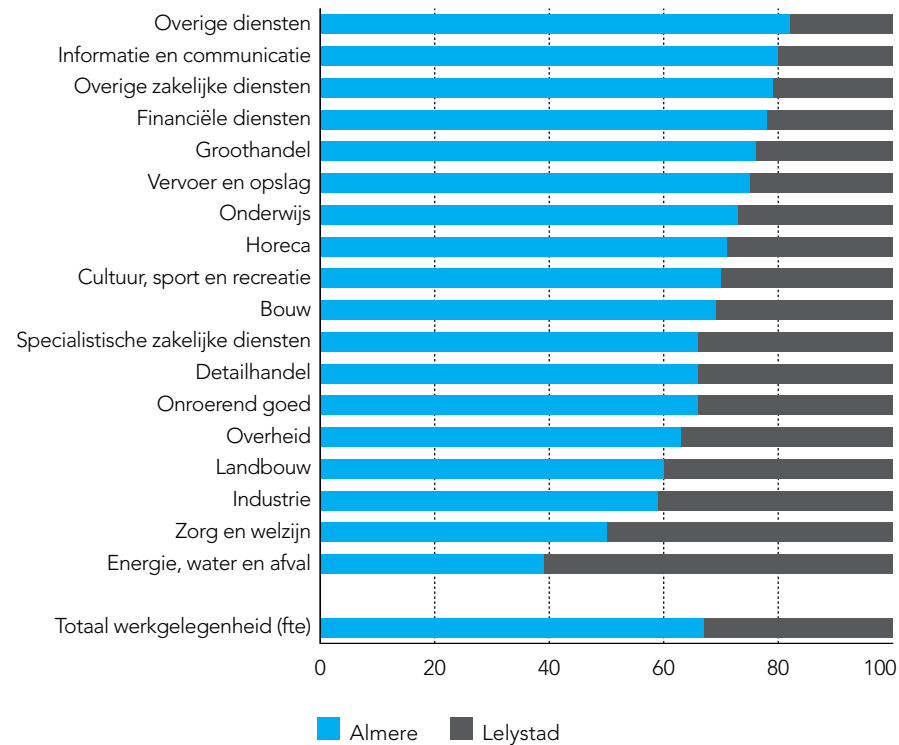
Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.7 laat zien dat de beroepsbevolking van Almere-Lelystad uit meer laag- en middelbaar opgeleiden bestaat dan gemiddeld in de MRA. In de Economische Verkenningen MRA 2015 is gebleken dat de meest hardnekkige werkloosheid in Almere-Lelystad zich dan ook in deze twee groepen bevindt. De hoge werkloosheid is deels het gevolg van het gebrek aan banen in de eigen regio, maar is ook voor een deel toe te wijzen aan de werkgelegenheid in andere regio's is. Almere en Lelystad kennen namelijk een netto uitgaande forensenstroom naar andere MRA-regio's (zie figuur 4.8).

Pendelstromen

Almere-Lelystad kent netto circa 15 duizend meer uitgaande forensen dan inkomende. Het lokale arbeidsaanbod vanuit de

Figuur 4.6 Meeste werkgelegenheid bevindt zich in Almere
Arbeidsvolume (fte's) per sector; aandeel in procenten; Almere en Lelystad; 2014

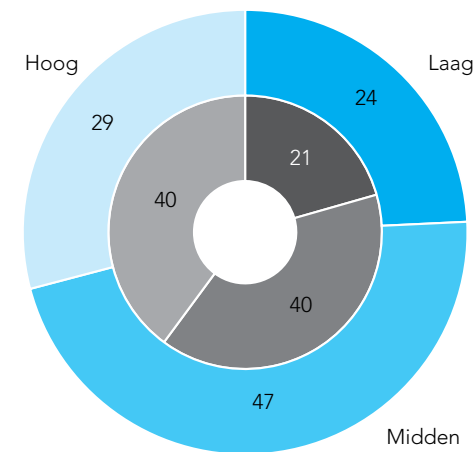

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

beroepsbevolking (147 duizend personen) is dan ook groter dan de lokale arbeidsvraag (116 duizend werkzame personen). Almere en Lelystad hebben binnen de MRA dus vooral een woonfunctie. In totaal werkt iets minder dan de helft van de werkzame inwoners van Almere en Lelystad (68 duizend personen) in hun eigen deelregio.

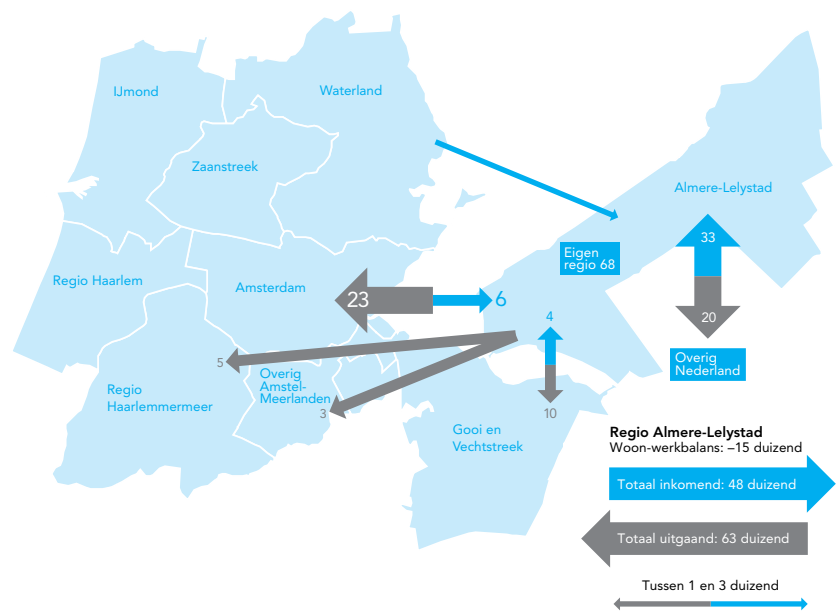
Figuur 4.8 toont de pendelstromen van en naar Almere-Lelystad. Binnen de MRA zijn vooral Amsterdam, Gooi en Vechtstreek en Regio Haarlemmermeer belangrijke werkregio's voor inwoners van Almere en Lelystad. De meeste uitgaande forensen reizen naar Amsterdam. Daarnaast hebben zo'n 20 duizend inwoners een baan in plaatsen buiten de MRA. Overigens is de inkomende forensenstroom vanuit de rest van het land groter. Per saldo woont ongeveer 28 procent van de werkzame personen in Almere-Lelystad buiten de MRA. Binnen de MRA onderhouden Almere en Lelystad vooral een arbeidsmarktrelatie met nabijgelegen deelregio's. De pendelstromen van en naar de verder afgelegen regio's IJmond, Regio Haarlem en Zaanstreek zijn verwaarloosbaar klein.

Figuur 4.7 Almere-Lelystad heeft veel middelbaar opgeleiden
Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Almere-Lelystad (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.8 Meeste forensen uit Almere-Lelystad werken in Amsterdam
 Inkomende en uitgaande pendel Almere-Lelystad; x 1.000 personen; 2014

Bron: TNO/NEO Observatory

4.2 Amsterdam

Kerncijfers

Amsterdam heeft de grootste economie van de MRA. Ook in 2015 en 2016 groeit de toegevoegde waarde van de hoofdstad sneller dan het MRA-gemiddelde. Naast breder gedragen en aanhoudend herstel in (diensten)sectoren die ruim vertegenwoordigd zijn in Amsterdam (zoals Financiële diensten), groeit de economie van Amsterdam ook dankzij een groeiende bevolking. De stad blijft als nieuwe woonplaats een grote aantrekkingskracht uitoefenen op veelal jonge, hoogopgeleide mensen. Al enige jaren bestaat meer dan de helft van de beroepsbevolking uit hoogopgeleiden (zie figuur 4.10).

Economische ontwikkeling per sector

Figuur 4.9 toont de economische ontwikkeling per sector op de lange termijn (1995 - 2014). De dominante positie van Amsterdam in het brp van de MRA komt in figuur 4.9 tot uiting in de omvang van de meeste sectoren. De 'kleine' sectoren in Amsterdam hebben nog altijd een aandeel in het MRA-totaal dat ligt tussen de 25 en 30 procent. Amsterdam huisvest een aantal grote en bovengemiddeld snel groeiende dienstensectoren waarin de MRA een comparatief voordeel heeft ten opzichte van de rest van Nederland: Financiële

Tabel 4.2 Kerngegevens Amsterdam

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	mln euro	53.612	47,7	5,0	4,2	0,3	1,6	1,1	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	534	44,8	1,6	2,9	-0,2	0,8	-0,2	+	+
Werkzame personen	x 1.000	574	42,1	2,1	2,5	0,4	-0,7	0,0	+	+
Bevolking	x 1.000	816	33,7	1,6	1,5	1,2	1,3	1,4	1,3	1,3
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	639	34,8	0,7	1,3	1,6	2,1	1,3	1,3	1,3
Beroepsbevolking	x 1.000	456	35,0	0,0	1,4	3,3	2,5	1,1	1,4	1,9
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	417	34,7	-0,3	1,0	2,5	0,7	1,5	1,5	2,1
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	71,4	-	70,0	70,1	71,2	71,5	71,4	71,5	71,9
Werkloosheid	in %	8,6	-	6,2	6,6	7,3	8,9	8,6	8,5	8,4

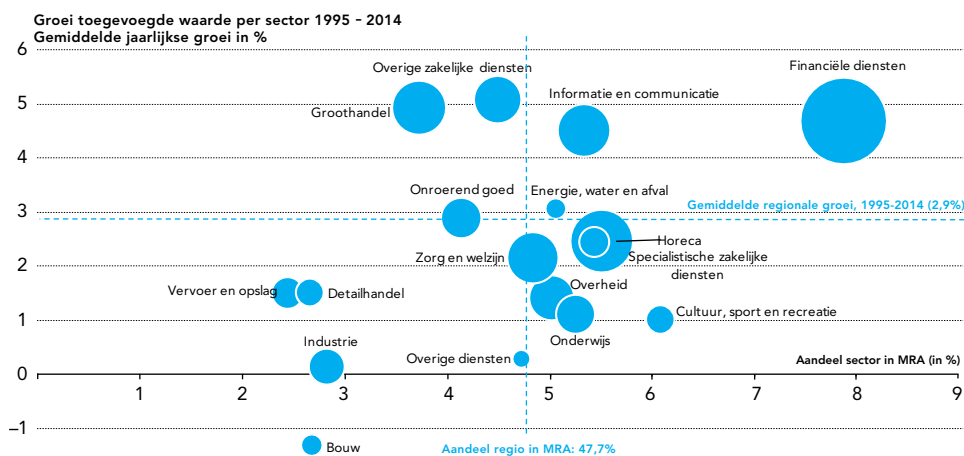
* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

diensten, Informatie en communicatie, Overige diensten en Specialistische zakelijke diensten.

Meer recent, tussen 2010 en 2014, groeide de sector Financiële diensten minder hard in vergelijking met andere dienstensectoren. Financiële diensten groeide in deze periode ongeveer even snel als het stedelijk gemiddelde, terwijl met name Overige zakelijke diensten meer dan bovengemiddeld groeide. Voor Financiële diensten is de recessie een kantelpunt gebleken. Na 2009 herstructureert de sector en gaat er relatief veel werkgelegenheid verloren. Ook Horeca en Groothandel maakten een gunstige ontwikkeling door. Daarnaast kende de sector Industrie in Amsterdam een positieve groei. Uit CBS-cijfers blijkt een forse herstelgroei in 2012, die vervolgens doorzette in 2013 en 2014. Gecorrigeerd voor inflatie is de omvang van de industriële toegevoegde waarde in 2014 ongeveer op hetzelfde niveau als dat in 2000. Naast de voedingsmiddelenindustrie blijken het vooral 'oude' ambachten te zijn die bovengemiddeld groeiden: kledingindustrie (met schoenen en lederwaren in het kielzog), meubelindustrie en houtindustrie. De hernieuwde groei in de maakindustrie kan te maken hebben met de opkomst van de zogeheten Smart Industry, waarin ICT-toepassingen, inzet van robots

Figuur 4.9 Financiële diensten domineren de economie van Amsterdam
Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.
Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

en 3D-printing bijvoorbeeld kleine volumes van unieke ontwerpen mogelijk maken.

Arbeidsmarkt

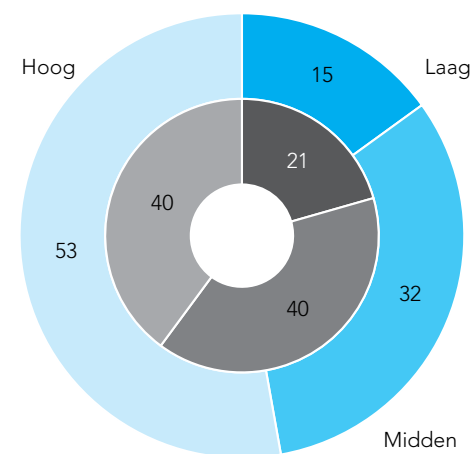
Vooralsnog groeit ook in Amsterdam de werkgelegenheid minder snel dan dat de economie zich herstelt. De werkloosheid daalt slechts zeer beperkt tot 8,4 procent, een percentage dat boven het MRA-gemiddelde ligt.

In 2015 en 2016 neemt het aantal nieuwe banen toe, maar er melden zich ook meer mensen op de arbeidsmarkt. Hiervoor zijn verschillende redenen denkbaar, waaronder het strenger toewijzen van (bijstands)uitkeringen. Daarnaast drijft wellicht de behoefte aan financiële zekerheid – ook al herstelt het consumentenvertrouwen zich – meer mensen naar de arbeidsmarkt. Tot slot zorgt de hogere pensioenleeftijd ervoor dat meer mensen langer blijven werken.

Pendelstromen

Amsterdam functioneert als een magneet op arbeidskrachten uit (bijna) alle deelregio's van de MRA. Met uitzondering van Regio Haarlemmermeer levert elke deelregio een netto inkomende forensenstroom. Het verschil tussen het aantal werkenden in

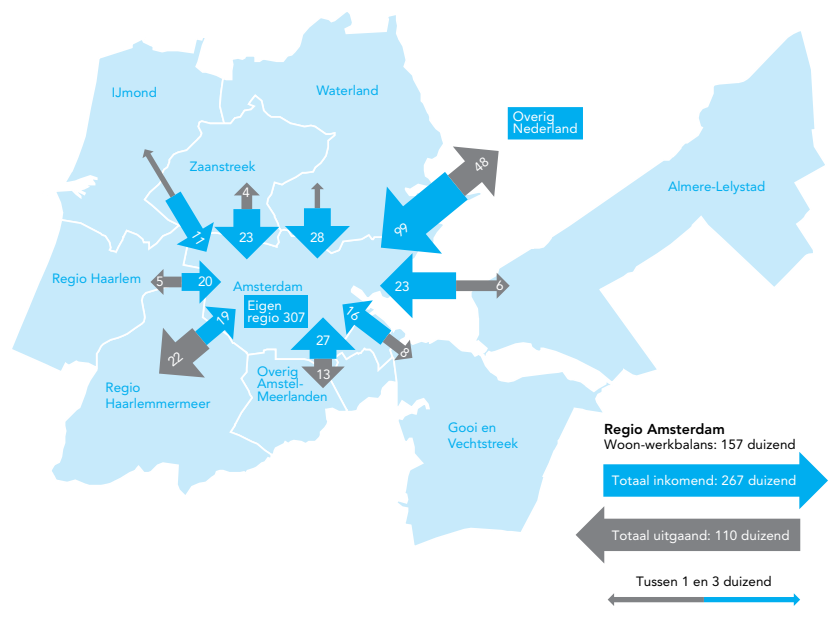
Figuur 4.10 Amsterdam heeft relatief veel hoogopgeleiden
Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Amsterdam (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Amsterdam en het aantal werkzame inwoners bedraagt 157 duizend personen. Dit is tevens de omvang van de netto (inkomende) pendelstroom die bovenop de 307 duizend Amsterdammers komt die in de eigen stad werken. Bijna twee derde van deze inkomende pendelstroom betreft mensen die niet in de MRA wonen maar in andere delen van Nederland. Amsterdam is dus een goed bereikbare werkstad voor inwoners uit de rest van de MRA en Nederland. De meeste forensen uit de MRA komen uit Waterland, Overig Amstel-Meerlanden, Zaanstreek, Almere-Lelystad en Regio Haarlem. De omgekeerde stroom, van Amsterdam naar een MRA-deelregio, is in al deze gevallen aanzienlijk kleiner. Als Amsterdammers ergens anders werken, is dit vaak ook buiten de MRA. Ongeveer 43 procent van de uitgaande pendelstroom (48 duizend personen) gaat naar de rest van Nederland.

Figuur 4.11 Amsterdam werkt als een magneet voor forensen
Inkomende en uitgaande pendel Amsterdam; x 1.000 personen; 2014*

* Na verwerking van nieuwe CBS-cijfers over het aantal werkzame personen per regio wijkt de inkomende pendelstroom vanuit de rest van Nederland naar Amsterdam sterk af van de stroom zoals weergegeven in eerdere edities van de Economische Verkenningen MRA.

Bron: TNO/NEO Observatory

4.3 Gooi en Vechtstreek

Kerncijfers

Het neergaande tij in deelregio Gooi en Vechtstreek lijkt te zijn gekeerd. Na een groei van de toegevoegde waarde van 1,9 procent in 2014, is de prognose voor de jaren 2015 en 2016 eveneens positief. Dit is een ommekeer in vergelijking met de periode 1995 - 2014, waarin Gooi en Vechtstreek achteropliep bij de andere deelregio's van de MRA.

Economische ontwikkeling per sector

Informatie en communicatie blijft de grootste sector in Gooi en Vechtstreek, niet in de laatste plaats dankzij de aanwezigheid van de Nederlandse mediahoofdstad: Hilversum. Informatie en communicatie is met een gemiddelde groei van 4,0 procent per jaar in de periode 1995 - 2014 ook de sterkst groeiende sector in deze regio. In totaal herbergt Gooi en Vechtstreek rond de 20 procent van de totale sector Informatie en communicatie in de MRA. Dit is een groot aandeel in vergelijking met de bijdrage van 7,9 procent van Gooi en Vechtstreek aan de totale toegevoegde waarde van de MRA. De sectoren Specialistische zakelijke diensten, Groothandel en Zorg en welzijn dragen ook substantieel bij aan de economie van Gooi en Vechtstreek.

Tabel 4.3 Kerngegevens Gooi en Vechtstreek

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	mln euro	8.877	7,9	-0,5	0,1	-2,1	-0,6	1,9	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	104	8,7	-1,8	-1,0	-0,3	-0,4	0,0	-	+
Werkzame personen	x 1.000	122	8,9	-2,0	-0,2	-0,1	-0,7	0,0	-	+
Bevolking	x 1.000	246	10,2	0,2	0,3	0,1	0,0	0,3	0,2	0,3
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	179	9,8	0,0	0,0	0,0	0,6	0,0	0,2	0,3
Beroepsbevolking	x 1.000	125	9,6	-0,8	-0,8	2,4	0,0	-0,8	0,8	1,1
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	117	9,7	-1,7	-0,8	1,7	-0,8	-0,8	-0,1	1,1
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	69,8	-	69,7	69,1	70,8	70,4	69,8	70,2	70,8
Werkloosheid	in %	7,2	-	4,5	4,7	5,2	6,6	6,9	7,2	7,2

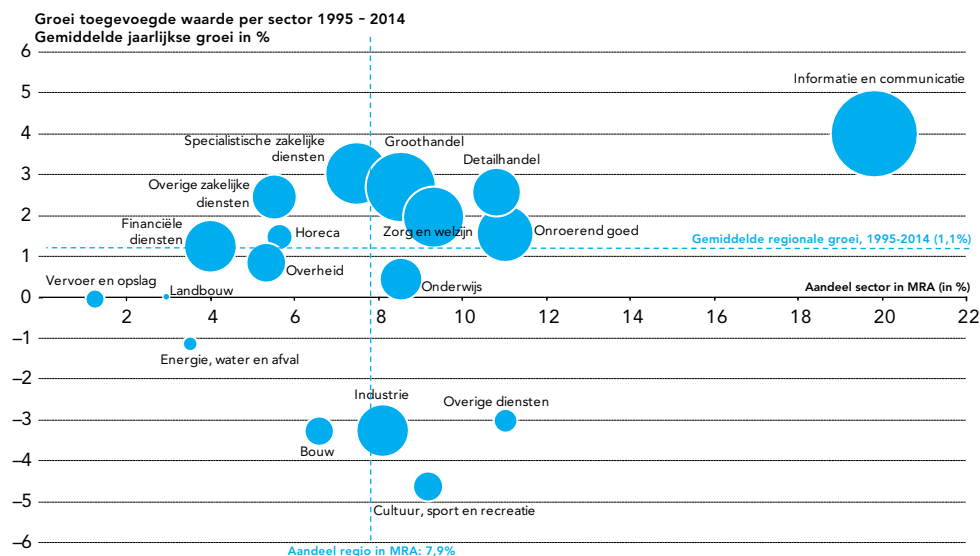
* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

Arbeidsmarkt

Ook de werkgelegenheid in Gooi en Vechtstreek lijkt een omslagpunt te hebben bereikt. In 2014 is de werkgelegenheid na jaren van krimp voor het eerst op peil gebleven (zie tabel 4.3). In sectoren met de meeste arbeidsplaatsen (Zorg en welzijn, Informatie en communicatie, Detailhandel en Specialistische zakelijke diensten) was al iets langer sprake van voorzichtige werkgelegenheids groei. De verwachting is dat deze ontwikkeling doorzet, waardoor de werkloosheid in 2015 en 2016 ook niet verder oploopt en uiteindelijk daalt. In 2014 nam de werkloosheid evengoed toe maar bevond deze zich nog wel onder het gemiddelde van de MRA. De opbouw van de beroepsbevolking in Gooi en Vechtstreek is vrijwel identiek aan de gemiddelde opbouw in de MRA.

Figuur 4.12 Informatie en communicatie dominant in Gooi en Vechtstreek
Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

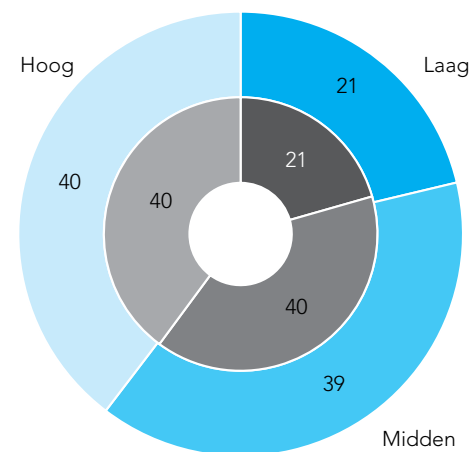
* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Pendelstromen

De arbeidsvraag in Gooi en Vechtstreek is ook in 2014 groter dan het lokale arbeidsaanbod, met een positief saldo van 5 duizend arbeidskrachten.²⁴ Bedrijven in Gooi en Vechtstreek hebben dus relatief veel mensen in dienst die in andere MRA-deelregio's en de rest van Nederland wonen. Binnen de MRA wisselt Gooi en Vechtstreek de meeste forensen uit met Amsterdam en Almere-Lelystad. Amsterdam is hierbij een belangrijke werkregio voor inwoners van Gooi en Vechtstreek. De grootste stromen, zowel inkomend als uitgaand, bestaan echter tussen Gooi en Vechtstreek en regio's buiten de MRA. Ongeveer de helft van de werkzame beroepsbevolking van Gooi en Vechtstreek woont en werkt in de eigen regio.

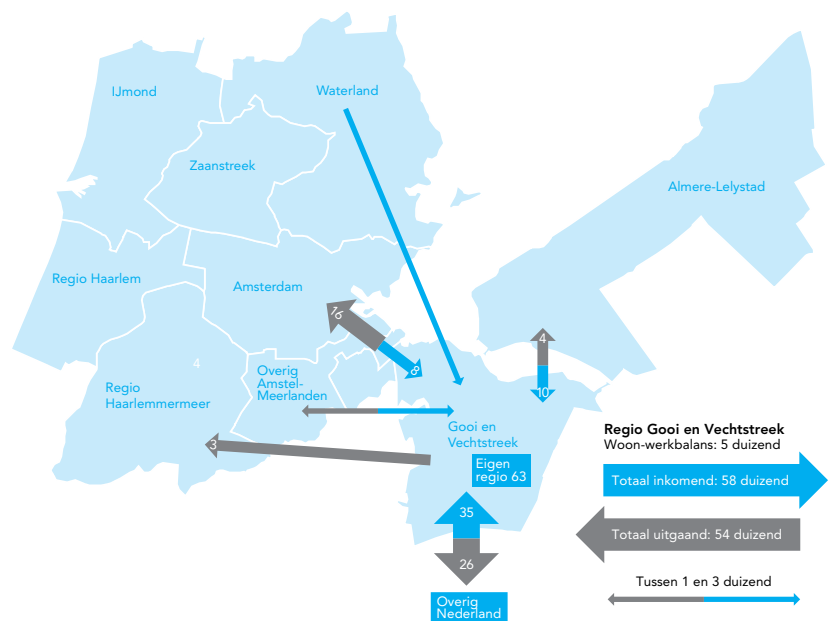
Figuur 4.13 Beroepsbevolking Gooi en Vechtstreek vrijwel gelijk aan die van MRA
Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Gooi en Vechtstreek (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

²⁴ Dit is een substantiële daling ten opzichte van 2013 waarover in de Economische Verkenningen MRA 2015 werd gerapporteerd. Toen constateerden we een woon-werkbalans van 23 duizend personen. De reden voor dit verschil is nieuw beschikbaar gekomen cijfermateriaal van het CBS. Als gevolg daarvan is de omvang van de pendelstromen met MRA-deelregio's en de rest van Nederland gewijzigd, maar het patroon van de belangrijkste pendelstromen niet.

Figuur 4.14 Gooi en Vechtstreek trekt veel forensen aan
 Inkomende en uitgaande pendel Gooi en Vechtstreek; x 1.000 personen; 2014

* Na verwerking van nieuwe CBS-cijfers over het aantal werkzame personen per regio wijkt de inkomende pendelstroom vanuit de rest van Nederland naar Amsterdam sterk af van de stroom zoals weergegeven in eerdere edities van de Economische Verkenningen MRA.

Bron: TNO/NEO Observatory

4.4 IJmond

Kerncijfers

De economie van IJmond presteert goed. De groei van de toegevoegde waarde in 2013 zette zich door in 2014 en de prognose voor de jaren 2015 en 2016 is positief. Ondanks deze gunstige ontwikkelingen was er tot en met 2014 sprake van een krimpende werkgelegenheid. De vooruitzichten voor de werkgelegenheidsontwikkeling in 2015 en 2016 zijn echter gunstiger. Wel zorgt de wereldwijde staalmarkt voor onzekerheid wat betreft de economische ontwikkeling van IJmond. Vanwege het belang van de metaalindustrie voor de regionale economie, is IJmond relatief gevoelig voor schokken op de wereldmarkt (bijvoorbeeld door overcapaciteit in China).

Economische ontwikkeling per sector

De grootste sector binnen IJmond is en blijft de (metaal)industrie. De vestiging van Tata Steel zorgt ervoor dat een relatief groot deel van de industriële bedrijvigheid in de MRA zich in IJmond bevindt. Evengoed is de economische groei in deze regio te danken aan relatief kleine sectoren als Onroerend goed, Groothandel, Detailhandel, Specialistische zakelijke diensten en Zorg en welzijn, sectoren die op de langere termijn bovengemiddeld presteren. De sector Energie, water en afval kende tussen 1995 - 2014 een zeer

Tabel 4.4 Kerngegevens IJmond

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	m/n euro	5.459	4,9	0,9	-0,8	-1,3	2,6	2,2	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	66	5,5	-2,6	-0,1	-1,3	-1,2	-0,5	+	+
Werkzame personen	x 1.000	83	6,1	-2,7	-0,2	0,2	-0,9	-0,5	+	+
Bevolking	x 1.000	194	8,0	0,5	0,4	0,1	0,0	0,1	-0,1	-0,1
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	145	7,9	0,0	0,7	0,7	0,7	0,0	-0,1	-0,1
Beroepsbevolking	x 1.000	103	7,9	-1,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,2	0,6
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	97	8,1	-1,0	0,0	1,0	-1,0	0,0	-0,4	0,4
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	71,0	-	71,1	70,6	71,5	71,0	71,0	71,2	71,7
Werkloosheid	in %	6,8	-	4,1	4,3	4,8	6,0	6,4	6,4	6,6

* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

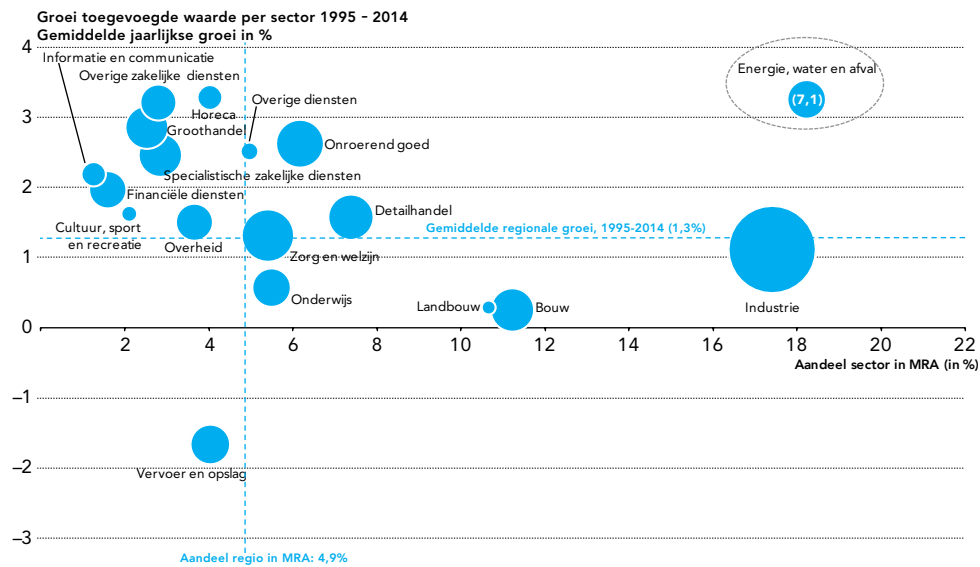
sterke groei (zo sterk dat de bol in figuur 4.15 eigenlijk buiten beeld zou vallen). De metaalindustrie is een energie-intensieve sector en het is aannemelijk dat de sterke groei van de energiesector hier (deels) mee samenhangt. Daarnaast kunnen jaar op jaar prijsfluctuaties van energie of variaties in gegeneerd (en geëxporteerd) vermogen een rol spelen in de economische ontwikkeling van deze sector. De toegevoegde waarde van deze sector heeft dan ook een behoorlijk volatiel verloop.

Arbeidsmarkt

De werkloosheid in IJmond is in 2014 iets opgelopen en volgde hiermee de trend die eerder was ingezet. De werkloosheid blijft echter relatief laag in vergelijking met het MRA-gemiddelde. De participatiegraad in IJmond blijft nagenoeg gelijk en schommelt rond de 71 procent, ongeveer gelijk aan die van de MRA. De beroepsbevolking in IJmond bevat meer laag- en middelbaar opgeleide arbeidskrachten dan de gehele MRA.

Figuur 4.15 IJmond is ijzersterk in Industrie

Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

NB. De sector Energie, water en afval valt met een gemiddelde groei van 7,1 procent eigenlijk buiten beeld.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

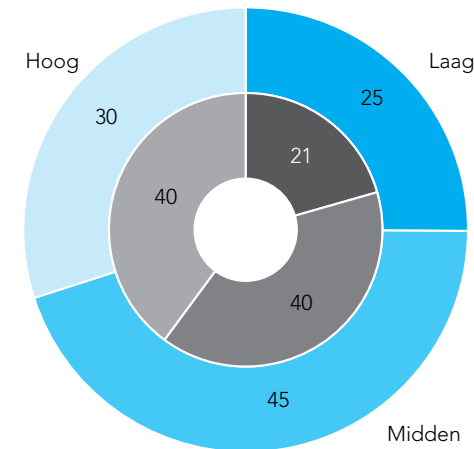
Pendelstromen

Iets meer dan de helft van de 97 duizend werkzame inwoners van IJmond werkt in de eigen regio. Van de uitgaande forensen blijft ruim 80 procent (36 duizend op 45 duizend personen) voor werk binnen de MRA. Werklocaties voor deze inwoners van IJmond zijn vooral Regio Haarlem (13 duizend personen) en Amsterdam (11 duizend personen). De grootste inkomende stroom forensen is afkomstig uit overige delen van Nederland. IJmond vervult vooral een woonfunctie. De lokale arbeidsvraag (het aantal werkzame personen van 83 duizend) is kleiner dan het aanbod uit de eigen beroepsbevolking. Hiermee komt IJmond uit op een netto uitgaande pendelstroom van 14 duizend personen.

Ook binnen de MRA is IJmond in 2014 een netto-leverancier van arbeidskrachten. Een uitzondering hierop vormt Waterland; met deze deelregio zijn de inkomende en uitgaande pendelstromen met elkaar in balans. Met de regio's Gooi en Vechtstreek en Almere-Lelystad is de arbeidsmarktrelatie verwaarloosbaar klein.

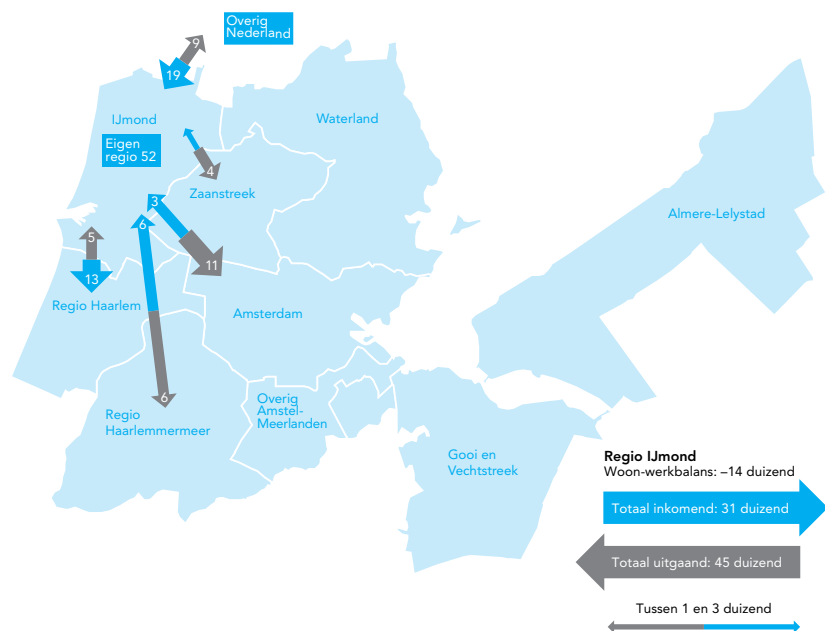
Figuur 4.16 IJmond is overwegend laag- en middelbaar opgeleid

Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; IJmond (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.17 Forensen uit IJmond werken vooral binnen MRA
 Inkomende en uitgaande pendel IJmond; x 1.000 personen; 2014

* Na verwerking van nieuwe CBS-cijfers over het aantal werkzame personen per regio wijkt de inkomende pendelstroom van uit de rest van Nederland naar Amsterdam sterk af van de stroom zoals weergegeven in eerdere edities van de Economische Verkenningen MRA.

Bron: TNO/NEO Observatory

4.5 Overig Amstel-Meerlanden

Kerncijfers

De economie van Overig Amstel-Meerlanden vaart een gunstige koers. In 2014 boekte de regio een voor de MRA bovengemiddelde groei van de toegevoegde waarde met tegelijkertijd een lichte toename van de werkgelegenheid. Specialistische zakelijke diensten, de grootste sector in Overig Amstel-Meerlanden, veerde op in 2014, net als Groothandel en Informatie en communicatie. De verwachting is dat ook in 2015 en 2016 de economie van Overig Amstel-Meerlanden groeit.

Economische ontwikkeling per sector

Informatie en communicatie en Specialistische zakelijke diensten zijn de pijlers van de economie van Overig Amstel-Meerlanden. Beide sectoren groeien op de langere termijn. Specialistische zakelijke diensten had tijdens de langdurige laagconjunctuur te maken met forse vraaguitval, maar is zich hiervan aan het herstellen. Informatie en communicatie kende zelfs in crisistijd een bovengemiddelde groei in Overig Amstel-Meerlanden. Succesvolle en groeiende niches van deze diverse, samengestelde sector lijken zich te concentreren in dit deel van de MRA.

Tabel 4.5 Kerngegevens Overig Amstel-Meerlanden

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	mln euro	5.949	5,3	-1,8	3,7	-4,3	-1,1	2,5	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	59	5,0	-2,1	-1,1	-1,0	-3,4	0,1	+	+
Werkzame personen	x 1.000	69	5,1	-1,3	-2,2	-0,4	-1,8	0,1	+	+
Bevolking	x 1.000	126	5,2	1,2	1,3	1,2	1,1	1,7	1,3	1,3
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	93	5,1	0,0	1,1	1,1	2,2	1,1	1,3	1,3
Beroepsbevolking	x 1.000	65	5,0	0,0	0,0	4,9	1,6	0,0	0,7	2,0
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	60	5,0	-1,7	-1,7	5,2	-1,6	0,0	2,1	2,1
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	69,9	-	69,3	68,5	71,1	70,7	69,9	69,5	69,9
Werkloosheid	in %	6,2	-	4,9	4,9	4,7	6,2	6,2	6,4	6,2

* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

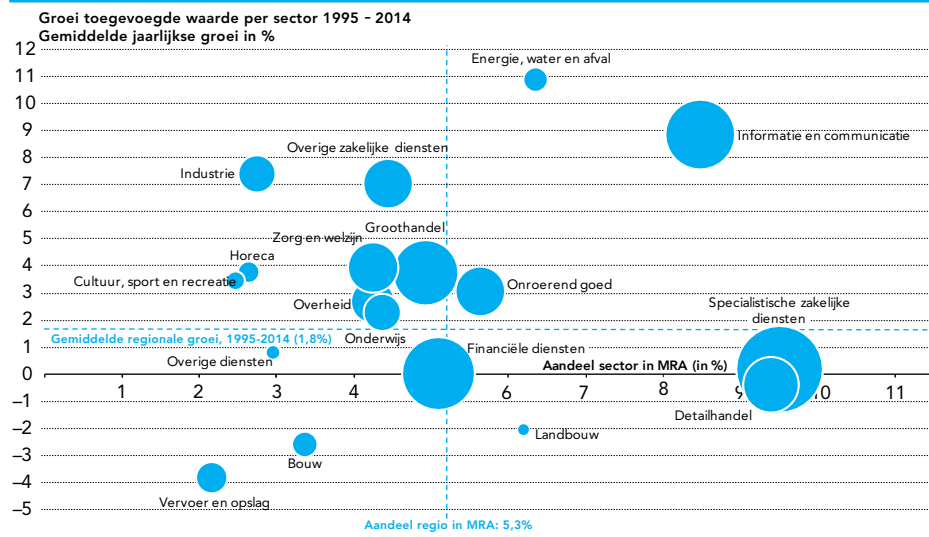
Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

Opvallend is de groei van de relatief kleine industriesector in Overig Amstel-Meerlanden. Nadere beschouwing van de cijfers leert dat het de 'ambachtelijke maakindustrie' zoals kledingindustrie, schoenen, lederwaren en meubelindustrie goed vergaat. Nu de financiële sector in de MRA verder consolideert, lijkt deze zich in Amsterdam te concentreren en in Overig Amstel-Meerlanden terrein te verliezen. Wel is het in 2014 nog een van de vier grootste sectoren in deze deelregio. Groothandel, de vierde grote sector, lijkt na jaren van achteruitgang weer de weg omhoog te hebben gevonden. Voorlopig blijven deze vier grootste sectoren het algemene economische beeld van Overig Amstel-Meerlanden bepalen.

Arbeidsmarkt

In Overig Amstel-Meerlanden is de werkloosheid in vergelijking met andere delen van de MRA nog altijd laag, ondanks een snelle toename in 2013. De vooruitzichten worden op dit punt gunstiger nu de vraag naar arbeid zich positief ontwikkelt. De arbeidsparticipatie in Overig Amstel-Meerlanden is iets lager dan

Figuur 4.18 Overig Amstel-Meerlanden is sterk in Informatie en communicatie
Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

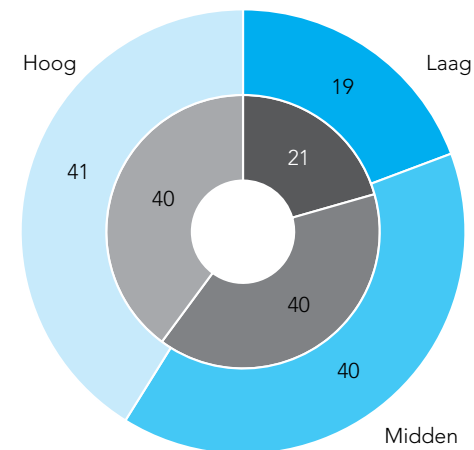
Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

gemiddeld in de MRA. Dit is opvallend omdat de beroepsbevolking uit iets meer hoogopgeleiden en iets minder laagopgeleiden bestaat in vergelijking met de gehele MRA (over het algemeen is de participatiegraad van hoogopgeleiden juist hoger). In deze kleine deelregio met een bevolkingsaandeel van 5,2 procent van de totale MRA, weegt de studentencampus in Diemen waarschijnlijk zwaar mee; studenten participeren immers bewust niet in het arbeidsproces. Pas-afgestudeerden hebben wellicht moeite om direct een baan te vinden of stellen hun actieve deelname aan het arbeidsproces bewust nog even uit.

Pendelstromen

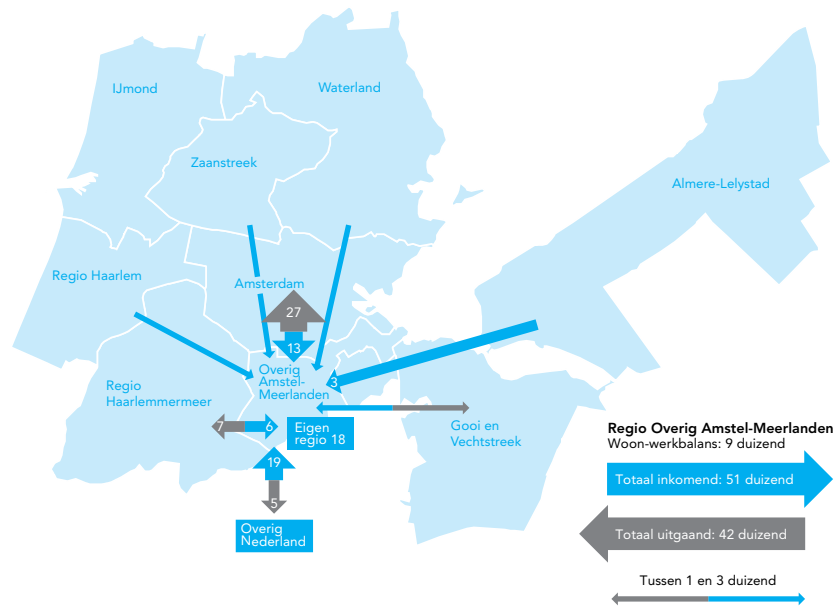
De arbeidsvraag in Overig Amstel-Meerlanden is groter dan het aanbod van de lokale beroepsbevolking. Dit resulteert in een netto inkomende pendelstroom van zo'n 9 duizend personen. Slechts 26 procent van de totale werkzame bevolking van Overig Amstel-Meerlanden woont en werkt in de eigen regio. Iets minder dan de helft van de werkzame beroepsbevolking pendelt naar Amsterdam. De omgekeerde stroom is ook relatief groot, maar er resteert een netto uitgaande stroom van Amstel-Meerlanden naar Amsterdam. Vanuit de rest van Nederland is er ook een grote inkomende

Figuur 4.19 Overig Amstel-Meerlanden is relatief hoogopgeleid
Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Overig Amstel-Meerlanden (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.20 Overig Amstel-Meerlanden trekt vooral forensen uit de MRA aan
 Inkomende en uitgaande pendel Overig Amstel-Meerlanden; x 1.000 personen; 2014

* Na verwerking van nieuwe CBS-cijfers over het aantal werkzame personen per regio wijkt de inkomende pendelstroom vanuit de rest van Nederland naar Amsterdam sterk af van de stroom zoals weergegeven in eerdere edities van de Economische Verkenningen MRA.
 Bron: TNO/NEO Observatory

pendelstroom naar Overig Amstel-Meerlanden. Met de rest van Nederland is er een netto inkomende stroom in dezelfde orde als het negatieve saldo met Amsterdam. Dit betekent dat de woon-werkbalans met de overige MRA-deelregio's optelt tot ongeveer 9 duizend personen.

4.6 Regio Haarlem

Kerncijfers

Regio Haarlem kende geruime tijd, ook vóór het dieptepunt van de recessie in 2009, een krimpende economie. Er is echter sprake van een kentering: in 2013 en 2014 groeide de toegevoegde waarde, net als – naar verwachting – in 2015 en 2016 het geval is. In 2015 stijgt de werkgelegenheid waarschijnlijk ook weer licht. Regio Haarlem profiteert nu vooral van het toenemende consumentenvertrouwen en de hiermee samenhangende stijgende consumptieve bestedingen. Regio Haarlem is vooral in trek om te winkelen en te recreëren. Detailhandel en Horeca zijn de pijlers van de verwachte economische groei. Mogelijk trekt nu ook de vraag naar Cultuur, sport en recreatie weer aan. Deze sector groeide voorheen stabiel, maar kampte vanaf 2009 met vraaguitval. Na gunstige ontwikkelingen op de woningmarkt is er vanaf 2014 ook verbetering zichtbaar in de bouwsector. Daarnaast veren de zakelijke diensten weer op, nu in Nederland en de MRA het algemene economische beeld is verbeterd.

Economische ontwikkeling per sector

De economie van Regio Haarlem is divers. Veel sectoren zijn qua omvang, groei en werkgelegenheid ongeveer even groot. Het

Tabel 4.6 Kerngegevens Regio Haarlem

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	mIn euro	5.972	5,3	-0,3	1,1	-4,4	0,3	1,7	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	79	6,6	-0,9	-0,1	0,0	-0,7	-0,3	+	+
Werkzame personen	x 1.000	100	7,3	-1,1	1,2	-0,5	-0,6	-0,1	+	+
Bevolking	x 1.000	227	9,4	0,7	0,6	0,6	0,8	0,9	1,0	1,0
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	168	9,2	0,6	0,6	0,6	1,2	1,2	1,0	1,0
Beroepsbevolking	x 1.000	119	9,1	-0,9	0,0	1,8	2,6	0,0	1,0	1,8
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	111	9,2	-0,9	0,0	0,9	0,0	0,9	0,9	1,9
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	70,8	-	70,4	69,9	70,7	71,7	70,8	70,9	71,5
Werkloosheid	in %	6,7	-	4,4	4,5	5,0	6,8	6,5	6,8	6,7

* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)
 Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

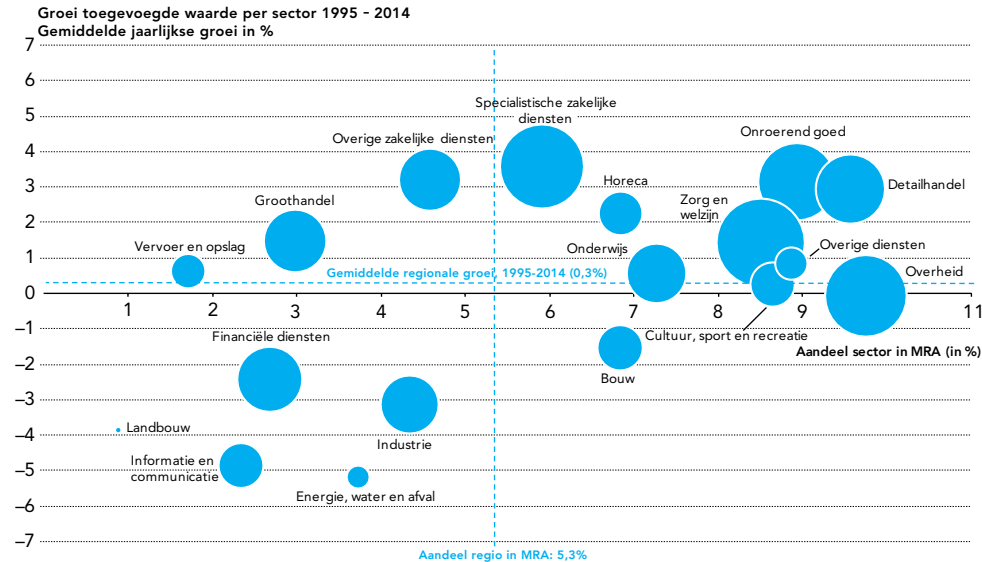
gaat hierbij vooral om Zakelijke dienstverlening en Detailhandel. Als provinciehoofdstad heeft Haarlem daarnaast een relatief ruime vertegenwoordiging van de Overheid en is ook de sector Zorg en welzijn omvangrijk. De aanhoudende periode van laagconjunctuur heeft nauwelijks invloed gehad op deze vrij stabiele economische structuur. De economische groei komt voor een belangrijk deel voort uit ontwikkelingen in sectoren die zich in boven het regionaal gemiddelde bevinden (zie figuur 4.21). Het aandeel van Industrie, Financiële diensten, Informatie en communicatie en Groothandel wordt kleiner, deels door krimp, deels doordat andere sectoren sneller groeien.

Arbeidsmarkt

Regio Haarlem is een geliefde woonplaats. De bevolking groeit naar verwachting ook in 2016. Hierdoor neemt de beroepsbevolking toe en, net als elders in de MRA, waarschijnlijk ook de arbeidsparticipatie. Mede dankzij een stijgende werkgelegenheid in Regio Haarlem en

Figuur 4.21 Regio Haarlem heeft een diverse economie

Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

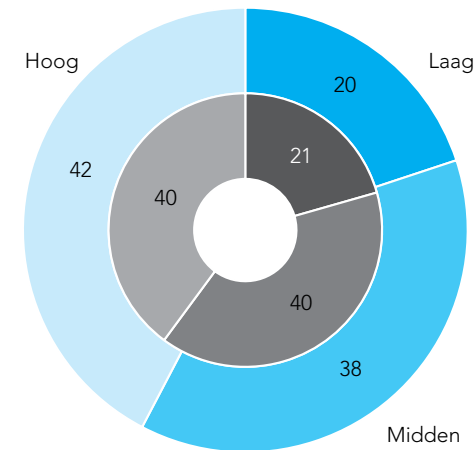
daarbuiten heeft de werkloosheid naar verwachting haar piek bereikt om in 2016 langzaam te gaan dalen. In vergelijking met andere delen van de MRA heeft deze deelregio met 6,7 procent overigens een laag werkloosheidspercentage. De beroepsbevolking in Regio Haarlem is nagenoeg hetzelfde opgebouwd als de gemiddelde beroepsbevolkingsopbouw van de MRA.

Pendelstromen

Dat Regio Haarlem geliefd is om in te wonen, blijkt ook uit de relatief grote, netto uitgaande pendelstroom van ongeveer 11 duizend personen. Inwoners van Regio Haarlem werken veelal in de MRA, met name in Amsterdam en Regio Haarlemmermeer. Ook is er binnen de MRA een kleine netto uitgaande stroom forensen naar Overig Amstel-Meerlanden. Slechts zo'n 10 procent van de werkzame beroepsbevolking van Regio Haarlem pendelt voor werk naar plaatsen buiten de MRA. Vooral de stroom naar Amsterdam, in combinatie met het relatief hoge percentage hoogopgeleide inwoners van Regio Haarlem, doet vermoeden dat deze deelregio een aantrekkelijk alternatief is voor Amsterdam als woonplaats voor

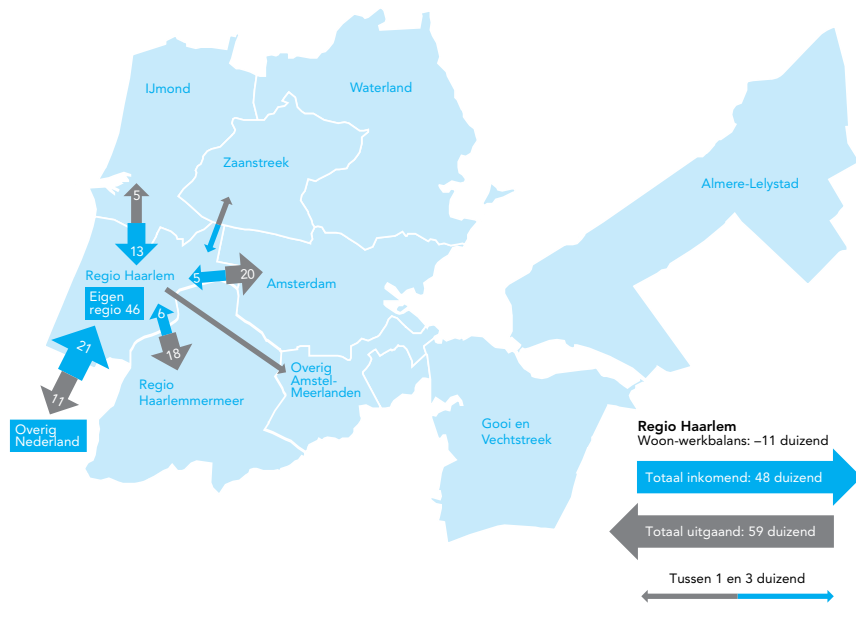
Figuur 4.22 Regio Haarlem is overwegend hoogopgeleid

Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Regio Haarlem (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.23 Regio Haarlem heeft vooral een woonfunctie
 Inkomende en uitgaande pendel Regio Haarlem; x 1.000 personen; 2014

Bron: TNO

hogere opgeleiden. Het voorzieningsniveau en type woningaanbod passen in het beeld van woonvoorkeuren van hoogopgeleide kenniswerkers, zoals in hoofdstuk 5 nader wordt beschreven. In totaal werkt ongeveer de helft van de werkzame beroepsbevolking in de eigen regio (52 duizend personen). De grootste inkomende forensenstromen komen uit de rest van Nederland en IJmond.

4.7 Regio Haarlemmermeer

Kerncijfers

Met uitzondering van een kortdurende dip in 2013, kende Regio Haarlemmermeer na de Grote Recessie een bovengemiddeld gunstige economische ontwikkeling. Voortbouwend op positieve ontwikkelingen in de (internationale) groothandel en het herstel van de luchtvaart, groeit Regio Haarlemmermeer ook in 2015 en 2016 waarschijnlijk bovengemiddeld. Hiermee versterkt deze deelregio haar dominante positie in de economie van de MRA. Ook de werkgelegenheid lijkt in 2015 en 2016 versneld toe te nemen. Overigens valt op dat er tussen 2010 en 2014 in toenemende mate werkgelegenheid ontstond buiten de dominante sector Vervoer en opslag, namelijk in de sectoren Industrie, Zakelijke dienstverlening, Overheid en Informatie en communicatie.

Economische ontwikkeling per sector

Na Amsterdam is Regio Haarlemmermeer verreweg de grootste deelregio van de MRA. Deze positie wordt ontleend aan de oververtegenwoordiging van internationaal opererende bedrijven in de sectoren Groothandel en Vervoer en opslag. Samen brengen deze sectoren bijna de helft van het brp van de deelregio voort. Na het dieptepunt van de recessie in 2009, hebben deze twee sectoren

Tabel 4.7 Kerngegevens Regio Haarlemmermeer

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
		aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %						
Toegevoegde waarde	mIn euro	17.147	15,3	2,0	4,6	3,3	-1,0	2,1	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	159	13,3	-2,8	3,2	0,6	0,1	0,1	+	+
Werkzame personen	x 1.000	173	12,7	-2,3	2,8	0,3	-0,9	0,1	+	+
Bevolking	x 1.000	204	8,4	1,0	0,6	0,4	0,2	0,2	0,3	0,3
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	152	8,3	1,4	0,0	0,7	0,7	0,7	0,3	0,3
Beroepsbevolking	x 1.000	111	8,5	-0,9	-0,9	2,8	0,0	-0,9	0,5	0,3
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	104	8,7	0,0	-0,9	1,0	-0,9	-1,0	-0,1	0,2
		aandeel in %								
Bruto-participatiegraad	in %	73,0	-	73,8	73,2	74,7	74,2	73,0	73,2	73,2
Werkloosheid	in %	6,3	-	4,5	4,6	5,4	6,3	6,3	6,9	7,0

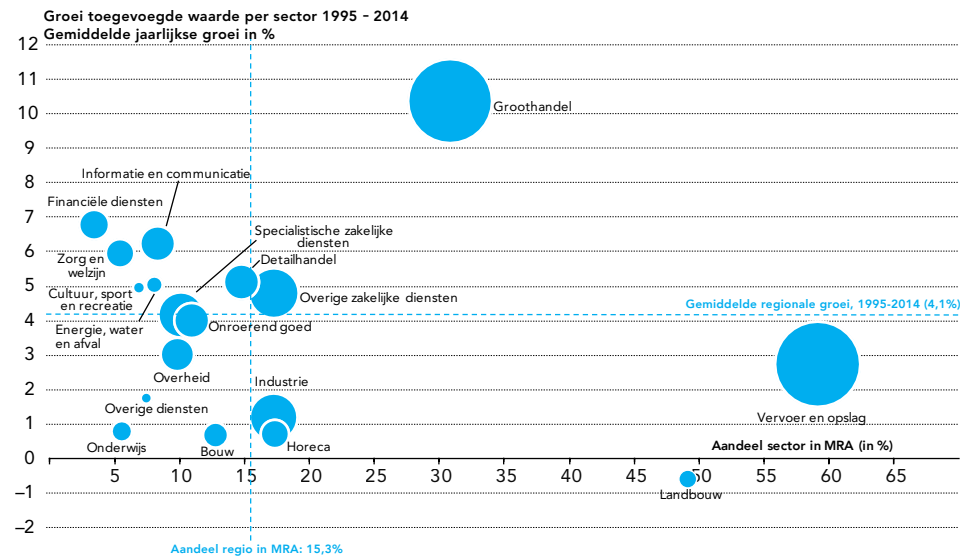
* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)
 Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

zich weer hersteld en groeiden zij sneller dan het gemiddelde van deze deelregio. Voor de veerkracht van de deelregio is het gunstig dat de 'overige helft' van haar economie redelijk divers is, waarbij een aantal sectoren een bovengemiddelde groei doormaken. Tot slot laat figuur 4.24 zien dat Landbouw een beperkte rol speelt in de economie van de MRA en vooral gevestigd is binnen Regio Haarlemmermeer.

Arbeidsmarkt

Ondanks de economische groei, neemt de werkloosheid in Regio Haarlemmermeer (vermoedelijk) toe. Dit komt onder andere doordat de werkgelegenheidscreatie niet volledig ten goede komt aan inwoners van Regio Haarlemmermeer. De regio biedt namelijk vooral werk aan mensen die elders in de MRA of Nederland wonen. Daarnaast neemt het aanbod van werkzoekenden toe doordat voorheen niet-actieven zich (opnieuw) aanmelden. Hierdoor is er vooral in 2015 sprake van een toenemende arbeidsparticipatie.

Figuur 4.24 Regio Haarlemmermeer is centrum van logistieke bedrijvigheid
Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

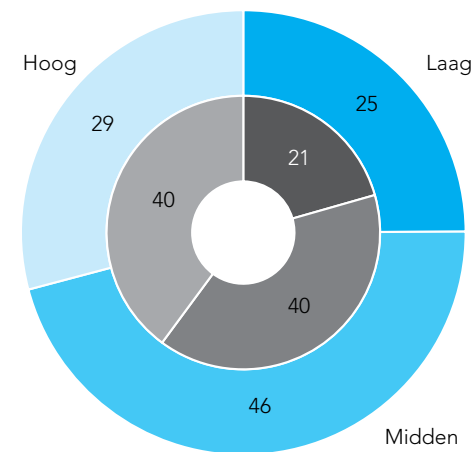
In vergelijking met andere deelregio's van de MRA blijft Regio Haarlemmermeer overigens een lage werkloosheid houden.

De beroepsbevolking van Regio Haarlemmermeer herbergt vooral middelbaar geschoolde arbeidskrachten. In vergelijking met de MRA zijn er minder hoogopgeleide inwoners en iets meer laagopgeleiden. De regio bevat dus relatief veel mensen waarvoor de arbeidsmarkt zich minder gunstig heeft ontwikkeld in de afgelopen jaren van aanhoudende laagconjunctuur (zie ook hoofdstuk 2). In de Economische Verkenningen MRA 2015 is beschreven dat de werkloosheid in Regio Haarlemmermeer het hoogst is onder middelbaar geschoolden. Vermoedelijk is de werkloosheid in Regio Haarlemmermeer nog altijd het hoogst onder deze groep.

Pendelstromen

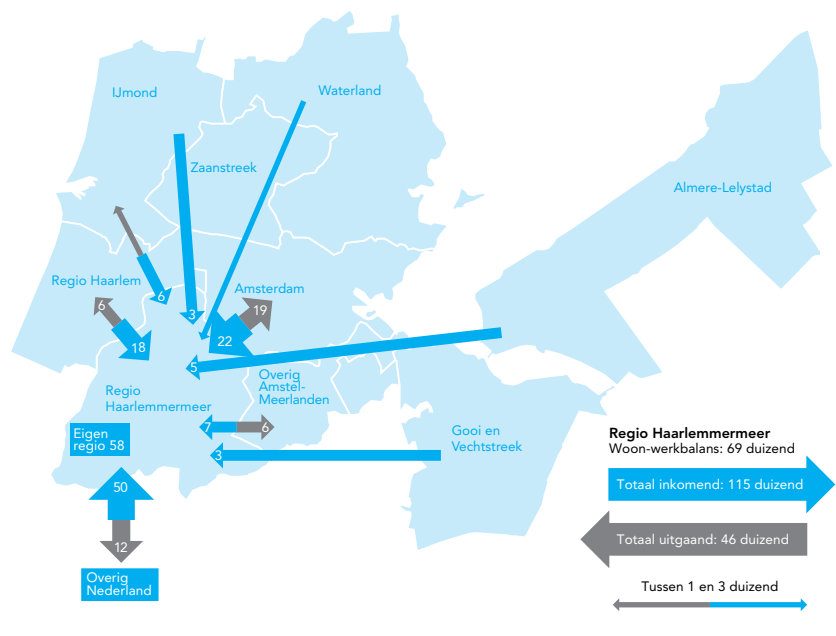
Van de in totaal 173 duizend werkzame personen in Regio Haarlemmermeer, wonen er 115 duizend buiten deze deelregio. Iets meer dan de helft van de werkzame beroepsbevolking (58 duizend van de in totaal 104 duizend personen) woont en werkt in Regio Haarlemmermeer. Met een netto inkomende pendelstroom

Figuur 4.25 Regio Haarlemmermeer is vooral middelbaar opgeleid
Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Regio Haarlemmermeer (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.26 Regio Haarlemmermeer trekt veel forensen aan
 Inkomende en uitgaande pendel Regio Haarlemmermeer; x 1.000 personen; 2014

Bron: TNO/NEO Observatory

van 69 duizend personen heeft Regio Haarlemmermeer een duidelijke werkfunctie voor arbeidskrachten die elders in de MRA of Nederland wonen. Vanuit alle MRA-deelregio's en Overig Nederland is Regio Haarlemmermeer netto-ontvanger van arbeidskrachten. De forensenstroom uit plaatsen buiten de MRA is hierbij dominant: ongeveer 43 procent van de totale inkomende pendel vindt zijn oorsprong buiten de MRA. Binnen de MRA onderhoudt Regio Haarlemmermeer vooral arbeidsmarkrelaties met Amsterdam en Regio Haarlem. De inkomende stroom van en uitgaande stroom naar Amsterdam zijn hierbij redelijk in balans. Vermoedelijk zijn het overwegend laag- en middelbaar geschoolden die vanuit Amsterdam naar Regio Haarlemmermeer pendelen en omgekeerd: hoogopgeleide inwoners van Regio Haarlemmermeer die in Amsterdam werken.

4.8 Waterland

Kerncijfers

Waterland is met een aandeel van 2,9 procent in de toegevoegde waarde van de MRA de kleinste deelregio. In de jaren 2010 tot 2013 kromp de economie van Waterland of groeide minder sterk dan die van de gehele MRA. Deze ontwikkeling komt overeen met die van sectoren die belangrijk zijn voor Waterland: Bouw, Industrie, Detailhandel en enkele zakelijke dienstensectoren. Deze sectoren leven nu weer op en de verwachting is dan ook dat de economie van Waterland zich in 2015 en 2016 positief ontwikkelt.

Economische ontwikkeling per sector

Waterland heeft een diverse structuur: een aantal sectoren heeft een min of meer gelijke omvang, zoals Bouw, Groothandel, Zorg en welzijn, Onroerend goed en Industrie. Dit geldt niet voor Landbouw (bijna 10 procent van de MRA) en met name Bouw (11 procent van het totaal in de MRA). De sectoren die beeldbepalend zijn voor de economie van de gehele MRA, Financiële diensten en Specialistische zakelijke diensten, zijn bescheiden vertegenwoordigd in Waterland. Het effect van de Grote Recessie is daarom relatief goed zichtbaar in Waterland; juist Industrie, Bouw en Detailhandel vielen terug na 2009 en verklaren de relatief sterke krimp van deze deelregio. Nu juist deze laatste

Tabel 4.8 Kerngegevens Waterland

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
			aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %					
Toegevoegde waarde	mln euro	3.312	2,9	-1,3	0,6	-3,8	1,3	2,0	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	47	4,0	-4,8	-0,8	-2,3	0,0	-0,1	+	+
Werkzame personen	x 1.000	61	4,4	-4,7	-1,2	-1,2	-0,3	-0,2	+	+
Bevolking	x 1.000	167	6,9	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	127	6,9	0,0	0,8	1,6	0,0	0,0	0,3	0,3
Beroepsbevolking	x 1.000	89	6,8	-1,1	1,2	1,1	2,3	-1,1	-0,6	0,9
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	83	6,9	-1,2	0,0	0,0	0,0	-1,2	1,8	1,0
			aandeel in %							
Bruto-participatiegraad	in %	70,1	-	69,4	69,6	69,3	70,9	70,1	69,5	69,9
Werkloosheid	in %	4,5	-	3,5	2,3	3,4	4,4	4,5	4,5	4,4

* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

twee sectoren lijken te profiteren van aantrekkende consumptieve bestedingen van huishoudens en bedrijven, is de verwachting dat de economie van Waterland weer gaat groeien.

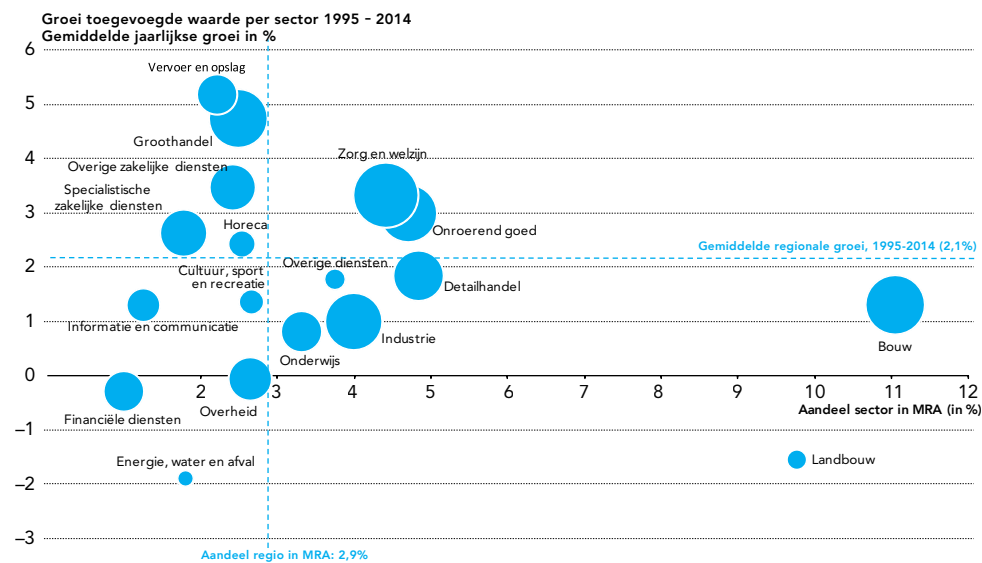
Op de lange termijn wordt de groei in Waterland veroorzaakt door enkele van de bekende groeisectoren van de MRA, namelijk Groothandel, Specialistische zakelijke diensten en Overige zakelijke diensten. Dit blijkt in figuur 4.27 uit de bovengemiddelde groei van deze sectoren. Daarnaast is Zorg en welzijn belangrijk in Waterland. Deze sector groeide op de lange termijn met meer dan 3 procent per jaar en heeft een relatief groot aandeel in de MRA (bijna 4,5 procent).

Arbeidsmarkt

Het aandeel dat Waterland heeft in de totale bevolking van de MRA (6,9 procent in 2014) is meer dan twee keer zo groot als het aandeel in de toegevoegde waarde. Daarmee vervult Waterland overwegend een woonfunctie. De Waterlandse bevolking groeit trager dan het

Figuur 4.27 Veel Bouw en Landbouw in Waterland

Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

gemiddelde van de gehele MRA. De participatiegraad in Waterland is ruim 70 procent, ongeveer hetzelfde als het MRA-gemiddelde. De werkloosheid is er met 4,5 procent behoorlijk lager dan die van de gehele MRA of andere deelregio's. De verwachting is dat dit zo blijft.

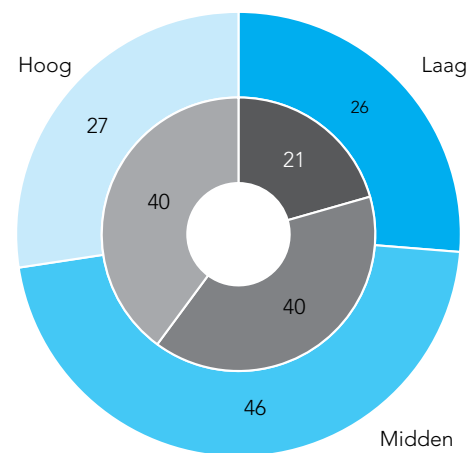
De beroepsbevolking in Waterland is in vergelijking met de gehele MRA overwegend laag- en middelbaar opgeleid. De aandelen lager en middelbaar opgeleiden, respectievelijk ruim 26 en 45 procent, liggen respectievelijk 5 tot 6 procent hoger dan in de gehele MRA. Ruim 27 procent van de beroepsbevolking in Waterland is hoger opgeleid, in de gehele MRA is dat bijna 40 procent. Ondanks de grote aandelen lager en middelbaar opgeleiden in Waterland is de werkloosheid er laag. Omdat de werkloosheid onder hoger opgeleiden over het algemeen laag is, concentreert de werkloosheid in Waterland zich vooral onder de lager en middelbaar opgeleiden.

Pendelstromen

De werkzame beroepsbevolking in Waterland bedroeg in 2014 83 duizend personen. Met 61 duizend personen die in Waterland werken, betekent dit dat er een netto uitgaande pendelstroom is

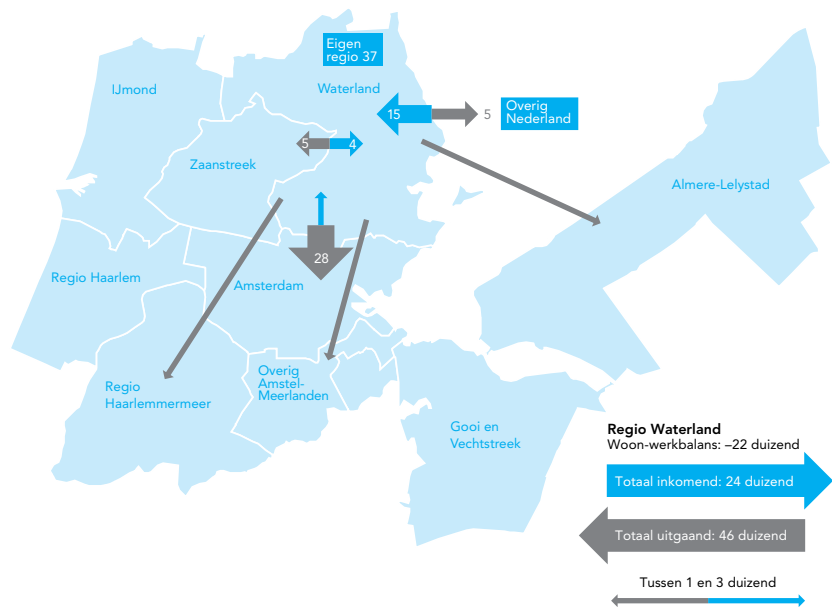
Figuur 4.28 Waterland is vooral laag- en middelbaar opgeleid

Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Waterland (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.29 Veel inwoners van Waterland werken in Amsterdam en Zaanstreek
 Inkomende en uitgaande pendel Waterland; x 1.000 personen; 2014

Bron: TNO/NEO Observatory

van 22 duizend personen. Dit benadrukt de eerdergenoemde woonfunctie van Waterland. De totale uitgaande pendel heeft een omvang van 46 duizend personen. Van hen werken 5 duizend personen buiten de MRA. Het overgrote deel van de uitgaande pendel werkt in Amsterdam (28 duizend personen). De uitgaande pendel is daarnaast voornamelijk op Zaanstreek gericht (5 duizend personen). In de overige deelregio's van de MRA werken 1 tot 3 duizend personen die in Waterland wonen.

4.9 Zaanstreek

Kerncijfers

De afgelopen jaren verging het de Zaanse economie relatief gunstig: in 2013 en 2014 groeide de regio respectievelijk boven en rond het MRA-gemiddelde. Naar verwachting groeit ook in 2015 en 2016 de toegevoegde waarde. De werkgelegenheid lijkt hiervan te gaan profiteren, waarbij het aantal nieuwe deeltijdbanen in eerste instantie waarschijnlijk sneller groeit dan het aantal voltijdbanen. Deze ontwikkelingen berusten voor een belangrijk deel op herstel van vertrouwen, de aantrekkelijke woningmarkt en een toename in consumptieve bestedingen. In Zaanstreek zijn Industrie, Detailhandel en Bouw belangrijke sectoren. Zaanstreek is een van de weinige deelregio's van de MRA waar de werkgelegenheid in de bouwsector weer aantrekt. Ook de werkgelegenheid in de detailhandel ontwikkelde zich gunstig en de vooruitzichten voor deze sector zijn positief.

Economische ontwikkeling per sector

Figuur 4.30 toont de economische ontwikkeling per sector in Zaanstreek in de periode 1995 - 2014. Industrie maakt ongeveer een kwart van de Zaanse economie uit en deze sector heeft dan

Tabel 4.9 Kerngegevens Zaanstreek

		2014	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	
			aandeel in MRA (%)		jaarlijkse groei in %					
Toegevoegde waarde	mln euro	4.328	3,9	-1,5	2,7	-1,2	1,5	1,5	+	+
Arbeidsvolume werkzame personen (fte)	x 1.000	55	4,6	-3,0	2,6	-2,7	0,8	-0,4	+	-
Werkzame personen	x 1.000	67	4,9	-2,1	0,4	-0,7	-1,0	-0,1	+	+
Bevolking	x 1.000	167	6,9	0,9	0,9	0,8	0,7	0,5	0,6	0,5
Potentiële beroepsbevolking	x 1.000	126	6,9	0,8	0,8	1,6	0,8	0,8	0,6	0,5
Beroepsbevolking	x 1.000	88	6,8	0,0	0,0	2,4	2,3	-1,1	1,4	1,3
Werkzame beroepsbevolking	x 1.000	81	6,7	-2,4	1,3	0,0	1,2	-1,2	1,3	1,3
			aandeel in %							
Bruto-participatiegraad	in %	69,8	-	70,2	69,7	70,2	71,2	69,8	70,4	70,9
Werkloosheid	in %	8,0	-	5,0	5,2	6,3	7,5	7,8	8,1	8,1

* Prognose (+ en - drukken een positieve resp. negatieve ontwikkeling uit)

Bron: CBS (bewerking en prognose TNO/NEO Observatory)

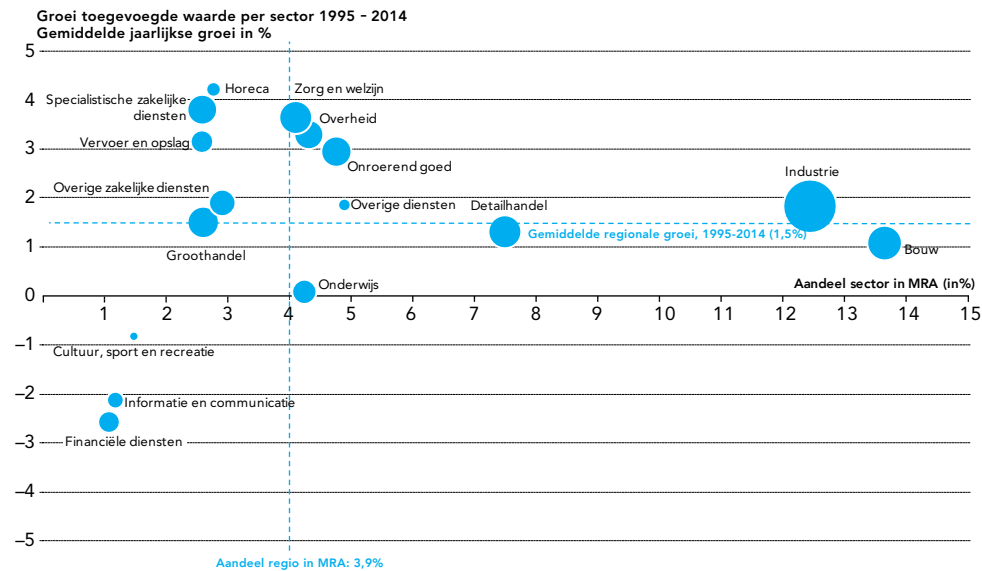
ook grote invloed op de conjunctuur in deze regio. In de jaren na het dieptepunt van de economische en financiële crisis groeide de economie van Zaanstreek trager dan het MRA-gemiddelde. Ontwikkelingen binnen Industrie speelden hierbij een belangrijke rol, vooral door een tweede dip in 2011 en traag herstel daarna. Krimp in Detailhandel remde eveneens de economische ontwikkeling van Zaanstreek.

Een aantal relatief kleine dienstensectoren is in opkomst. Vooral Specialistische zakelijke diensten en Informatie en communicatie groeiden tussen 2010 en 2014 sneller dan gemiddeld. Evengoed blijven Industrie en Bouw voorlopig dominant, aangezien het algemene economische herstel drijft op handel, groeiende bestedingen van consumenten en bedrijven en gunstige vooruitzichten voor de Zaanse bouwsector. Vooral deze sectoren dragen ook in 2015 en 2016 bij aan de relatief stabiele economische groei van Zaanstreek.

Arbeidsmarkt

Figuur 4.30 Industrie en Bouw belangrijkste sectoren in Zaanstreek

Toegevoegde waarde per sector; gemiddelde jaarlijkse groei in procenten (verticale as), 1995 - 2014; procentueel aandeel sector in MRA (horizontale as); omvang (grootte van bol)*, 2014

* De bolgrootte geeft uitsluitend de verhouding binnen de eigen regio weer. De omvang van de sectoren is zodoende niet vergelijkbaar met die van andere deelregio's.

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

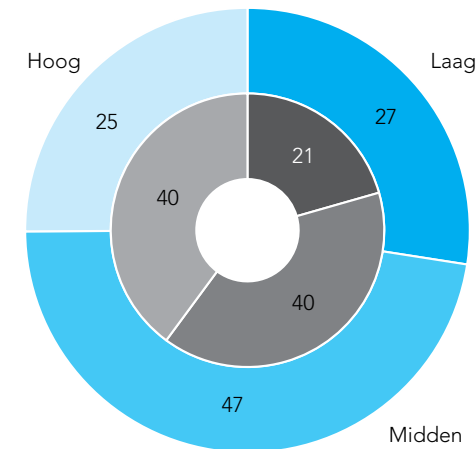
De relatief hoge werkloosheid in Zaanstreek is een punt van aandacht. Net als in Amsterdam en Almere-Lelystad is de werkloosheid er hoger dan het MRA-gemiddelde. Deze stabiliseert zich (net als het MRA-gemiddelde) waarschijnlijk rond het niveau van 2014. Belangrijke redenen hiervoor zijn de gematigde ontwikkeling van de werkgelegenheid in vergelijking met de economische groei en de toegenomen arbeidsparticipatie (meer mensen melden zich op de arbeidsmarkt, maar vinden niet direct een baan). Deze ontwikkelingen zijn waarschijnlijk het nadeligst voor laag- en middelbaar opgeleide inwoners en in Zaanstreek zijn deze opleidingsniveaus sterker dan gemiddeld vertegenwoordigd. Naast meer banenverlies in sectoren met vooral werkgelegenheid voor laag- en middelbaar opgeleiden, vindt ook in toenemende mate verdringing plaats door hoger opgeleiden (zie ook hoofdstuk 2).

Pendelstromen

Zaanstreek heeft een belangrijke woonfunctie voor mensen die in Amsterdam werken: van de 81 duizend werkzame inwoners, werkt ongeveer 28 procent in Amsterdam. Net iets minder dan de helft

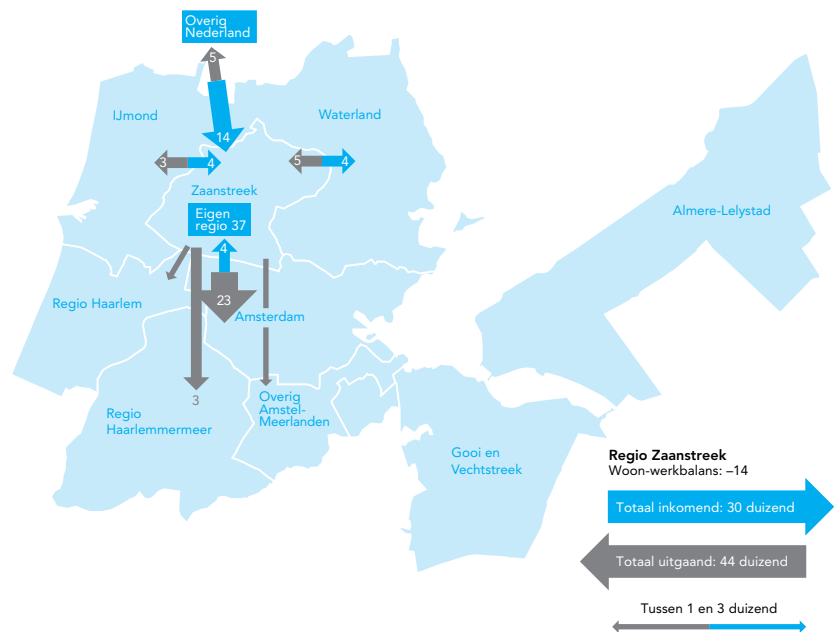
Figuur 4.31 Zaanstreek is vooral laag- en middelbaar opgeleid

Opleidingsniveau beroepsbevolking; aandeel in procenten; Zaanstreek (buitenste ring), MRA (binnenste ring); gemiddelde 2012 - 2014

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Figuur 4.32 In Zaanstreek wonen veel mensen die in Amsterdam werken
 Inkomende en uitgaande pendel Zaanstreek; x 1.000 personen; 2014

Bron: CBS (bewerking Gemeente Amsterdam, Onderzoek, Informatie en Statistiek)

van de werkzame beroepsbevolking woont en werkt in Zaanstreek zelf. Met de meeste deelregio's van de MRA onderhoudt Zaanstreek pendelstromen die min of meer in balans zijn. Naast Amsterdam zijn Regio Haarlemmermeer en Overig Amstel-Meerlanden netto-ontvangers van werknemers uit Zaanstreek. Ongeveer 21 procent van de arbeidsplaatsen in Zaanstreek wordt opgevuld door mensen die buiten de MRA wonen.

4.10 Conclusie

De economische ontwikkeling in de MRA verschilt per deelregio. Amsterdam en Regio Haarlemmermeer bepalen voor een belangrijk deel het groeitempo van de gehele MRA. In deze twee deelregio's is het grootste deel van economische activiteit geconcentreerd en dan met name in die sectoren waarin de MRA een sterke positie

heeft in vergelijking met de rest van Nederland: Financiële diensten en Zakelijke diensten in Amsterdam en Groothandel en Vervoer en opslag in Regio Haarlemmermeer. In de periode na de crisis van 2009 was er uitsluitend in Amsterdam en Regio Haarlemmermeer sprake van een (lichte) gemiddelde werkgelegenheidstoename; andere deelregio's hadden tot 2014 te maken met banenverlies.

Naast concentratie van de economische groei en ontwikkeling van werkgelegenheid is er tussen de MRA-deelregio's ook sprake van verschil in het tempo van bevolkingsgroei. De sterkste bevolkingsgroei vond vanaf 2009 plaats in Amsterdam, Overig Amstel-Meerlanden en Regio Haarlem. Deze drie deelregio's zijn binnen de MRA en de rest van Nederland kennelijk in trek als (nieuwe) woonplaats. Dit zijn tevens de drie deelregio's met de hoogste percentages hoogopgeleiden in de beroepsbevolking. Hoogopgeleide kenniswerkers klonteren vooral samen rond de historische binnensteden in de MRA (zie ook hoofdstuk 5, waarin dit verschijnsel van de kenniseconomie nader wordt toegelicht). Daarentegen is de bevolkingsgroei van Waterland, Regio Haarlemmermeer en Gooi en Vechtstreek beduidend lager dan gemiddeld in de MRA. Vanaf 2009 was er vooral in Regio Haarlemmermeer en Almere-Lelystad sprake van een minder sterke bevolkingsaanwas.

De geografische spreiding van de werkloosheid staat enigszins in contrast met de clustering van economische groei. Juist in Amsterdam is het werkloosheidspercentage hoger dan gemiddeld in de MRA. Regio Haarlemmermeer heeft zelfs als enige deelregio in 2016 mogelijk te maken met oplopende werkloosheid. Naast Amsterdam bevindt de werkloosheid zich ook in Almere-Lelystad en Zaanstreek op een hoger niveau dan elders in de MRA.

In de laatstgenoemde deelregio's zijn inwoners voor een belangrijk deel afhankelijk van werkgelegenheid elders. Amsterdam is hierbij de belangrijkste werkregio voor inwoners van Almere-Lelystad en Zaanstreek. De meerderheid van alle forensenstromen blijft binnen de geografische grenzen van de Metropoolregio. De MRA is dus een geïntegreerde woning- en arbeidsmarkt, wat betekent dat de concentratie van werkloosheid in enkele steden niet uitsluitend als lokaal probleem kan worden gezien. De oplossing voor mismatches op de arbeidsmarkt moet dan ook onder andere gezocht worden in samenwerking op MRA-niveau (zie ook hoofdstuk 5).

5. Naar evenwichtige arbeids- en woningmarkten in de MRA

Henri de Groot²⁵

- MRA is samenhangende regio met sterk vervlochten arbeids- en woningmarkten
- Verschillen in aantrekkelijkheid als woon- en werklocatie zijn groot
- Hoge druk op Amsterdamse woningmarkt getuigt van regionale *mismatch*
- Substantiële productiviteitswinst door clusteren van hoogopgeleiden
- Succes MRA biedt geen garanties voor toekomst

De Metropoolregio Amsterdam (MRA) heeft in de afgelopen decennia in vele opzichten een fascinerende *revival* doorgemaakt. In eerdere edities van de *Economische Verkenningen MRA* hebben we hier aandacht aan besteed. In deze editie proberen we een verklaring te bieden voor de relatief hoge economische groei in de regio, de aantrekkelijkheid als vestigingsplaats voor zowel bedrijven als werknemers, en de gevolgen voor de sterk toegenomen schaarste op met name de woningmarkt. De moderne agglomeratietheorie helpt ons om de dynamiek beter te begrijpen en handvatten te bieden voor verstandig beleid. We beginnen met een beschrijving van de bevolkingsdynamiek (paragraaf 5.1) en de woningprijzen (paragraaf 5.2). Paragraaf 5.3 biedt een belangrijke potentiële verklaring voor de *revival* van de stad die samenhangt met de opkomst van de informatie- en communicatietechnologie die bij uitstek goed gedijt in een kenniseconomie als die van Amsterdam. Paragraaf 5.4 gaat vervolgens dieper in op de arbeidsmarkt en de rol van steden als centra van hoogwaardige publieke voorzieningen, die op hun beurt een belangrijke aantrekkingskracht hebben op mensen om in een stedelijke omgeving te gaan wonen. Tot slot gaan we in paragraaf 5.5 in op beleidsopties die evenwicht kunnen brengen in de MRA op het gebied van de gespannen woning- en arbeidsmarkten.

²⁵ Henri de Groot is hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Kroonlid van de SER. Deze bijdrage is mede gebaseerd op gezamenlijk onderzoek met Jasper Dekkers, Stefan Groot, Gerard Marlet, Ioulia Ossokina, Coen Teulings en Wouter Vermeulen.

5.1 Bevolkingsdynamiek

De economische ontwikkeling in de MRA was vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw in zowel absolute als relatieve zin gunstig (zie onder andere *Economische Verkenningen MRA 2011*). Dit ging gepaard met een forse druk op de woningmarkten – met name in Amsterdam – dankzij de grote aantrekkingskracht van de stad op economische bedrijvigheid en werknemers. Wie deze positieve *flow* in de stad veertig jaar geleden zou hebben voorspeld, zou waarschijnlijk voor gek zijn verklaard. De tweede helft van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig in de vorige eeuw werden immers gekarakteriseerd door een massale trek uit de stad, bezetting van leegstaande panden door krakers en de daaruit voortkomende krakersrellen. Ironisch genoeg zijn het deze krakers die aan de basis van het herstel van de regio hebben gestaan. Zij vormden de voorhoede van de hoger opgeleiden met grootstedelijke woonpreferenties. Een voorkeur die in die tijd zo sterk ontwikkeld was, dat zij zich niet door iets triviaals als ‘eigendom’ lieten weggagen. Het kan verkeren in de woelige wereld van de stedelijke dynamiek.²⁶

Om beter grip te krijgen op de ontwikkeling van de MRA, is het waardevol om de bevolkingsdynamiek van de regio in een langetermijnperspectief te plaatsen (zie figuur 5.1). Tot aan de jaren zestig van de vorige eeuw kende zowel de stad Amsterdam als zijn ommeland (de rest van de MRA) een permanente bevolkingsgroei. In de eerste helft van de twintigste eeuw verdubbelde de MRA in inwonertal. De stad Amsterdam groeide met zo’n 60 procent. Andere forse groeikernen in de MRA in die periode waren Gooi en Vechtstreek, IJmond en Overig Amstel-Meerlanden. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam de bevolkingsgroei van de MRA volledig tot stilstand en vanaf midden jaren zestig kromp Amsterdam zelfs.

Amsterdam stond daarin niet alleen. Veel grote steden over de hele wereld kenden een flinke krimp van vaak meer dan 25 procent in minder dan een decennium (Oswalt, 2006). Voor velen was die teruggang goed verklaarbaar door de opkomst van moderne

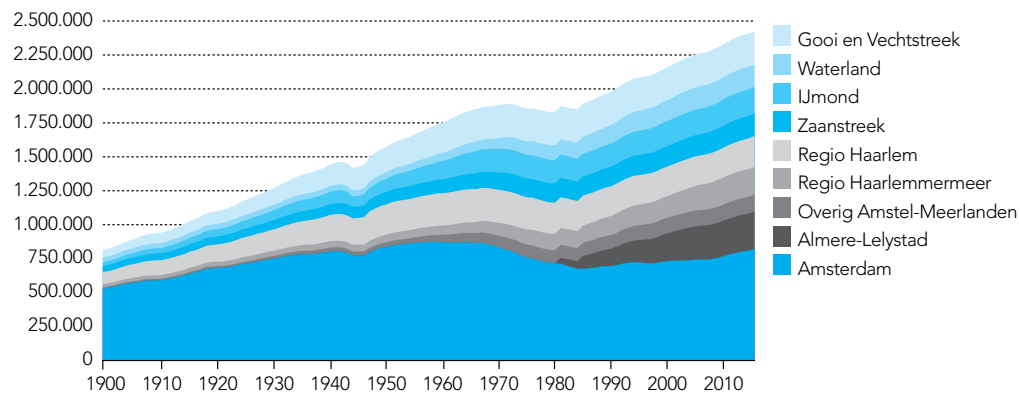
²⁶ De geïnteresseerde lezer wordt verwezen naar Vermeulen e.a. (2016). In het onderzoek getiteld *Groei & Krimp* wordt dieper ingegaan op de langetermijnbevolkingsdynamiek van steden en wordt de conclusie getrokken dat op lange termijn stedelijke groei moeilijk voorspelbaar is. De persistentie van groei over enkele decennia is beperkt. Tegen de achtergrond van dit hoofdstuk is dit voor de lange termijn een belangrijke opmerking. De focus ligt in dit hoofdstuk echter vooral op een beschrijving van de trends op de woning- en arbeidsmarkt op de korte en middellange termijn en de mate waarin de regio optimaal gebruik heeft weten te maken van agglomeratiekracht door op het juiste moment en op de juiste plek woningen te bouwen voor de juiste groepen op de arbeidsmarkt.

vervoers- en communicatiemiddelen zoals de auto, de fax en de telefoon. In een wereld waar afstand zo eenvoudig is te overbruggen, is het aantrekkelijk om te wonen op relatief goedkope grond op het platteland. In staat zijn om de vieze, verloederende stad te verlaten was een teken van status, rijkdom en welvaart.

Ook werkgelegenheid verplaatste zich steeds meer naar de randen van de stad en locaties die met name met de auto goed bereikbaar waren. De ontwikkelingen in Amsterdam Zuidoost en sinds eind jaren negentig op de Zuidas (gelegen op belangrijke kruispunten van het nationale snelwegennet) zijn daar sprekende voorbeelden van. Ook in andere gemeenten groeiden bedrijventerreinen aan de randen van bewoond gebied. Bereikbaarheid van stadscentra leek steeds minder een factor van betekenis voor economische ontwikkeling.

Toegenomen mobiliteit, voorkeuren voor ruim en landelijk wonen, verloederende binnensteden en een doelbewust ruimtelijk ordeningsbeleid gericht op suburbanisatie droegen allemaal hun steentje bij aan deze snelle krimp van steden. In de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw zien we een geleidelijke kentering. De door sommigen voorspelde 'death of cities' is allesbehalve uitgekomen: het gaat weer goed met de meeste steden. De titel van Edward Glaeser's fascinerende boek *The Triumph of the City* uit 2011 is representatief voor de substantiële ommekeer in ons denken over het belang van steden voor economische ontwikkeling.

Figuur 5.1 Bevolking MRA groeit gestaag, met ups en downs
Bevolking; aantal inwoners; per deelregio MRA; 1900 - 2015

Bron: eigen berekeningen op basis van Historisch Ecologische Databank (HED) en CBS

5.2 Woningprijzen: de prijs van de plek

Een goede graadmeter voor de aantrekkelijkheid van een stad zijn prijzen per vierkante meter woonoppervlakte van verkochte woningen. Figuur 5.2 laat de grote ruimtelijke variatie van deze prijzen in de MRA zien.

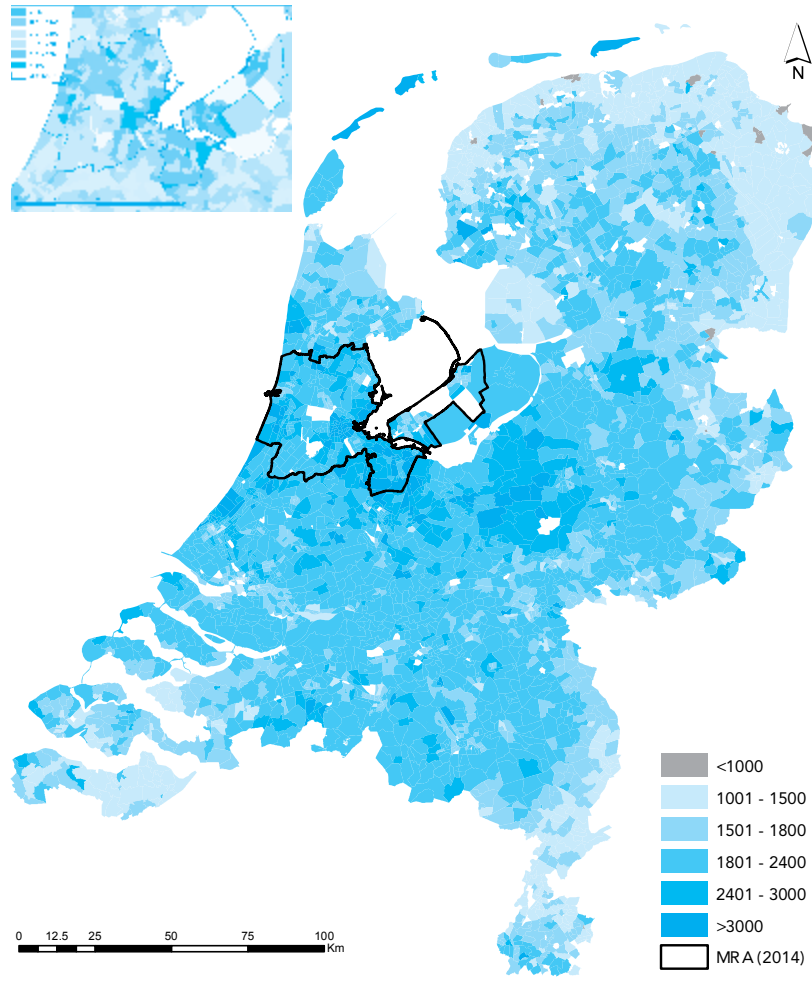
De afgelopen dertig jaar zijn deze prijzen het meest gestegen in de stedelijke gebieden, zoals figuur 5.3 laat zien. Voor Nederland zijn de prijzen met ongeveer 3 procent per jaar toegenomen, terwijl ze in Amsterdam met ongeveer 5 procent per jaar zijn gestegen. De verschillen tussen de stad en zijn ommeland zijn dus groter geworden in de afgelopen decennia. Tussen Amsterdam en Almere-Lelystad zit anno 2014 meer dan een factor 2 in de vierkantemeterprijs van een verkochte woning. De plek doet er dus toe, en in toenemende mate.

Figuur 5.4 laat de ontwikkeling van jaar op jaar zien. De MRA doet het als geheel net iets beter dan het gemiddelde van Nederland. De figuur laat bovendien zien dat de prijzen in Amsterdam na de Grote Recessie van 2008 in vergelijking met Nederland redelijk op peil zijn gebleven en recentelijk ook weer snel aantrekken. Deze prijzen zijn een goede indicator voor de aantrekkelijkheid van een locatie: waar veel wordt betaald, wordt kennelijk iets aantrekkelijks geboden. De snel stijgende huizenprijzen in het al drukke Amsterdam met reeds hoge prijzen vraagt dus om een verklaring. Erkenning van Amsterdam als kenniseconomie is daarvoor onontbeerlijk: de voorkeur van hoogopgeleiden om zich te vestigen in steden als Amsterdam biedt een cruciale bijdrage aan de verklaring voor de druk op de Amsterdamse woningmarkt en de snel stijgende woningprijzen.

5.3 Verklaring van de stedelijke groei: de kenniseconomie

Om de recente groei van de MRA en Amsterdam in het bijzonder beter te begrijpen, doen we een beroep op *General Purpose Technologies* (GPT's). Dergelijke technologieën doen zich grosso modo eens in de 60 tot 80 jaar voor en worden vaak geassocieerd met de Kondratieff-cyclus (Kondratieff, 1925). Ze zetten bestaande productie- en organisatieprocessen fundamenteel op hun kop en

Figuur 5.2. Stedelijke regio's zijn aantrekkelijk en dus duur
 Prijs woning per m² (prijspeil 2014); gemiddelde 1985 - 2014

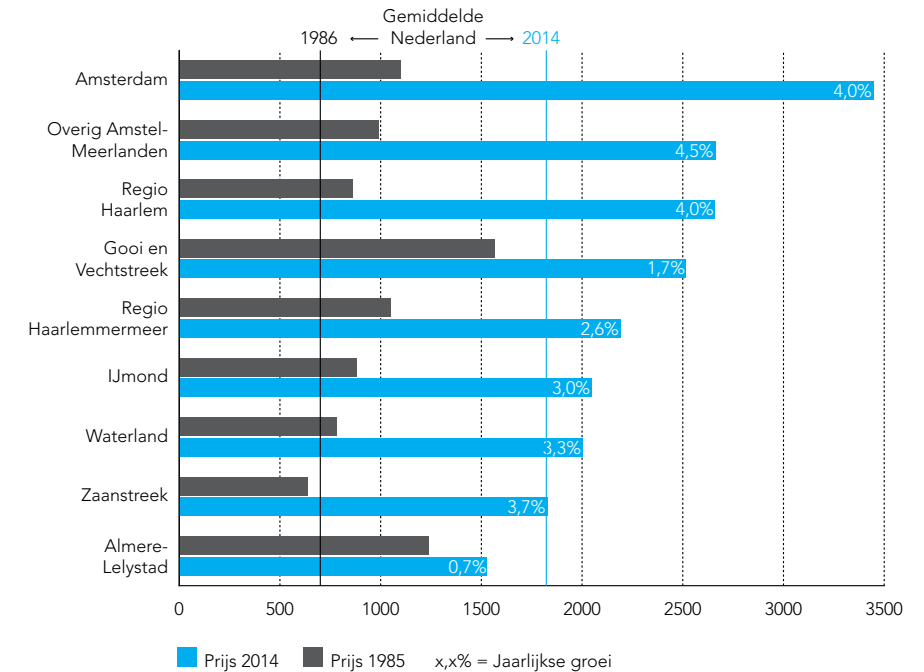

Bron: eigen berekeningen op basis van NVM

leiden door hun alomvattendheid vaak tot substantiële en structurele wijzigingen in het macro-economische krachtenveld. GPT's leiden tot complexe aanpassingen in verschillende economische processen (Helpman, 1998) en ruimtelijke veranderingen (Desmet en Rossi-Hansberg, 2008). Denk bijvoorbeeld aan de opkomst van elektriciteit en moderne methoden van massaproductie. De GPT van onze moderne tijd is de informatie- en communicatietechnologie (ICT).

Kenmerkend voor GPT's is dat ze in de eerste fasen van hun ontwikkeling een intensief beroep doen op technologisch hoogwaardige kennis. Ze gedijen bij uitstek in kenniseconomieën. Ze vormen tevens een bron van toenemende inkomensongelijkheid tussen hoog- en laagopgeleiden (zie *Economische Verkenningen MRA 2015*). Bovendien vereisen ze intensieve face-to-facecontacten omdat de kennis die wordt ontwikkeld in belangrijke mate persoonlijk contact vereist om uitgewisseld te kunnen worden. De plekken waar

Figuur 5.3 Hoe groter en centraler de stad, des te duurder de woningen
 Prijs woning per m²; prijs in euro's (prijspeil 2014); gemiddelde jaarlijkse groei in procenten; 1985 - 2014

Bron: eigen berekeningen op basis van NVM

de ontwikkeling van dergelijke kennis plaatsvindt, zijn dan ook niet willekeurig: het zijn plekken die aantrekkelijk zijn voor hoger opgeleiden om te wonen en te werken. En het zijn plekken die met hun unieke dichtheid ruimtelijke schaalvoordelen mogelijk maken.

Deze agglomeratiekrachten ontstaan door leren, delen en koppelen (Duranton en Puga, 2004) en maken van sommige steden een ideale voedingsbodem om te experimenteren: de zogenaamde *nursery cities* (Duranton en Puga, 2001). De technologische ontwikkeling in specifieke steden en clustering van hoger opgeleiden zijn met andere woorden onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ze helpen ons om beter grip te krijgen op de uiteenlopende ontwikkeling van universiteits- en kennisintensieve steden als Amsterdam en Boston enerzijds en meer industriële steden als Rotterdam en Detroit anderzijds.

ICT – de GPT van onze tijd – floreerde in Amsterdam in de tweede helft van de jaren negentig van de vorige eeuw en het begin van de huidige eeuw en leverde een belangrijke bijdrage aan de bovengemiddelde groei van de MRA (zie *Economische*

Verkenningen MRA 2015). Tegelijkertijd had Amsterdam een grote aantrekkingskracht op hoger opgeleiden. Gennaioli e.a. (2014) laten zien dat een dergelijke clustering van hoogopgeleiden grote maatschappelijke baten heeft. Het gemiddelde loon is maar liefst 20 procent hoger in een stad waar gemiddeld genomen een jaar extra scholing is genoten. Dat percentage ligt substantieel hoger dan het zogeheten private rendement (het rendement voor een individu) van een jaar extra scholing, dat ongeveer gelijk is aan 8 procent. Dit kan verklaard worden doordat mensen van hoog- tot laagopgeleid profiteren van de aanwezigheid van hoogopgeleiden, bijvoorbeeld door uitwisseling van kennis, het belang van rolmodellen, enzovoorts. Een jaar extra scholing maakt dus niet alleen het individu productiever, maar genereert ook *spillover*-effecten naar andere delen van de bevolking die daardoor productiever worden. Dit mechanisme blijkt zoals we in paragraaf 5.4 zien, met name krachtig tussen hoger opgeleiden onderling. De clustering van hoogopgeleiden wordt daarmee ook een zelfversterkend proces.

5.4 Grip op stedelijke bevolkingsdynamiek in Nederland

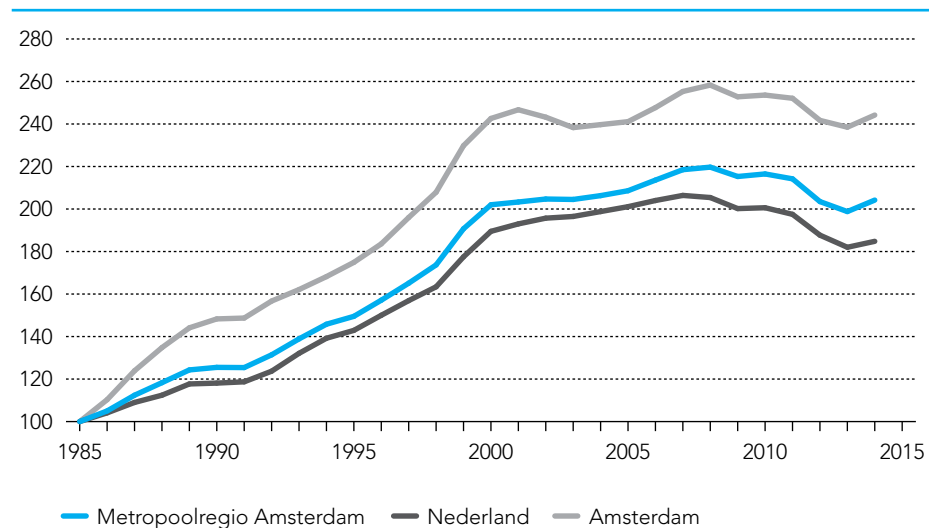
De groep hoogopgeleiden die de kenniseconomie ‘maken’ heeft zeer uitgesproken woningvoorkeuren: ze clusteren graag in een beperkt aantal grote steden. Dit heeft enerzijds te maken met de aanwezigheid van (goedbetaalde) banen in grote steden voor hoogopgeleiden en anderzijds met een relatief sterke voorkeur van hoogopgeleiden voor het type luxe voorzieningen dat juist door grote steden wordt geboden.

De grote stad als ‘dikke’ arbeidsmarkt voor hoger opgeleiden

Alfred Marshall (1890) wees er in zijn onderzoek naar Engeland in de periode van de industriële revolutie op dat steden een bijzondere aantrekkingskracht uitoefenen op werknemers. Hij omschrijft dit krachtig in het volgende citaat: ‘*In almost all countries, there is a constant migration towards the towns. The large towns [...] absorb the very best blood from all the rest [...]; the most enterprising, the most highly gifted, those with the highest physique and the strongest characters go there to find scope for their abilities*’.

Figuur 5.4 Amsterdamse huizenprijzen het meest gestegen

Prijs woning per m²; index 1985 = 100 (prijsspeil 2014); Nederland, MRA en Amsterdam; 1985 - 2014

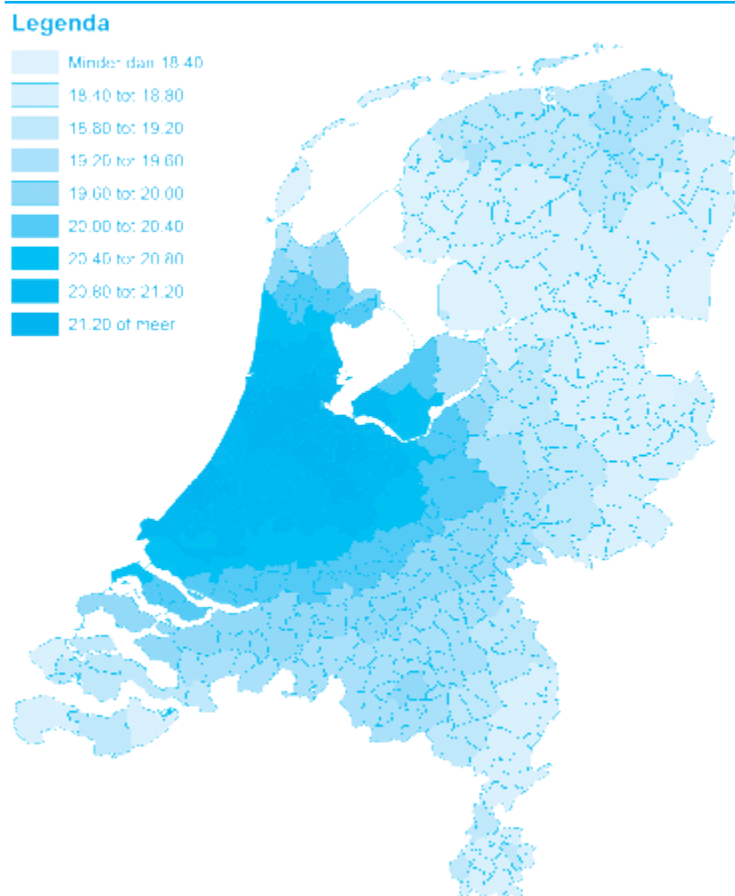

Bron: eigen berekeningen op basis van NVM

Een eenvoudige maar krachtige uiting hiervan is dat lonen in stedelijke gebieden hoger zijn dan daarbuiten (zie figuur 5.5). Dit komt door samenstellingseffecten: in de grote dichtbevolkte steden wonen en werken relatief veel jonge hoger opgeleiden, en door agglomeratiekrachten: externe productiviteitseffecten maken dat mensen in dichtbevolkte gebieden – ceteris paribus – productiever zijn en daardoor een hoger inkomen verdienen (Combes e.a., 2008, Groot e.a., 2014). In figuur 5.6 zien we deze effecten voor de regio's binnen de MRA. De figuur laat zien dat er in Overig

Figuur 5.5 In dichtbevolkte gemeenten wordt meer verdiend

Gemiddeld uurloon in euro's van werknemers naar werkgemeente; 2000 - 2010

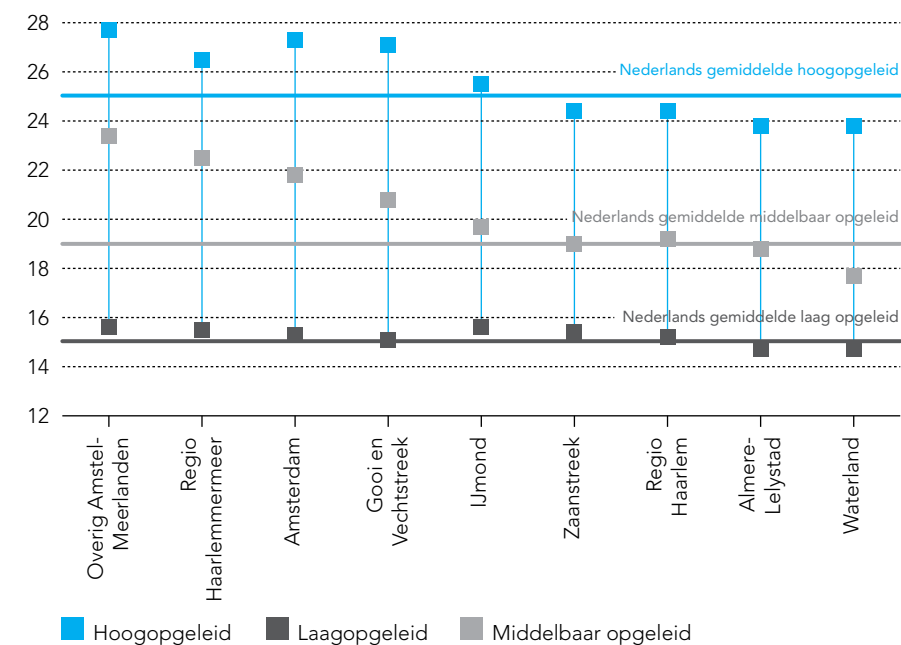

Bron: Groot en De Groot, 2014

Amstel-Meerlanden, Amsterdam en Regio Haarlemmermeer door werknemers met verschillende opleidingsniveaus meer wordt verdiend dan gemiddeld in Overig Nederland. In Almere-Lelystad en Waterland daarentegen wordt – ongeacht opleidingsniveau – gemiddeld minder verdiend dan het Nederlands gemiddelde. Ook Regio Haarlem wordt gekenmerkt door relatief lage lonen. Hierbij moet worden opgemerkt dat we kijken naar de locatie van werken en niet naar de locatie van wonen. Later zien we forse forensenstromen van juist hoger opgeleiden die in Regio Haarlem wonen en in Amsterdam werken. Uitgebreider onderzoek, waarin nog meer persoonskenmerken aan bod komen, ondersteunt de conclusie dat er in dichtbevolkte gebieden een 'agglomeratiepremie' wordt uitbetaald: een hogere productiviteit die samenhangt met werken in de stad (zie Groot en De Groot, 2014).

Figuur 5.6 Hoger en middelbaar opgeleiden profiteren meest van agglomeratie

Gemiddeld uurloon in euro's; naar opleidingsniveau; per deelregio; 2000 - 2010

Bron: eigen berekeningen op basis van CBS

Lager opgeleide werknemers verdienen in steden niet veel meer dan in perifere regio's, maar middelbaar en hoger opgeleide werknemers verdienen in steden – in het bijzonder de allergrootste steden – fors meer. Grosso modo leidt een verdubbeling van dichtheid voor laagopgeleide werknemers tot iets minder dan 3 procent extra productiviteit terwijl deze productiviteitsstijging voor middelbaar en hoogopgeleiden gelijk is aan 8 tot 9 procent. Deze verschillen worden verklaard door de aanwezigheid van een groot aantal banen (met name relevant voor hoogopgeleiden, omdat aansluiting van vraag en aanbod bij deze groep vaak zeer nauw luistert; met andere woorden: juist voor hen zijn 'dikke' arbeidsmarkten prettig), de aanwezigheid van goedbetaalde banen en de aanwezigheid van bijvoorbeeld creatieve banen die bij uitstek renderen in stedelijke omgevingen (denk aan het werk van de Amerikaanse socioloog Richard Florida).

Kortom: agglomeratie-effecten zijn relevant, vooral voor hoogopgeleiden en bieden een belangrijk deel van de verklaring voor de trek van hoogopgeleiden naar de stad. Uit meta-analyses weten we bovendien dat deze agglomeratiekrachten eerder meer dan minder belangrijk worden in de loop der tijd (in weerwil van het populaire boek *The World is Flat* van Thomas L. Friedman). Juist in perioden waarin zich nieuwe GPT's aandienen, zoals in de decennia die achter ons liggen, wordt het belang van agglomeratie-effecten sterker.

De stad als leverancier van voorzieningen

Een ander deel van de verklaring voor de trek van hoger opgeleiden naar steden, is te vinden in de luxe voorzieningen – van opera tot hippe cafés – die steden bieden en dan met name historische steden zoals Amsterdam, Den Bosch, Groningen en Maastricht. Dit zijn stuk voor stuk steden waar de woningprijzen in de afgelopen decennia het hardst zijn gestegen (zie figuur 5.3; voor een bespreking van de aantrekkingskracht van luxe, stedelijke voorzieningen, zie onder meer Roback, 1982, De Groot e.a., 2010, Teulings e.a., 2014 en Ossokina e.a., 2014).

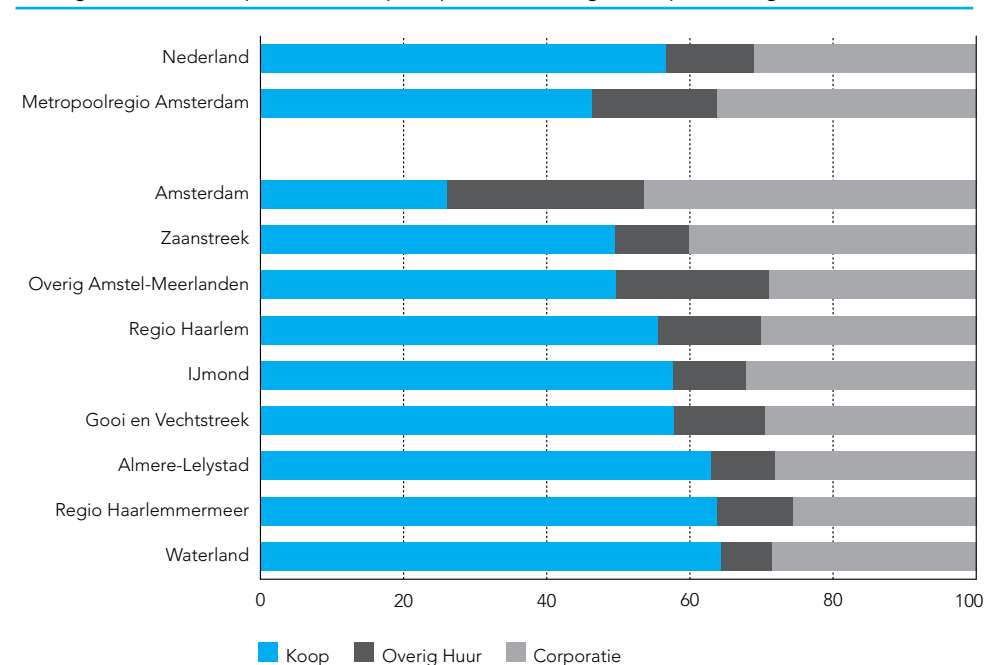
Mismatch op woning- en arbeidsmarkt

De combinatie van de stad als productie- en consumptiestad voor juist hoger opgeleiden, verklaart de grote druk op de Amsterdamse woningmarkt. De sterke verschillen in prijsontwikkelingen illustreren dat de regio in toenemende mate geconfronteerd wordt met een

forse, locatie-specifieke discrepantie tussen vraag en aanbod op de woning- en arbeidsmarkt, die deels het gevolg is van het ruimtelijk ordeningsbeleid van de afgelopen decennia.

De woningvoorraad in de grote steden wordt gekenmerkt door oudere en kleinere woningen en veel sociale huur. Het ruimtelijk ordeningsbeleid van de Nederlandse overheid in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, dat in sterke mate bepaalde waar in Nederland wel en niet gebouwd mocht worden, heeft dit verder versterkt. In deze periode leefde de angst dat steden als Amsterdam en Rotterdam uit zouden groeien tot onbeheersbare metropolen. Het beleid werd in die jaren gekenmerkt door de ontwikkeling van relatief luxe nieuwbouwwoningen in aangewezen groeikernen zoals Almere en de Haarlemmermeer en de bescherming van het

Figuur 5.7 Amsterdam: relatief veel sociale woningbouw, weinig koopwoningen
Woningbezit; aandeel in procenten; koop, corporatie en overige huur; per deelregio; 2012

Bron: eigen berekeningen op basis van CBS Statline

Groene Hart. Sinds de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (1988) worden de aanbodrestricties die de ontwikkelmogelijkheden in steden aan banden legden, geleidelijk aan minder bindend. Het geleidelijk opheffen van de aanbodrestricties in de steden heeft ertoe bijgedragen dat de clustering in steden van hoger opgeleiden is toegenomen (zie bijvoorbeeld *Economische Verkenningen MRA 2011*). Maar nog steeds blijft het aandeel koopwoningen in Amsterdam ver achter bij de rest van de regio.

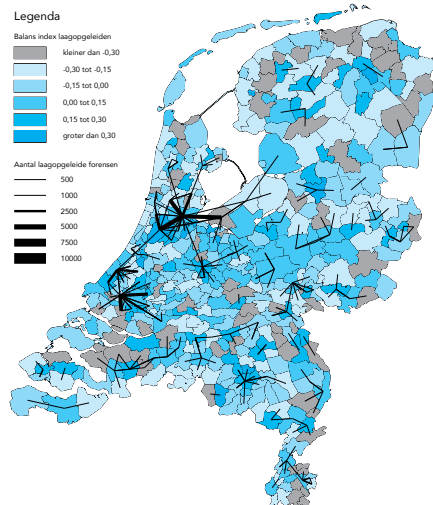
Figuur 5.7 illustreert dit tekort aan koopwoningen op eenvoudige wijze door voor de deelregio's van de MRA de aandelen van koopwoningen, corporatiewoningen en overige huurwoningen in het totale woningbestand weer te geven (in 2012). Opvallend is het grote aandeel corporatiewoningen in Amsterdam en Zaanstreek (en het kleine aandeel huurwoningen in Regio Haarlemmermeer, Waterland en Almere-Lelystad). De mismatch tussen de woning- en arbeidsmarkt is dus nog steeds substantieel, met scheefwonen, forse

forensenströmen en een overspannen koopmarkt in Amsterdam als directe en onvermijdelijke gevolgen.

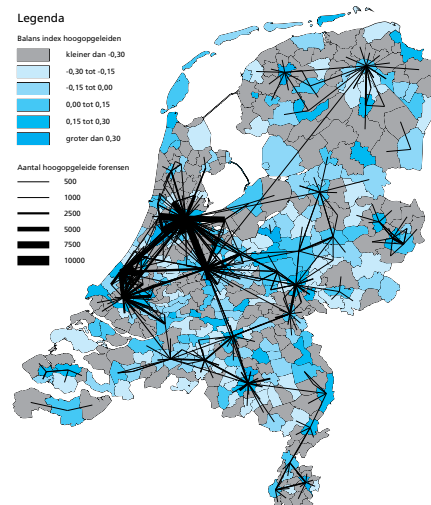
Deze mismatch zien we op een andere manier terug in figuur 5.8, waaruit blijkt dat hoogopgeleiden fors verder forensen dan laagopgeleiden. Bovendien laat de figuur zien dat de onbalans tussen wonen en werken voor hoogopgeleiden vele malen groter is dan voor laagopgeleiden: de gemeenten met een uitgesproken woonkarakter (de gele gebieden) en gemeenten met een uitgesproken werkkarakter (de rode gebieden) zijn veel talrijker bij hoger opgeleiden dan bij lager opgeleiden. Een van de redenen hiervoor is dat aantrekkelijke (goedbetaalde) banen voor hoogopgeleiden ruimtelijk geclusterd zijn; met een langere reis van huis naar het werk valt relatief veel te winnen. Daarnaast zijn tweeverdieners vaker hoogopgeleid en wisselen ze vaker van baan. Ook forensen hoogopgeleiden graag per trein (Teulings e.a., 2014). De spoorinfrastructuur is beter in grotere steden en de afgelopen decennia is er extra in geïnvesteerd, bijvoorbeeld door middel van zogeheten 'sleutelprojecten'. Een laatste reden is dat in bijvoorbeeld een stad als Amsterdam het aanbod van woningen die geliefd zijn bij hoger opgeleiden relatief sterk achterblijft bij de vraag, waardoor relatief veel hoger opgeleiden buiten de stad wonen en dagelijks naar de stad forensen.

Figuur 5.8 Hoogopgeleiden forensen vaker en verder
Forensenströmen tussen gemeenten; balansindex gedefinieerd als (inkomend minus uitgaand) / (inkomend plus uitgaand); naar opleidingsniveau; 2010

A. Laagopgeleid

B. Hoogopgeleid

Bron: Groot e.a., 2012

5.5 Uitdagingen voor beleid

Bovenstaande analyse leert dat concentratie van economische activiteit in de ruimte allerlei voordelen biedt die zich uiten in beter betaalde banen en een hogere gemiddelde arbeidsproductiviteit. Agglomeratiekrachten zijn dus een bron van productiviteits- en welvaartswinst, mits ze de ruimte krijgen.

De OESO (2014) heeft Nederland echter op dit punt onlangs gewaarschuwd voor een in haar ogen substantieel onbenut potentieel van agglomeratiekracht. Zij verwoordt dit als volgt in twee *key recommendations*: 'There is a need to create a National Urban Policy Framework, currently lacking in the Netherlands to ensure that policies are aligned to the relevant economic scale, thus improving economies of agglomeration'. En: 'Effective and efficient governance mechanisms should be implemented to take into

consideration the specific needs of the functional urban areas' (OESO, 2014, p. 16). De aantrekkelijkheid van de stad wordt gereflecteerd in de hogere prijzen die je betaalt om er te kunnen wonen. Bij een evenwicht weegt de hoge prijs die men betaalt om er te wonen op tegen de voordelen die de stad biedt. Agglomeratievoordelen kapitaliseren met andere woorden in prijzen van vastgoed (zie De Groot e.a., 2010). Deze agglomeratievoordelen spelen deels op de arbeidsmarkt, maar hebben bijvoorbeeld ook te maken met de schaalvoordelen in het aanbieden van culturele voorzieningen die daardoor beter gedijen in dichtbevolkte gebieden. Bovendien is er, zoals besproken, een sterke samenhang tussen de woning- en arbeidsmarkten van de gemeenten die tezamen de stedelijke regio MRA vormen. Samenwerking tussen deze gemeenten kan leiden tot goede onderlinge afstemming, beperkte negatieve beleidsconcurrentie en aanvullingen die voortkomen uit het optimaal benutten van slimme specialisaties. Dit vergt bewustwording van de positie van gemeenten in een ecosysteem van steden die onderling samenhangen. Stappen die de MRA heeft gezet om nut en noodzaak van samenwerking te erkennen, hebben zonder twijfel bijgedragen aan het recente succes van de regio. Ze bieden een eerste antwoord op de oproep van de OESO om tot bestuursstructuren te komen die op het niveau van functioneel samenhangende gebieden tot de juiste afwegingen kunnen komen omtrent de optimale verdeling van economische activiteit over de ruimte.

Bovendien leert de geschiedenis dat stedelijke successen uit het verleden geen garanties bieden voor de toekomst. Omgekeerd hoeft stedelijk verval geen onvermijdelijke toekomst van verdere neergang te betekenen, getuige het Amsterdam van de jaren zeventig waar dit themahoofdstuk mee begon en de glorie-dagen die daarop volgden. Over langere perioden bezien lijkt stedelijke groei dus in belangrijke mate aan toeval onderhevig. Dit beeld wordt bevestigd door wetenschappelijke onderzoeken naar 'Gibrat's law' die stedelijke groei proberen te verklaren als functie van hun initiële omvang. Vrijwel zonder uitzondering laten deze onderzoeken zien dat de stedelijke groei in belangrijke mate onafhankelijk is van de uitgangssituatie. De omvang van een stad is dus geen betrouwbare voorspeller van toekomstige groei. Tegelijkertijd is op een termijn van enkele decennia wel een persistentie van groei waarneembaar. Voor beleid is dit een ingewikkelde conclusie. De mogelijkheden om met beleid tegen de stroom in te roeien zijn in elk geval beperkt, zo niet afwezig. Dit wil niet zeggen dat beleid neutraal hoort te

zijn: het beste advies dat economen kunnen geven, is om met de stroom mee te roeien. Dat is geen passief beleid, maar vergt het identificeren van *hot spots* van economische activiteit en aansluiten bij de actuele dynamiek. Voor een stad als Amsterdam is het waardevol om algemeen voorwaarden-scheppend beleid te voeren dat gericht is op het aantrekken van innovatieve bedrijven en ruimte biedt aan hoger opgeleiden. Amsterdam kan zo ook een aanjager worden van dynamiek voor omliggende gemeenten.

Op het beleid van de afgelopen decennia is wat dit betreft het nodige aan te merken. Zo is er te weinig gebouwd in de kern van de MRA en te veel in de periferie. De ontwikkelingen in de afgelopen jaren waarin meer ruimte wordt geboden voor nieuwbouw in Amsterdam en waar voorzichtig regulering voor met name corporatiewoningen wordt losgelaten, is een stap in de richting van het optimaler benutten van de agglomeratiekracht die de kenniseconomie Amsterdam in zich herbergt. De relatief hoge prijzen per vierkante meter in Amsterdam, de relatief sterke groei van woningprijzen en de grote druk op de Amsterdamse arbeidsmarkt maken echter duidelijk dat het beleid op dit punt te gematigd geweest.

De beperkte mate waarin ruimte is geboden voor groei in Amsterdam, is deels te verklaren door de verdelende rechtvaardigheid die in het ruimtelijk beleid van ons land altijd een belangrijke rol heeft gespeeld (zie ook Vermeulen e.a., 2016 en Bakens e.a., 2014). Tegen deze achtergrond levert de recente omzetting van een deel van de sociale huurwoningen in koopwoningen door de woningbouwcorporaties een eerste bijdrage aan het creëren van extra woonruimte voor hoger opgeleiden. Daarmee is Amsterdam beter in staat de baten van clustering van hoger opgeleiden te benutten en worden ruimtelijke mismatches op de arbeidsmarkt deels verholpen. Maar de mismatches zijn daarmee nog niet verdwenen en de druk op de woningmarkt blijft groot. Meer ruimte voor nieuwbouw van hoogwaardige woningen en woningen voor het middensegment op de arbeidsmarkt, in en rondom het centrum van de stad, is een kansrijke optie en is in het belang van de gehele MRA.

De in dit hoofdstuk beschreven dynamiek kent niet louter winnaars. In krimpgebieden verdwijnen voorzieningen, wat tot neerwaartse spiralen kan leiden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het sluiten van scholen, theaters en bibliotheken of het opheffen van openbaar vervoer. Dergelijke voorzieningen hebben voldoende draagvlak

nodig hebben om de vaste kosten te dekken. Dit roept vragen op over hoe invulling te geven aan solidariteit tussen gemeenten in een periode waarin gemeenten steeds meer eigen verantwoordelijkheden krijgen toegeschoven. We worden hier geconfronteerd met een onvermijdelijke afweging tussen efficiëntie (het geven van ruimte aan agglomeratiekrachten) en gelijkheid (beleid gericht op herverdeling). Bovengemeentelijke samenwerking is hoe dan ook een voor de hand liggend antwoord, ten aanzien waarvan de MRA in het recente verleden belangrijke stappen heeft gezet. Maar deze samenwerking roept ook vragen op over democratische legitimatie en daarmee uiteindelijk vragen over de noodzaak tot verdergaande opschaling van gemeenten.

Investeren in goede verbindingen tussen de gemeenten die tezamen de MRA vormen, blijft van groot belang. Regio's en lokale arbeidsmarkten worden immers groter. Het schaalniveau van de MRA als functioneel samenhangend gebied met een geïntegreerde arbeidsmarkt, past de regio. De huidige druk op zowel het wegen- als het openbaarvervoernetwerk in de regio is groot en neemt in de nabije jaren eerder toe dan af. Een goed gecoördineerd beleid gericht op interne bereikbaarheid (waar de nadruk de afgelopen decennia juist op interregionale bereikbaarheid heeft gelegen) en hernieuwde aandacht voor slim beprijzen van mobiliteit, bieden kansrijke opties voor het beter benutten van de agglomeratiekracht van de regio.

Tot slot benadrukt onderzoek naar agglomeratieprocessen het belang van persoonlijke kenmerken. Scholing verdient topprioriteit. Empirisch onderzoek toont de grote baten van scholing aan.²⁷ Daarnaast lijkt het rendement van scholing in grote steden hoger te zijn dan elders. De La Roca en Puga (2012) laten zien dat personen die in grote steden werkzaam zijn geweest en daar kennis op hebben gedaan, ook na vertrek uit de grote stad productiever blijven en dus hun opgedane kennis meenemen. Dit is een duidelijke empirische aanwijzing dat kennis die vroeg is opgedaan een lange schaduw vooruitwerpt en dat de stad belangrijke kansen biedt voor zowel de ontwikkeling als benutting van menselijk

²⁷ Zie bijvoorbeeld Jacobs en Webbink (2006) en Groot en De Groot (2011) die met behulp van Mincevergelijkingen (cf. Mincer, 1974) op basis van Nederlandse microdata bovendien laten zien dat het rendement van een jaar scholing over de tijd zelfs stijgt.

kapitaal. Herverdelingsbeleid dat gericht is op het vasthouden van mensen in krimpgebieden is dan ook om meerdere redenen onwenselijk. Glaeser vat dit mechanisme kernachtig samen: '*... throwing resources at troubled firms or troubled cities is usually a terribly inefficient means of taking care of troubled people. ... [N]ational policy should be aimed at giving ... people the skills they need to compete, wherever they choose to live, rather than encouraging them to stay in one particular locale.*' (Glaeser, 2011, p. 250 en 257). Een waardevolle les voor een land waar de verdelende rechtvaardigheid diep in onze genen zit.

Bijlagen

Bijlage 1 Begrippenlijst	153
Bijlage 2 Gemeenten in de MRA per regio, 2016	156
Bijlage 3 Afbakening Sectoren Economische Verkenningen 2016	157
Bijlage 4 Clusters Amsterdam Economic Board	160
Bijlage 5 Toelichting herziening CBS-cijfers na 'Revisie 2014'	161
Bijlage 6 Woon-werkbalans en pendelmatrix	163
Bijlage 7 Toelichting data buitenlandse investeringen	166
Bijlage 8 Referenties	168
Bijlage 9 Verantwoording	173

Bijlage 1 Begrippenlijst*

Arbeidsproductiviteit Een maatstaf voor de efficiëntie waarmee wordt gewerkt. Voor de economie als geheel is dit het bruto binnenlands product (in marktprijzen) gedeeld door het arbeidsvolume. Voor de arbeidsproductiviteit van bedrijfstakken wordt in plaats van het bruto binnenlands product de bruto toegevoegde waarde in basisprijzen gebruikt. De uitkomst is de voortgebrachte hoeveelheid bbp of toegevoegde waarde per voltijdbaan. De arbeidsproductiviteit is een belangrijke economische indicator: een groeiende arbeidsproductiviteit verhoogt de welvaart van een land (of regio) en de winst van ondernemingen. De arbeidsproductiviteit kan bijvoorbeeld verhoogd worden door meer of beter gebruik te maken van machines. Sommige beroepen zoals dat van kapper of violist zijn van nature arbeidsintensief. Hier valt dan ook maar weinig arbeidsproductiviteitswinst te halen. Dit verklaart voor een belangrijk deel de grote verschillen in arbeidsproductiviteit tussen bedrijfstakken.

Arbeidsvolume De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het productieproces, uitgedrukt in arbeidsjaren. Arbeidsjaren zijn alle banen (voltijd en deeltijd) omgerekend naar voltijdbanen, ook wel voltijdequivalenten (vte of fte) genoemd.

Beroepsbevolking Alle personen van 15 tot en met 74 jaar die werken of officieel werkloos zijn.

Bevolking Alle personen ongeacht hun leeftijd.

Bruto-arbeidsparticipatie Beroepsbevolking als percentage van de potentiële beroepsbevolking.

Bruto binnenlands product (bruto regionaal product), in marktprijzen Het bruto binnenlands product (bbp), of voor regio's binnen een land het bruto regionaal product (brp), is een maat voor de omvang van de economie. Deze wordt berekend uit de som van de waarde die door ondernemingen, huishoudens en overheden wordt toegevoegd aan de goederen en diensten die zij hebben moeten verbruiken om hun producten te kunnen maken. Deze som staat bekend als de toegevoegde waarde 'in basisprijzen'. Om tot het bbp 'in marktprijzen' te komen, wordt hierbij het saldo van

*Bron: CBS (via www.cbs.nl) en TNO

productgebonden belastingen en subsidies én het verschil tussen toegerekende en afgedragen btw opgeteld.

Economische groei De voor inflatie gecorrigeerde groei van het **bruto binnenlands product** (of bruto regionaal product). Economische groei kan ook uitgedrukt worden in **toegevoegde waarde**. De voor inflatie gecorrigeerde groei wordt ook wel volumegroei of reële groei genoemd.

Intermediair verbruik De producten die in de verslagperiode zijn verbruikt in het productieproces, gewaardeerd tegen aankooprijzen, exclusief aftrekbare btw. Dit kunnen al dan niet in de verslagperiode aangekochte grondstoffen, halffabricaten en brandstoffen zijn, maar ook diensten zoals communicatiediensten, schoonmaakdiensten en diensten van externe accountants.

Niet-actieve bevolking Alle personen in de leeftijd 15 tot en met 74 jaar die niet werken en niet officieel werkloos zijn.

Overige bevolking Personen van 0 tot en met 14 jaar en 75 jaar en ouder.

Potentiële beroepsbevolking Alle personen van 15 tot en met 74 jaar.

Productie De waarde van alle voor de verkoop bestemde goederen (ook de nog niet verkochte) en de ontvangsten voor bewezen diensten, alsmede de waarde van producten met een marktequivalent die voor eigen gebruik zijn geproduceerd zoals investeringen in eigen beheer, eigen woningdiensten en landbouwproducten voor eigen consumptie door landbouwers.

Specialisatiegraad De specialisatiegraad (in jargon ook locatiequotient genoemd) toont of er in een regio meer of minder bedrijven uit een sector zijn gevestigd. Het regionale aandeel van een sector wordt afgezet tegen het nationale aandeel van die sector. Als het aandeel vestigingen in de sector op regionaal niveau hetzelfde is als op nationaal niveau, dan is de specialisatiegraad 1. Is het regionale aandeel lager dan het nationale aandeel, dan is de score lager dan 1 (ondervertegenwoordiging) en bij een hoger aandeel in de regio is de specialisatiegraad hoger dan 1 (oververtegenwoordiging). In de *Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam* worden deze waarden (omwille van de leesbaarheid van figuren) vermenigvuldigd met 100.

Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) Het verschil tussen de **productie** (in basisprijzen) en het **intermediair verbruik** (exclusief aftrekbare btw). Een basisprijs is het bedrag dat een producent daadwerkelijk overhoudt van de verkoopprijs van een goed of dienst. Dit is de verkoopprijs exclusief de handels- en vervoersmarge en exclusief productgebonden belastingen en subsidies.

Werkloosheid Aantal werklozen als percentage van de beroepsbevolking.

Werkloze beroepsbevolking Alle personen zonder betaald werk, die recentelijk naar werk hebben gezocht en daarvoor direct beschikbaar zijn.

Werkzame beroepsbevolking Alle personen van 15 tot en met 74 jaar die werken, ongeacht de arbeidsduur.

Werkzame personen Tot de werkzame personen behoren alle personen die betaalde arbeid verrichten, ook al is het maar voor één uur of enkele uren per week. Werkzame personen kunnen worden onderscheiden in werknemers en zelfstandigen (zpp'ers).

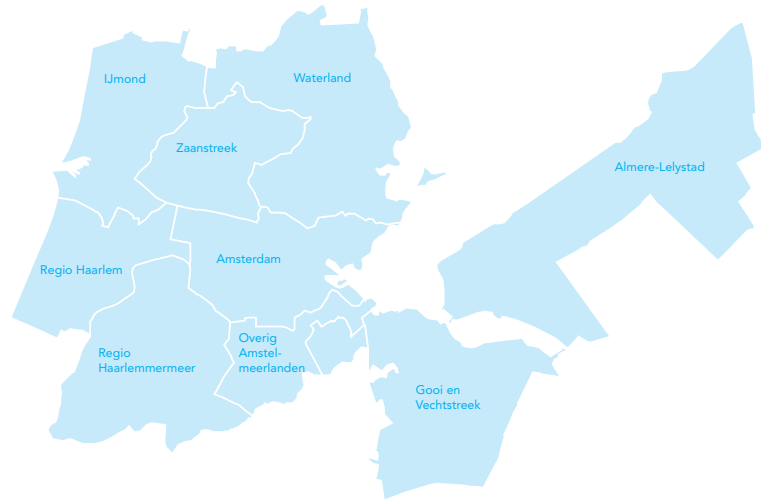
Toegevoegde waarde: het verschil tussen marktprijzen en basisprijzen

Het totaal van alle toegevoegde waarde in een economie (omzet minus verbruik) wordt berekend in basisprijzen. Als daarbij het saldo van productgebonden belastingen en subsidies, en het verschil tussen toegerekende en afgedragen btw worden opgeteld, spreken we over het bruto binnenlands product in marktprijzen. De jaarlijkse verandering daarvan is bekend als 'economische groei'.

Het bbb/brp in marktprijzen is alleen goed bekend voor nationale en regionale totalen. De toegevoegde waarde van sectoren in regio's is in basisprijzen. Het bbb/brp is ongeveer 10 tot 15 procent hoger dan de toegevoegde waarde in basisprijzen. Het verschil in groei kan enige tienden van een procent zijn. Voor alle regio's in de MRA zijn beide totaalcijfers beschikbaar.

In deze publicatie zijn nationale en internationale cijfers altijd bbb in marktprijzen. Bij de vergelijking met Nederland, Europa en andere grootstedelijke regio's wordt het bbb in marktprijzen gebruikt. Bij sectorale (cluster)vergelijkingen en de cijfers per deelregio wordt de toegevoegde waarde in basisprijzen gebruikt. De sectoren van iedere regio tellen op tot de totale toegevoegde waarde van de (deel)regio in basisprijzen.

Bijlage 2 Gemeenten in de MRA per regio, 2016

IJmond

Beverwijk
Heemskerk
Uitgeest
Velsen
Castricum*

Zaanstreek

Wormerland
Zaanstad

Regio Haarlem

Bloemendaal
Haarlem
Haarlemmerliede en Spaarnwoude
Heemstede
Zandvoort

Waterland

Landsmeer
Oostzaan
Beemster
Edam-Volendam
Purmerend
Waterland

Amsterdam

Amsterdam

Regio Haarlemmermeer

Aalsmeer
Haarlemmermeer
Uithoorn

Almere - Lelystad

Almere
Lelystad

Gooi en Vechtstreek

Blaricum
Gooise Meren**
Hilversum
Huizen
Laren
Weesp
Wijdmeren

Overig Amstel- Meerlanden

Amstelveen
Diemen
Ouder-Amstel

* Castricum is geen onderdeel van de bestuursregio Metropoolregio Amsterdam. Deze gemeente is in de geanalyseerde databestanden wel onderdeel van deelregio IJmond.

** In 2016 is Zeevang gefuseerd met Edam-Volendam; Gooise Meren is een fusie van Bussum, Muiden en Naarden.

Bijlage 3 Afbakening Sectoren Economische Verkenningen 2016

Standaardbedrijfsindeling van bedrijfstakken

De sectorale afbakening voor deze Economische Verkenningen MRA is gebaseerd op de Standaard Bedrijfsindeling (SBI 2008) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In 2012 publiceerde het CBS voor het eerst regionale statistieken in deze indeling. Met behulp van enkele aanvullende databronnen is deze basisindeling op enkele punten aangepast. Code D en E zijn samengevoegd tot Energie, water en afval. Code G (Handel) is gesplitst in Groothandel en Detailhandel. Ten behoeve van de leesbaarheid zijn in figuren kortere namen gebruikt en zijn codes B (Delfstoffen) en T (Huishoudens) in de meeste figuren buiten beschouwing gelaten.

Sectorindeling en onderliggende bedrijfsactiviteiten

A. Landbouw

- Landbouw, bosbouw en visserij

B. Delfstoffen

- Winning van aardolie en aardgas
- Winning van overige delfstoffen

C. Industrie

- Voedings- en genotmiddelen
- Textiel, kleding, lederwaren en schoenen
- Hout, kurk, riet, papier en karton
- Drukkerijen
- Cokesoven, aardolie en chemische producten
- Farmaceutische grondstoffen en producten
- Rubber en kunststof en minerale producten
- Metaal

- Computers, elektronische, optische en elektrische apparatuur
- Machines en apparaten
- Auto's en overige transportmiddelen
- Meubels en overige goederen
- Reparatie en installatie van machines

D. + E. Energie, water en afval

- Productie en distributie van en handel in elektriciteit, aardgas, stoom en lucht
- Winning en distributie van water
- Afvalwaterinzameling
- Afvalinzameling en recycling
- Sanering en overig afvalbeheer

F. Bouw

- Bouwnijverheid

G. Groothandel

- Landbouwproducten
- Voedings- en genotmiddelen
- Consumentenartikelen
- Medische instrumenten, laboratoriumbenodigdheden en farmaceutische producten
- ICT-apparatuur
- Hightechsystemen en -machines
- Overige gespecialiseerde groothandel, vooral chemische producten
- Handelsbemiddeling

G. Detailhandel

- Detailhandel
- Handel in en reparatie van auto's

H. Vervoer en opslag

- Vervoer over land
- Vervoer over water
- Luchtvaart
- Opslag en dienstverlening voor vervoer
- Post en koeriers

I. Horeca

- Logiesverstrekking
- Eet- en drinkgelegenheden

J. Informatie en communicatie

- Uitgeverijen
- Productie en distributie van films en tv-programma's, geluidsopnamen
- Uitzenden van radio en televisieprogramma's
- Telecommunicatie
- Diensten op het gebied van informatietechnologie
- Diensten op het gebied van informatie

K. Financiële diensten

- Banken, beleggingsinstellingen, kredietverleners en financieel adviseurs
- Verzekeringen en pensioenfondsen
- Overige financiële dienstverlening

L. Onroerend goed

- Verhuur van en handel in onroerend goed

M. Specialistische zakelijke diensten

- Juridische dienstverlening, accountancy, belastingadvisering en administratie
- Holdings (geen financiële), conerndiensten en managementadvisering
- Architecten, ingenieurs, keuring en controle
- Speur- en ontwikkelingswerk
- Reclame en marktonderzoek
- Industrieel ontwerp en vormgeving, fotografie, vertaling en overige consultancy

N. Overige zakelijke diensten

- Verhuur en lease van auto's, machines, consumentenartikelen en overige roerende goederen
- Arbeidsbemiddeling en uitzendbureaus
- Reisorganisaties en reserveringsbureaus
- Beveiliging en opsporing
- Facilitymanagement en reiniging
- Overige zakelijke diensten zoals secretariële dienstverlening, callcenters, incassobureaus en veilingen

O. Overheid

- Openbaar bestuur, overheidsdiensten en verplichte sociale verzekeringen

P. Onderwijs

- Primair, voortgezet, middelbaar en hoger onderwijs
- Overig onderwijs

Q. Zorg

- Gezondheids- en welzijnszorg

R. Cultuur, sport en recreatie

- Kunst
- Culturele uitleencentra, archieven, musea, dieren- en plantentuinen, natuurbehoud
- Loterijen en kansspelen
- Sport en recreatie

S. Overige dienstverlening

- Verenigingen, belangengroepen en politieke organisaties
- Reparatie van consumentenartikelen
- Wellness, overige diensten en uitvaartbranche

T. Huishoudens

- Huishoudens als werkgever
- Productie voor eigen gebruik

Bijlage 4 Clusters Amsterdam Economic Board

De acht clusters die door de Amsterdam Economic Board zijn benoemd, komen niet overeen met de gebruikte basisbedrijfstakken in de Standaard Bedrijfsclassificatie 2008 van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het betreft hier een beleidsmatige clustering van activiteiten die dwars door de standaardindeling van het CBS loopt. Zodoende zijn deze clusters samengesteld uit verschillende (delen van) bedrijfstakken volgens de SBI 2008.

Toegevoegde waarde Clusters Amsterdam Economic Board

Omvang in miljard euro en aandeel clusters in MRA en Nederland in procenten, 2014; groei in procenten, 2010-2014

	2014	2014	2010-2014	2014
	mld euro	aandeel in % MRA	NL gemiddelde groei in %	
Totaal Metropoolregio Amsterdam	112,3	100	18,8	1,5
Financiële en zakelijke dienstverlening	28,0	24,9	17,0	0,8
Logistiek & Groothandel	16,3	14,5	12,0	2,1
Life Sciences & Health	9,0	8,0	9,7	2,6
Maakindustrie	8,7	7,7	13,5	3,9
ICT-eScience	8,5	7,6	5,1	1,3
Creatieve Industrie	5,7	5,0	2,6	-1,0
Toerisme	5,1	4,6	3,3	2,4
Tuinbouw & Agrifood	4,9	4,4	7,1	2,7

Bron: LISA, CBS (bewerking TNO)

Werkgelegenheid Clusters Amsterdam Economic Board

Arbeidsvolume (fte's) x 1.000 en aandeel clusters in MRA en Nederland in procenten, 2014; groei in procenten, 2010-2014

	2014	2014	2010-2014	2014
	x 1.000 fte	aandeel in % MRA	NL gemiddelde groei in %	
Totaal Metropoolregio Amsterdam	1.193	100	17,1	0,1
Financiële en zakelijke dienstverlening	225	18,8	15,0	-0,6
Life Sciences & Health	140	11,7	13,4	1,5
Logistiek & Groothandel	113	9,4	9,5	-0,9
Maakindustrie	82	6,9	10,6	-1,4
Toerisme	79	6,6	5,0	0,7
Creatieve Industrie	76	6,4	3,3	1,0
ICT-eScience	64	5,4	3,7	1,7
Tuinbouw & Agrifood	41	3,5	6,4	-1,6

Bron: LISA, CBS (bewerking TNO)

Bijlage 5 Herziening CBS-cijfers na 'Revisie 2014'

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft in 2014 zijn cijfers over de Nederlandse economie aangepast. Dergelijke revisies vinden regelmatig plaats en de voornaamste redenen hiervoor zijn zijn nieuwe internationale richtlijnen en meetmethoden. Daarnaast heeft het CBS zijn bronnen aangepast. Zo haalt het CBS steeds meer informatie rechtstreeks uit registers.

De belangrijkste wijzigingen in de richtlijnen voor het opstellen van economische jaarcijfers zijn dat uitgaven aan onderzoek & ontwikkeling worden gezien als investeringen en dat informele consumentenmarkten worden meegeteld. Door het gebruik van nieuwe brongegevens schat het CBS de consumentenbestedingen ook hoger in. Deze extra uitgaven komen vooral terecht in sectoren die rechtstreeks aan consumenten leveren, zoals Horeca. Het jaar 2010 is het ijkjaar voor de CBS-herziening.

Op hoofdlijnen is het beeld van de ontwikkeling van de Nederlandse economie niet veranderd, schrijft het CBS in een toelichting bij de revisie van 2014. De economische groei is na revisie iets groter dan vóór de aanpassingen.

In de *Economische Verkenningen MRA 2015* is gebruikgemaakt van CBS-cijfers na revisie. Het CBS had eerder cijfers over de nationale economie gepubliceerd voor de jaren 1995 - 2013. Deze cijfers hadden nog de status 'voorlopig', maar vóór aanvang van de werkzaamheden van de huidige editie van de *Economische Verkenningen MRA* heeft het CBS deze nationale cijfers herzien en met de status 'definitief' gepubliceerd. Hierbij is tevens het 'voorlopige' jaar 2014 toegevoegd aan de cijferreeks.

Gevolgen van de herziening van CBS-cijfers voor de MRA

TNO/NEO Observatory hebben hun brondata voor de analyse en prognose opnieuw doorgerekend om aan te sluiten op definitieve nationale totalen na de revisie (dit heeft met name effect op de omvang van toegevoegde waarde van de MRA en van de deelregio's; deze is door de revisie groter geworden). Deze herziening van TNO's eigen gereviseerde tijdreeks van de CBS

Regionale Economische Jaarcijfers heeft geen grote wijzigingen in de economische ontwikkeling van de MRA en de negen deelregio's teweggebracht. TNO heeft de herziening in nauwe samenspraak met het CBS doorgevoerd, zodat inmiddels met zekerheid gesteld kan worden dat de cijfers niet fundamenteel zullen afwijken van de reeks die het CBS in de loop van 2016 publiceert.

Gewijzigde uitkomsten aantal werkzame personen in de MRA

Via het CBS zijn er nieuwe cijfers over het aantal werkzame personen per regio beschikbaar gekomen. Na aansluiting op deze nieuwe brondata van het CBS, blijkt het aantal werkzame personen aanzienlijk lager te liggen (in de orde van 120 duizend werkzame personen minder in de MRA). Om deze reden wijken de cijfers van het aantal werkzame personen per deelregio in de MRA, en de hiervan afgeleide omvang van pendelstromen, af van eerdere edities van de *Economische Verkenningen MRA*. Dit effect is goed zichtbaar in de pendelstromen van MRA-deelregio's met de rest van Nederland, vooral in deelregio's Amsterdam en Gooi en Vechtstreek. Het patroon van de belangrijkste pendelstromen is hierdoor overigens niet gewijzigd.

Het verschil met het aantal werkzame personen dat de afdeling Onderzoek, Informatie en Statistiek (OIS) van de gemeente Amsterdam publiceert, is kleiner geworden. Er bestaat echter nog wel een verschil. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het gebruik van andere meetmethoden tussen het CBS en OIS.

Methode CBS

Voor het eerst publiceert het CBS nu 'echte' cijfers van het aantal werkzame personen per COROP(plus)-regio. Deze cijfers zijn beschikbaar voor de jaren 2010 tot en met 2014. Voorheen publiceerde het CBS alleen het aantal werkzame personen per sector op landelijk niveau. Deze cijfers werden door TNO vervolgens verdeeld over MRA-deelregio's op basis van het wel regionaal bekende arbeidsvolume werkzame personen in voltijdeenheden (arbeidsjaren). Hiervoor werd een vaste verhouding tussen werkzame personen en arbeidsvolume gebruikt (gebaseerd op de landelijke informatie per sector).

Bijlage 6 Woon-werkbalans en pendelmatrix

De deelregio's met een nettowerkfunctie, namelijk een hogere inkomende dan uitgaande pendel, zijn Amsterdam (157 duizend personen) en Regio Haarlemmeer (69 duizend personen). Gooi en Vechtstreek en Overig Amstel-Meerlanden hebben een beperkt inkomend pendeloverschot van respectievelijk 9 en 5 duizend personen. De andere deelregio's hebben een nettowoonfunctie. Dat zijn in de eerste plaats Waterland (met Purmerend, een uitgaande pendel van 22 duizend personen). Daarna Zaanstreek, IJmond en Almere-Lelystad met elk een uitgaande pendel van 14 duizend personen. Regio's met het hoogste percentage mensen dat in de eigen regio woont en werkt, zijn IJmond (62 procent), Almere-Lelystad (59 procent) en Zaanstreek (56 procent). Dat zijn

Tabel B1 Woon-werkbalans MRA naar deelregio's
Aantal werkzame personen x 1.000 (tenzij anders aangegeven), 2014

	Amsterdam	Regio Haarlemmeer	Gooi en Vechtstreek	Almere/Lelystad	Regio Haarlem	IJmond	Overig Amstel-Meerlanden	Zaanstreek	Waterland
arbeidsplaatsen	574	173	122	116	100	83	69	67	61
woont in eigen regio	307	58	63	68	52	52	18	37	37
inkomende pendel	267	115	58	48	48	31	51	30	24
waarvan MRA	168	65	24	14	27	12	32	16	9
waarvan buiten MRA	99	50	35	33	21	19	19	14	15
werkzame beroepsbevolking	417	104	117	131	111	97	60	81	83
werkt in eigen regio	307	58	63	68	52	52	18	37	37
uitgaande pendel	110	46	54	63	59	45	42	44	46
waarvan MRA	62	34	27	43	48	36	37	39	42
waarvan buiten MRA	48	12	26	20	11	9	5	5	5
inkomend - uitgaand x 1000	157	69	5	-15	-11	-14	9	-14	-22
woont/werkt in eigen regio %	53	33	52	59	52	62	26	56	60
woont in overig MRA %	29	38	19	12	27	15	46	24	15
woont buiten MRA %	17	29	29	29	21	23	28	20	25

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

minder bereikbare regio's, zodat inwoners dichtbij hun werk willen wonen. Regio Haarlemmermeer en Overig Amstel-Meerlanden zijn daarentegen de regio's die een dubbele functie hebben. Het zijn deelregio's met een netto inkomende pendel; er werken meer mensen dan er wonen. Echter, ze hebben zowel forse inkomende als uitgaande pendelstromen.

De inkomende pendel van Amsterdam verschilt aanzienlijk met die van vorig jaar. Dat is volledig toe te schrijven aan de herziening van de cijfers voor werkzame personen. Het CBS publiceert deze cijfers nu, waar deze in voorgaande edities geraamd werden.

Opvallend is dat van alle deelregio's ruim 70 procent of meer van de werkenden in de MRA woont (van de werkenden in Regio Haarlemmermeer woont bijvoorbeeld 71 procent in de MRA). Het percentage werkenden dat buiten de MRA woont, varieert niet heel sterk; 17 procent van de werkenden in Amsterdam tot 29 procent in Regio Haarlemmermeer, Gooi en Vechtstreek en Almere-Lelystad. Daarmee is de MRA een geïntegreerde woning- en arbeidsmarkt.

In absolute zin woont en werkt in Amsterdam het grootste aantal mensen: 307 duizend. In 1995 waren dit 210 duizend mensen,

blijkt uit onderliggende data. Deze toename van bijna 100 duizend personen is het gevolg van geslaagd woningbeleid, dat aansluit bij de moderne stedelijke groei van kleinschalige en flexibele bedrijvigheid en dat ruimte biedt voor netwerkvorming en agglomeratievoordeel.

Na Amsterdam als woon-werkcentrum volgen Regio Haarlemmermeer, Gooi en Vechtstreek, Almere-Lelystad en IJmond met tussen de 52 en 68 duizend wonenden en werkenden in de eigen deelregio. Overig Amstel-Meerlanden heeft absoluut het laagste aantal wonenden en werkenden in de eigen regio (18 duizend personen). De grootste stromen woon-werkverkeer binnen de MRA zijn die tussen Amsterdam als werkcentrum en de deelregio's als woonomgeving. De grootste pendelstroom is die van Waterland en Overig Amstel-Meerlanden naar Amsterdam. Voor het overgrote deel wonen en werken mensen binnen de eigen deelregio, is Amsterdam het werkcentrum met inkomende relaties uit alle deelregio's en vervult Amsterdam een beperkte functie als woonregio voor mensen die elders in de MRA werken. De uitgaande pendel van Amsterdam naar buiten de MRA is relatief groot.

Tabel B2 Woon-werkverkeer binnen de MRA en met Overig Nederland

Aantal werkzame personen x 1.000, 2014

	Amsterdam	Regio Haarlemmermeer	Gooi en Vechtstreek	Almere-Lelystad	Regio Haarlem	IJmond	Overig Amstel-Meerlanden	Zaanstreek	Waterland	Overig Nederland	Totaal werken
Amsterdam	307	19	16	23	20	11	27	23	28	99	574
Regio Haarlemmermeer	22	58	3	5	18	6	7	3	2	50	173
Gooi en Vechtstreek	8	1	63	10	1	0	1	1	1	35	122
Almere-Lelystad	6	0	4	68	1	0	1	1	1	33	116
Regio Haarlem	5	6	0	0	52	13	1	1	1	21	100
IJmond	2	1	0	0	5	52	0	3	1	19	83
Overig Amstel-Meerlanden	13	6	3	3	2	1	18	1	2	19	69
Zaanstreek	4	1	0	1	1	4	0	37	5	14	67
Waterland	3	0	0	1	0	1	0	4	37	15	61
Overig Nederland	48	12	26	20	11	9	5	5	5		
Totaal wonen	417	104	117	131	111	97	60	81	83		

Bron: CBS (bewerking TNO/NEO Observatory)

Bijlage 7 Data buitenlandse investeringen

Grensoverschrijdende investeringen

Actuele investeringsprojecten binnen Europa worden bijgehouden in de European Investment Monitor van EY (EY EIM). De EY EIM registreert permanent grensoverschrijdende investeringen en expansies van internationale bedrijven in Europa. De investeringen worden geregistreerd op basis van publieke aankondigingen. Er wordt alleen naar de aantallen investeringen in fysieke faciliteiten gekeken, daar de European Investment Monitor geen volledige en consistente gegevens bevat over de met de investeringen gepaard gaande werkgelegenheid en kapitaalstroom.

De investeringsprojecten zijn onder andere onder te verdelen naar sector, type investering (greenfield/brownfield), activiteit (bijvoorbeeld hoofdkantoor of shared services center) en land van herkomst. De EY EIM bestrijkt de periode 1997 - 2010, wat het mogelijk maakt een ontwikkeling in de tijd te observeren voor de steden in de monitor. De EY EIM sluit de volgende activiteiten uit:

- fusies & overnames of joint ventures;
- licentieovereenkomsten;
- retail- en leisure-activiteiten, hotels en vastgoedinvesteringen*;
- investeringen in nutsvoorzieningen, waaronder telecommunicatienetwerken;
- vliegvelden en havens*;
- extractie-activiteiten (mineralen, ertsen brandstoffen)*;
- portfolio-investeringen;
- vervangingsinvesteringen van productiefaciliteiten;
- non-profitorganisaties.

* Een nieuw hotel wordt bijvoorbeeld niet meegenomen, maar wanneer een hotelketen een nieuw hoofdkantoor opzet, zal dit wel worden meegenomen.

Aard van de data

De data hebben betrekking op tellingen van publieke aankondigingen. Het is waarschijnlijk dat een bedrijf eerder een publieke aankondiging zal doen wanneer het gaat om een relatief grote investering. Ook zal een greenfield-investering waarschijnlijk eerder publiek aangekondigd worden dan een brownfield-investering, zeker wanneer het een kleine uitbreiding betreft. Het is dus aannemelijk dat er sprake is van een bias in de data in het voordeel van grote, nieuwe projecten.

Ten opzichte van de gegevens van de gemeente Amsterdam (amsterdam inbusiness) en de gegevens van de Netherlands Foreign Investment Agency (NFIA) zijn er de volgende verschillen:

Technisch: de NFIA boekt een investeringsproject als resultaat, wanneer de organisatie van de buitenlandse investeerder een zogeheten 'confirmation letter' heeft ontvangen. De NFIA neemt ook overnames en uitbestedingen mee in zijn data. amsterdam inbusiness gebruikt dezelfde methodologie.

Accentverschillen: het aandeel kleine bedrijven is groter in de gegevens van de NFIA en amsterdam inbusiness doordat de EY EIM enkel publieke aankondigingen registreert. Het feit dat investeringen uit bijvoorbeeld de BRIC-landen vaak relatief kleine investeringen zijn, kan een verklaring zijn voor het lagere aandeel investeringen uit de BRIC-landen in de EY EIM in vergelijking met het aandeel investeringen uit deze landen dat geregistreerd wordt door de NFIA of amsterdam inbusiness.

Bijlage 8 Referenties

Hoofdstuk 1 tot en met 4

Centraal Bureau voor de Statistiek (2015). *Internationaliseringsmonitor 2015, derde kwartaal*. Den Haag/Heerlen.

Centraal Planbureau (2015). *Macro Economische Verkenning 2016*. Den Haag.

Centraal Planbureau (2015). December Raming 2015. Economische Vooruitzichten 2016. *CPB Policy Brief 2015/17*. Den Haag.

DNB (2015). *Data ten aanzien van buitenlandse directe investeringen in Nederland*. Amsterdam.

Duranton, G. en D. Puga (2001). Nursery Cities: Urban diversity, process innovation, and the life cycle of products. *American Economic Review* 91, 1454 - 1477.

European Commission (2015). *European Economic Forecast. Spring 2015*. Brussels: DG ECFIN.

European Commission (2015). *European Economic Forecast. Autumn 2015*. Brussels: DG ECFIN.

Erasmus Universiteit Rotterdam (2015). *Havenmonitor. Economische Betekenis Nederlandse Zeehavengebieden 2014*. Rotterdam.

Eurostat (2012). *Urban Audit*. Luxemburg.

Eurostat (2015). *Employment data, NUTS 2 level*. Luxemburg.

EY (2015). *Barometer Nederlands Vestigingsklimaat 2015*. Amsterdam.

EY (2015). *European Investment Monitor 2015*. Amsterdam.

Financieel Dagblad (19 oktober 2015). *Op het vlak van investeringen in R&D Verliest Nederland terrein*.

Gemeente Amsterdam (2013). *Vestigingsbeleid datacenters. De Amsterdamse regio als Green Data Port*. Amsterdam.

Gemeente Amsterdam (2014). *Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam 2014*. Amsterdam.

Gemeente Amsterdam (2015). *Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam 2015*. Amsterdam.

Gordon, R.J. (2016). *The Rise and Fall of American Growth: The U.S. Standard of Living Since the Civil War*. Princeton: Princeton University Press.

IMD (2015). *World Competitiveness Yearbook 2015*. Lausanne.

International Monetary Fund (2015). *World Economic Outlook Update. October 2015*, Washington, DC.

Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.

Jones Lang LaSalle (2015). *European Office Property Clock*. Amsterdam.

Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde (2015). *Preadviezen 2015. De Match tussen Mens en Machine*. Amsterdam.

Mercer (2015). *Global Pay Summary, Western Europe 2014*. Zürich.

Teulings, C.N. en R. Baldwin (2014, eds). *Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures*. London: Centre for Economic Policy Research (CEPR).

Topteam Hoofdkantoren (2011). *Met hoofdkantoren naar de top, Actie-agenda ter versterking van het vestigingsklimaat, de acquisitie en het behoud van internationale bedrijven en talenten*. Den Haag.

UBS (2015). *Prices and Earnings 2015*. Zwitserland.

Went, R., M. Kremer en A. Knottnerus (red.) (2015). *De robot de baas. De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk. WRR Verkenning 31*. Den Haag/Amsterdam: Amsterdam University Press,.

World Economic Forum (2015). *The Global Competitiveness Report 2015 - 2016*. Davos.

Statistische bronnen en survey

CBS, Arbeidsrekeningen
CBS, Banen van werknemers en afstand woon-werk; woon- en werkregio's
CBS, Nationale rekeningen
CBS, Regionale rekeningen
CBS, Bevolkingsstatistiek
CBS, Enquête Beroepsbevolking
CBS, Toerisme Rekeningen
CBS, Bestand Hoogste Opleidingen
Gemeente Amsterdam Onderzoek Informatie en Statistiek
LISA (2014)
Eurostat
OECD

Hoofdstuk 5

Bakens, J., H.L.F. de Groot, P. Mulder en C.-J. Pen (2014). *Soort zoekt Soort: Clustering en Sociaal-Economische Scheidslijnen in Nederland*. Den Haag: Platform31.

Combes, P.P., G. Duranton en L. Gobillon (2008). Spatial Wage Disparities: Sorting Matters. *Journal of Urban Economics* 63, 723 - 742.

Desmet, K. en E. Rossi-Hansberg (2008). Spatial growth and industry age. *Journal of Economic Theory* 144, 2477 - 2502.

Duranton, G. en D. Puga (2001). Nursery Cities: Urban diversity, Process Innovation, and the Life Cycle of Products. *American Economic Review* 91, 1454 - 1477.

Duranton, G. en D. Puga (2004). Microfoundations of urban agglomeration economies. In: J.V. Henderson en J.F. Thisse (eds), *Handbook of Regional and Urban Economics*, 2064 - 2117. Amsterdam: Elsevier.

Gennaioli, N., R. La Porta, F. Lopez-de-Silanes en A. Shleifer (2014). Human capital and regional development. *Quarterly Journal of Economics* 128, 105 - 164.

Glaeser, E.L. (2005). Reinventing Boston: 1640 - 2003. *Journal of Economic Geography* 5, 119 - 153.

Glaeser, E.L. (2008). *Cities, Agglomeration and Spatial Equilibrium*. Oxford: Oxford University Press.

Glaeser, E.L. (2011). *Triumph of the City: How our Greatest Invention Makes us Richer, Smarter, Greener, Healthier and Happier*. London: Macmillan.

Groot, H.L.F. de, G. Marlet, C.N. Teulings en W. Vermeulen (2010). *Stad en Land*. Den Haag: Centraal Planbureau.

Groot, S.P.T. en H.L.F. de Groot (2014). Estimating the Skill Bias in Agglomeration Externalities and Social Returns to Education: Evidence from Dutch Matched Worker-Firm Micro Data. *TI Discussion Paper 2014 - 088/VIII*. Amsterdam/Rotterdam.

Groot, S.P.T., H.L.F. de Groot en P. Veneri (2012). The Educational Bias in Commuting Patterns. *TI Discussion Paper 2012 - 080/3*. Amsterdam/Rotterdam.

Groot, S.P.T., H.L.F. de Groot en M.J. Smit (2014). Regional Wage Differences in the Netherlands: Micro-Evidence on Agglomeration Externalities. *Journal of Regional Science* 54, 503 - 523.

Groot, H.L.F. de, J. Poot en M.J. Smit (2015). Which Agglomeration Economies Matter Most and Why? *Journal of Economic Surveys (te verschijnen)*.

Jacobs, B. en D. Webbink (2006). Rendement van Onderwijs blijft Stijgen. *Economisch Statistische Berichten* 91 (4492), 405 - 407.

Kondratieff, N. (1925). *The Long Wave Cycle*. New York: Richardson and Snyder.

Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience, and Earnings*. New York: NBER.

OECD (2014). *OECD Territorial Reviews: Netherlands 2014*. Parijs.

Ossokina, I.V., Ji, X., Groot, H.L.F. de en C.N. Teulings (2014). Agglomeratie, Transportinfrastructuur en Welvaart. *CPB Policy Brief 2014/10*. Den Haag.

Oswalt, P. (2006). *Atlas of Shrinking Cities*. Berlijn: Hatje Cantz Verlag.

Roback, J. (1982). Wages, Rents, and the Quality of Life. *Journal of Political Economy* 90 (6), 1257 - 1278.

Roca, J. de la en D. Puga (2012). Learning by Working in Big Cities. *CEPR Discussion Paper 9243*. London.

Teulings, C.N., I. Ossokina en H.L.F. de Groot (2014). Welfare Benefits of Agglomeration and Worker Heterogeneity. *CEPR Discussion Paper 10216*. London.

Bijlage 9 Verantwoording

Het bestuurlijk overleg Platform Regionaal Economische Structuur (PRES) van de Metropoolregio Amsterdam heeft gevraagd zorg te dragen voor de totstandkoming van de Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam 2016. De publicatie is tot stand gekomen met een financiële bijdrage uit het Regionaal Budget PRES.

Vervolgens is een stuurgroep gevormd, bestaande uit Martijn van Vliet (voorzitter, tevens hoofdeconoom Gemeente Amsterdam Economie), Linda Koeman (Gemeente Amsterdam Economie), Jeroen Slot (Gemeente Amsterdam Onderzoek, Informatie en Statistiek), Antonio Carretero de Jong (Amsterdam Economic Board) en Martin Bekker (Stadsregio Amsterdam). Daarnaast is een brede klankbordgroep gevormd, bestaande uit ambtelijke vertegenwoordigers van PRES en enkele ondernemingen. Het proces is begeleid door Linda Koeman.

Samenstelling Klankbordgroep

Martijn van Vliet (voorzitter)	Gemeente Amsterdam Economie
Linda Koeman	Gemeente Amsterdam Economie
Jeroen Slot	Gemeente Amsterdam Onderzoek, Informatie en Statistiek
Antonio Carretero de Jong	Amsterdam Economic Board
Martin Bekker	Stadsregio Amsterdam
Hinne Paul Krolis	Gemeente Almere
Haydée op 't Veld	Gemeente Amstelveen
Jan Appelman	Gemeente Haarlem
Robert-Jan Moorman	Gemeente Lelystad
Jan Nijman	Gemeente Zaanstad
Michiel Overkamp	Gemeente Haarlemmermeer
Anne Visser	Gemeente Hilversum
Tom Lips	Provincie Noord-Holland
Wil van Woerkom	Provincie Flevoland
Gaston Tchang	Haven Amsterdam
Rico Luman	ING Amsterdam

